

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ІСТОРИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

***Збірник наукових праць студентів
історико-юридичного факультету***

Випуск 9

Ніжин – 2013

УКР 94(059)
ББК 63.3я43
I-77

Рекомендовано Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол № 9 від 30.05.2013 р.

Рецензенти:

проф., д. і. н. *Лепяк С. А.*
к. і. н., доц. *Давиденко Ю. М.*

Редколегія:

Страшко Є. М. – к. і. н., доц. каф. історії України та політології;
Дудка Р. А. – к. і. н., доц. каф. всесвітньої історії;
Ростовська О. В. – к. і. н., доц. каф. історії України та політології;
Моціяка П. П. – к. і. н., доц. каф. всесвітньої історії;
Ребенок В. В. – студент IV курсу істор.-юрид. факультету;
Потапенко М. В. – к. і. н., доц. каф. історії України.

Історичний альманах : збірник наукових праць студентів історико-
I-77 юридичного факультету / за заг. ред. Є. М. Страшко. – Вип. 9. – Ніжин : НДУ
ім. М. Гоголя, 2013. – 199 с.

Матеріали надруковані в авторській редакції. За достовірність фактів,
цитат, власних імен, посилань на джерела та інших відомостей відпові-
дають автори публікацій.

УКР 94(059)
ББК 63.3я43

**Статті
та пові домлення
з
і сторі і Українн**

Косарєв В. В.

Житлова культура Давньоруського поселення

Житлова культура Давньої Русі була по-європейськи розвинутою й на досить значному цивілізаційному рівні. Відомості про давньоруське житло містять різні типи джерел: археологічні, графічні, літописні, деякою мірою й фольклорні (билини). Кожне з них висвітлює певний аспект внутрішньої будови та облаштування оселі.

Першорядне значення для реконструкції стародавнього житла мають археологічні матеріали. Вони є відображенням об'єктивної реальності, що існувала у минулому. За десятиліття археологічних розвідок стародавніх поселень і міст Давньої Русі отримано чимало актуальних результатів і наукових даних. Особливе місце посідає Київ, де на наш час виявлено понад 500 будівель, значна кількість з яких – житлові. Принципове значення має дослідження Київського Подолу, де збереглося чимало речей з дерева, у тому числі деталей інтер'єру. Житлові будівлі виявлено також в інших містах: Чернігові, Любечі, Переяславі, Галичі, Звенигороді, Городці тощо, а також у невеликих містах-фортецях – Воїні, Іван-Горі, Колодяжині, Чучині, на Райковецькому городищі. Житла давньоруських часів відкрито також у ряді сільських поселень: Григорівка, Бучак, Пекарі та ін. [2, с. 3]. Загалом стан збереження переважної кількості виявлених будівель, як правило, дуже поганий, але в деяких випадках, зокрема в будівлях, що загинули від пожежі й не відновлювалися, виявлено первісний стан розміщення меблів та хатнього начиння.

До графічних джерел слід насамперед віднести мініатюри ілюстрованих літописів: Радзивілівського літопису (XV ст.) та Сильвестрівського списку "Життя Бориса і Гліба" (XIV ст.), які, незважаючи на більш пізнє походження, здебільшого мають давньоруські графічні прототипи. Зображення меблів є також на двостулкових срібних наручнях, у невеликій кількості – в пам'ятках монументального живопису (мозаїки Софії Київської, фрески Кирилівської церкви у Києві) [13]. Про лексику, що вживалася стосовно деталей інтер'єру, дають уявлення писемні пам'ятки, передусім автентичні (неперекладні), де нерідко фігурують побутові реалії. Це твори церковно-повчальної та житійної літератури місцевого походження, близьке до них за жанровою стилістикою "Моління" Данила Заточника, а також такі пам'ятки, як "Слово о полку Ігоревім", літописи, юридичні документи.

Слід згадати таку специфічну категорію джерел як билини. Вони відомі лише у пізніх редакціях, але їх підґрунтя сягає давньоруських часів. Враховуючи наявність у билинах різних шарів (від давньоруських до XVII–XVIII ст.), їхньою основною позитивною рисою як джерела є не так опис конкретних деталей інтер'єру, як їх оцінка, яка значною мірою спирається на традиційне світосприйняття. Билини можуть свідчити про місце тієї чи іншої реалії в житті середньовічного населення і ставлення до неї [10].

Отже, кожен вид джерел несе частку інформації і розкриває проблему з певного ракурсу, тому єдиним продуктивним підходом до них може бути лише застосування всіх джерел у комплексі.

Наявні дані дозволяють досить докладно відновити хатне облаштування давньоруської доби. Розкопки багатьох поселень свідчать про те, що основу умеблювання рядового давньоруського житла складали так звані нерухомі меблі, тобто такі, що мали постійне місце в оселі і конструктивно пов'язувалися зі стінами будівлі, або мали вкопані в долівку ніжки. Будівлі із залишками невеличких стовпових ямок, що їх могли залишити ніжки таких меблів, фіксуються майже на всіх давньоруських поселеннях. У Чучині та на городищі Іван-Гора виявлено дошки від лав завширшки близько 30–40 см, до 5 см завтовшки [3, с. 6–7]. У таких випадках можна реконструювати лави простішої конструкції – дошки-сидіння на ніжках. Лава могла також просто ставитися на долівку, її сидіння закріплювалось між вінцями зрубу. Таку лаву виявлено на Райковецькому городищі: тесана дошка завдовжки 145 см, заввишки 30 см, спиралася краєм на поперечну балку зрубу. Знизу її підтримувала інша дошка [12, с. 76].

Археологічні матеріали дозволяють відновити тільки меблі досить примітивної конструкції, що склалися з дошки-сидіння та опори для неї. Проте всі графічні зображення лав дають їх ускладнений тип, який можна розглядати як виріб розвинутого ремесла. В основі конструкції, як її можна реконструювати, лежить рама з брусів або дощок, яка її зміцнює. На раму покладене сидіння. До рами кріпилися ніжки, звичайно прямокутні в перетині, іноді різьблені. За відомою столярною практикою всі деталі з'єднувалися за допомогою пазів або дерев'яних тиблів. Такі лави, напевно, були притаманні заможному житлу. Поширення цього типу меблів у середньовічному житті відобразили давньоруські билини, де інтер'єр навіть князівських палат складається переважно зі столів та лав [10, с. 188].

Писемні джерела дають два терміни для цього типу меблів. У "Ходінні" ігумена Даниїла фігурує "лавица" [6, с. 18], літопис під 1230 р. згадує "скамы". З них "лавица" (лава) є загальнослов'янським словом, "скамыя" – візантійського походження. Характерно, що останній термін пов'язаний з умеблюванням Києво-Печерського монастиря, орієнтованого, як і церква взагалі, на візантійську культуру [14, с. 444].

Близькими до лав за типом були лежанки, які відрізнялися від перших шириною і робилися з кількох дощок. Знахідки лежанок у Чучині дозволяють відновити їх конструкцію і вигляд. Настил з соснових дощок, скріплених поперечками, встановлювався на стовпах-ніжках, вкопаних у ґрунт. Іноді ніжок чотири. Якщо на них спирався настил, вони давали стійку опору для нього і дозволяли не сполучати його зі стіною конструктивно: він лише щільно прилягав однією стороною до печі, іншою – до протилежної стіни. В одному випадку у Чучинському житлі зафіксовано дошки від настилу, що впритул підходив до стіни, але не сполучався з нею [4, с. 7]. Чотири ніжки від лежанки виявлено також в одному з жител Колодяжина [14]. Можливий інший варіант реконструкції: настил одним краєм міг спиратися на лаву, що

стояла уздовж перпендикулярної стіни (варіант, відомий за етнографічними паралелями). Стовпчики біля протилежної від печі стіни у даному випадку можна розглядати як ніжки самої лави.

Залишки деревини від лежанок зафіксовано у Чучині, Іван-Горі, Мо-настирську та ін. Вони засвідчують характерний напрям дощок – поздов-жній – від печі до протилежної стіни. Спосіб укладки дощок впоперек, реконструйований за даними міських житлових будівель [12], у південно-руських житлах не простежується.

Висота лежанки визначалася висотою давньоруської печі, яка стано-вила 0,6–0,8 м. Зв'язок з піччю передбачає, що лежанка не могла пере-вищувати її висоту. Саме на рівні печі й виявлено сліди дерев'яних конструкцій від лежанки в одному з жител у Місті Ярослава у Києві [2, с. 6]. Достовірних даних про двоярусні лежанки для нашої території поки що немає.

На багатьох давньоруських поселеннях у Києві, Чернігові, Вишгороді, Белгороді відкрито земляні нари, аналогічні за функціями дерев'яним ле-жанкам. Такі нари вирізувалися в материковому лесі, рідше спеціально споруджувалися з глини. Висота лежанок від 0,2 до 0,8 м, частіше 0,4–0,5 м. У Чернігові, Пліснеську, Іван-Горі зафіксовано сліди дерев'яної об-шивки глинобитного останця [1, с. 8]. Незважаючи на порівняну рідкість залишків дерева, міркування практичної доцільності дозволяють припус-тити обов'язковість дерев'яних конструкцій для всіх споруд цього типу.

Найбільшого поширення земляні лежанки набули в Середній Наддніп-рянщині, тоді як на захід та схід від цієї території вони трапляються значно рідше, а для північних територій зовсім не характерні. Проте цілком імо-вірно, що там, де земляні нари виявлені в невеликій кількості, реально їх могло бути більше. Будівлі із заглибленою в ґрунт нижньою частиною, але із заглибленням не по всій площі, фактично мали таке саме облаштування. За лежанку правила наземна частина – простір між краєм котлована і стіною.

Лави і лежанки були багатofункціональними меблями – на них спали, сиділи, виконували різні господарські роботи. Інші меблі – столи, стільці, крісла, ліжка тощо – мали більш обмежені функції.

На цей час ми не маємо археологічних даних, які вказували б на наявність столів у рядових давньоруських оселях, хоча загалом цілком можливе їх використання. У деяких будівлях боршевської культури в По-донні фіксуються групи з довгою стороною із 4–6 стовпових ямок, що своїм розміщенням створюють прямокутник з довгою стороною близько 1 і короткою від 0,5–0,6 до 1 м. Їх вважають залишками ніжок пристроїв, подібних до столів [5, с. 30–32], тобто можна говорити про обізнаність слов'ян вже у VIII-X ст. з меблями цього типу. Вигляд суто давньоруських столів відомий тільки з книжкових ілюстрацій, які репрезентують хоромні меблі. Столи, зображені на мініатюрах, є складними столярними виробами. Вони мають масивну раму-підстілья і товсті, прямокутні в перетині ніжки, іноді оздоблені різьбою, тобто їх конструкція аналогічна лавам.

═══════

Серед меблів для сидіння, за зображеннями у Радзивилівському літописі, Сильвестрівському списку "Життя Бориса та Гліба", давньоруських Євангеліях (Остромировому та Мстиславовому) можна виділити крісла з високими спинками і стільці без спинок, останні – частіше з перехрещеними ніжками. Зображення крісел мають західноєвропейські паралелі, серед яких відомі не тільки зображення, а й збережені реальні речі. Серед західноєвропейської знаті крісло мало соціально-престижну значимість і не побутувало в рядових оселях [16, с. 16]. Аналогії цьому можна знайти також у Росії XVII ст., де кріслом користувалися лише особи царської родини і патріарх [7, с. 207–208]. Зображення давньоруських крісел (всі вони пов'язані з побутом світської та духовної знаті) дозволяє припустити саме таке ставлення до цього виду меблів і в Київській Русі.

Умеблювання бенкетної зали в давньоруських билинах, що складається зі столів та лав, серед яких єдиним кріслом є князівський "золот стол" [10, с. 188–194], безперечно, відображає традиційний погляд на цей вид меблів. Стільці з перехрещеними ніжками є повною аналогією до так званих курульних крісел – античної спадщини середньовічної Європи. Вони також мали соціально-престижну значущість і не вживались у побуті рядового населення.

У рядовому житлі могли побутувати інші види меблів такого типу: невеликі стільці та ослони простішої конструкції, іноді просто дерев'яні колоди, оброблені з одного боку, з ніжками з природних суків, що залишалися з іншого боку, їх існування підтверджують аналогічні речі, виявлені в середньовічному Новгороді [8, с. 84]. Простіша конструкція дозволяє вбачати в них досить архаїчний пристрій. Меблі для сидіння мали назву "столець". Термін відомий з XI ст. в Синайському патерику, а під 1152 р. – в Іпатіївському літописі.

На мініатюрах Радзивилівського літопису, крім звичайних, є зображення спеціальних спальних лав, у писемних пам'ятках вони називаються "одрь" або "ложе", їх, як правило, зображували з піднесеним узголів'ям і застеленими довгими ковдрами. Такі лави замінювали ліжко навіть у князівському побуті.

Власне ліжко з'являється у писемних текстах тільки один раз – у "Слові о полку Ігоревім", де його згадує князь Святослав ("Одѣвахъте мя, рече, чръною паполомоу на кроватѣ тисовѣ"). Зображено ліжко й на одній з мініатюр Радзивилівського літопису (арк. 74). За виглядом воно не відрізняється від аналогічних західноєвропейських меблів. У Радзивилівському літописі ліжко зображене у незвичному ракурсі, що дозволяє говорити про обізнаність автора малюнка з реальною річчю, а не тільки з якимось іноземним графічним прототипом. Проте ліжко взагалі було маловживаною річчю. Його використовували переважно в князівському побуті, причому, вірогідно, не завжди.

Розповсюдженими меблями для зберігання речей, судячи з археологічних даних, були скрині, які у Київській Русі називали "ларь". Залізні деталі від них (замки, ручки, ключі, у тому числі невеличкі – від маленьких

скриньок) є досить масовою категорією знахідок на давньоруських поселеннях. Невеличка скринька на мініатюрі Радзивилівського літопису має вигляд простого ящичка з плоским віком. Великі скрині виготовлялися за допомогою звичайної ящикової в'язки, її простіший варіант – дошки, збиті під прямим кутом дерев'яними тиблями. Стінки і дно невеликих скринь складалися з окремих дощок, великих – кожна частина з кількох дощок, У великому ларі для зерна, знайденому в Києві, дно дорівнювало 1,6 x 1,6 м² і зроблено з кількох різноширих колод, скріплених поперечкою. Для міцності стіни могли скріплюватись ще й залізним окуттям. Дно скрині з'єднувалося зі стінками за допомогою пазів у нижній частині останніх. Аналогії для давньоруських скринь можна знайти у Скандинавії, де збереглися в невеликій кількості реальні середньовічні речі [9, с. 57].

Імовірно, що саме у XII–XIII ст, за парадним кутом закріплюється й стіл. У ранішому слов'янському житлі, якщо виходить з розміщення пристроїв, які здогадко інтерпретують як столи в боршевських будівлях, стіл пов'язується з цією частиною оселі. З іншого боку, спільність у всіх східнослов'янських культурах ознак покуття як "святого кута" взагалі й уявлення про стіл як його невід'ємну частину засвідчує, що остаточно весь комплекс складається ще до розпаду Русі.

Наявні дані дозволяють реконструювати інтер'єр рядового давньоруського житла як єдиний житлово-господарський комплекс. Прагнення доцільного використання відносно невеликої площі сприяло відокремленню функціональних зон: кухонної і робочої (ближча до дверей), спальної (лежанка за піччю), парадної (покуття), місця для зберігання речей (полиці другого ярусу). Зрозуміло, чіткої межі між ними не було, але це дозволяло виділити для кожної категорії речей конкретне місце в оселі відповідно до її призначення. Меблі були досить простими і розміщувалися по периметру житла, залишаючи вільним центр.

Менш впевнено реконструюється хоромний інтер'єр. Загалом йому притаманна відсутність суто господарчих речей, більш досконале облаштування, наявність предметів розкоші. При цьому основні складові елементи інтер'єру давньоруського житла взагалі (як рядового, так і заможного) орієнтовані на розвиток місцевих традицій. Імпорتنі та зроблені за іноземними зразками меблі та начиння використовувались переважно в оселях духовної та світської знаті. Перші повністю були пов'язані з візантійською культурою, другі – орієнтувалися на сприйняття її цінностей, насамперед соціально-престижного плану. Відзначимо, що у побуті іноземний вплив відчувався тільки у запозиченні окремих речей, здебільшого престижних: окремих типів меблів, тканин, посуду тощо. Загалом побутова матеріальна культура зберігає досить традиційний вигляд. Поширеними залишаються лави, скрині. Меблі суттєво відрізняються за якістю від тих, що використовувалися в народному побуті, але за типологією це ті ж самі речі.

Отже, можна впевнено твердити, що базою, на якій формувався давньоруський інтер'єр, була традиційна матеріальна культура східних слов'ян. Поштовх до її вдосконалення надав, передусім, розвиток місцевого

ремесла, особливо міського, а також тісні контакти з навколишнім культурним середовищем. Загалом давньоруський період був певним етапом у становленні житлового інтер'єру східнослов'янських народів, у тому числі й в Україні.

Література

1. Богусевич А. В. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. // АП. – 1955. – Т. 5.
2. Боровський Я. Є. Звіт про археологічні розкопки в городі Ярослава (вул. Поліни Осипенко, 9) в 1982 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. 1982/34 в.
3. Гончаров В. К. Отчет о произведенных в 1964 году археологических раскопках древнерусского городища Иван-Гора в г. Ржищеве // НА ІА НАНУ. – Ф. е. 1964/2а.
4. Довженко В. И. Отчет Каневской древнерусской экспедиции за 1964 год // НА ІА НАНУ. – Ф. е. 1961-65/2.
5. Ефимєнко П. П., Третьяков П. Н. Древнерусские поселения на Дону // МИА. – 1948. – Т. 8.
6. Жит'є и хождение Данила.
7. Забелин И. Домашний быт русских царей в XVI и XVII столетиях. – Москва, 1895.
8. Колчин В. А. Новгородские древности. Деревянные изделия // САИ. – 1968. – Вып. Е I-55.
9. Кульчицкий Ю. В. Меблі первісної Європи. – Львів, 1946 // НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – № 175.
10. Липец Р. С. Эпос и Древняя Русь. – М., 1969.
11. Мовчатовський Т. М. Райковецьке феодальне городище // НА ІА НАНУ. – Авт. Фонд. – № 11.
12. Русов П. А. Новые данные о жилых постройках Минска XII–XIII вв. // Тр. V Междунар. Конгр. археол.-славистов. – К., 1988. – Т. 2.
13. Толочко П. Древнерусский феодальный город. – Т.2. – К., 1978.
14. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – Москва, 1986. – Т. 2.
15. Юра Р. О. Древний Колодяжин // АП. – 1962. – Т. 12.
16. Aronson J. The Encyclopedia of Furniture. – London, Batsford, 1966.

Ребенок В. В.

Українське козацтво і Московія в кінці XVI ст.: історіографія питання

Роль козацтва в історії України не пройшла повз увагу дослідників. Козакознавча тематика в історіографії посідає особливе місце і є практично невичерпною. На жаль, у козакознавчих студіях новітнього часу, як і на попередніх етапах, недостатньо уваги приділяється історії взаємовідносин українських козаків з Московською державою від перших контактів і до початку XVII ст. Частково це пов'язано із недостатньою джерельною базою та заповнізованістю питання у контексті українсько-російських відносин.

Дана тема є актуальною, адже так історично склалося, що українсько-російські взаємовідносини як відігравали протягом майже п'яти століть одну із головних ролей, так відіграють й тепер. Детально не проаналізувавши початок становлення перших контактів між українськими козаками і Московією, важко зрозуміти непрості сьогоденні відносини між Україною і Росією

Зважаючи на велику кількість доробків українських дослідників з історії козацтва, накопичених майже за п'ять століть, ця стаття не є всеохоплюючою, однак автор ставить за мету детально проаналізувати та розкрити через співставлення розвиток історичної думки стосовно зовнішніх відносин українського козацтва з Московією від перших контактів і до початку XVII ст. Для кращого сприйняття даної теми, автор намагається узагальнити та систематизувати історіографічні доробки вчених.

Про українських козаків та їх стосунки з Московією зустрічаємо відомості вже у сучасника тих подій Ф. Софоновича, який у своїй "Хроніці" тезово повідомляє про приєднання Сіверських земель до Московії та про участь українських козаків у польсько-московських війнах [18, с. 248].

Найдокладніші відомості про козаків, доповнені цікавими зауваженнями і оцінками, подав Еріх Лясота у своєму подорожньому щоденнику. Він перший із авторів вжив термін "Січ". Лясота був першим послом європейської держави, який відвідав Січ, і ця подія стала однією із важливих віх в історії козацтва. Він провів на Січі більше місяця, що дало йому змогу досить ґрунтовно ознайомитися з козацькою республікою і зафіксувати свої спостереження та враження. Еріх Лясота описує свою зустріч з московським послом В.Никифоровичем, таким чином засвідчує наявність дипломатичних відносин українських козаків з Московією [13, с. 188].

У 80-х р. XVIII ст. на замовлення російського уряду вийшли статті російського історіографа Г.Міллера про українських козаків. До запорожців Міллер ставився з неприхованою ворожнечею через те, що вони завжди давали притулок втікачам, в тому числі із Московії, дозволяючи селитися на запорозькій землі. Він робить висновок, що існування Запорізької Січі суперечить інтересам Російської держави, що запорожці не мають жодних прав на зайняту ними територію [5, с.38]. На такий висновок і розраховував російський уряд, замовляючи статтю.

Одним з перших істориків кінця XVIII ст., чия увагу привернула названа тема, був О. Рігельман, який у 1787 р. завершив роботу над комплітивним трактатом "Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі" [14]. Він тривалий час працював в Україні, зокрема, на півдні, де, перебуваючи в оточенні запорожців, близько знайомиться з їхнім побутом, звичаями і це викликає неабиякий інтерес у нього до історії козацтва.

Літописна оповідь про Малу Росію О. Рігельмана, через власні симпатії автора до Московської держави, визначається вільним тлумаченням історичних фактів, наявністю ряду запозичень та поверховим аналізом стосовно зазначеної теми. Історик стверджує, що українські козаки переселилися на Дон і там заснували місто Черкаськ, що майже всі українські козаки по 1562 р. перебували під владою російського царя і тому російські

загони без перешкод ходили на татар козацькою територією. У роботі відсутня інформація про участь українських козаків у польсько-московських війнах, але коротко згадується про їх участь у бойових діях на стороні польсько-литовського війська в період "Смути". Самих козаків О. Рігельман зображав ватагою розбійників, хоча вихваляв їх мужність та вважав руйнування Запорізької Січі закономірним історичним явищем [14, с. 56].

У XIX ст. відбувається становлення основних теорій витоків української козащини, започатковуються народницькі та державницькі підходи до трактування історії козацької доби, які згодом переростуть у наукові напрями. Найбільш відомим істориком у першій половині XIX ст., який висвітлив історію українського козацтва в контексті історії України, був Д.Бантиш-Каменський. У "Истории Малой России" вчений припустився ряду помилок та неточностей, не проаналізувавши критично джерела, проявивши консерватизм суджень. Значна увага дослідника приділяється взаємовідносинам українських козаків та Московії, зокрема, згадується спільний похід українських козаків на чолі з отаманами Глинським і Єськовичем та російських стрільців під керівництвом дяка М. Ржевського на Іслам-Кірмен, про допомогу українських козаків у 1585 році Молдовії на прохання російського уряду [1, с. 78, 89]. Проте робота має описовий характер викладу і трактується з суб'єктивно-оціночних позицій проімперського характеру.

Особливістю розвитку української історіографії другої половини XIX та початку XX ст. стало домінування, а, відповідно, і певна конкуренція в ній двох наукових напрямів – народницького та державницького, які істотно збагатили методику історичних досліджень широким застосуванням конструктивних історико-документальних та історико-етнографічних підходів до вирішення багатьох раніше недосліджених питань історичного минулого. Саме такими якостями позначені козакознавчі праці українських істориків народницького спрямування М. Максимовича [5], П. Куліша [5], М. Костомарова [5].

М. Костомаров вважає, що Січ заснувала козацька сірома, а саме козацтво є продовженням народної стихії [5, с. 54]. М. Максимович дотримувався думки, що козацтво розвинулося як особливий стан малоросійського народу серед інших станів, що козацтво було званням, а не станом, а козаки – не хто інші, як українці. Вчений звернув увагу на участь українських козаків у польсько-московських війнах [5, с. 55].

Серед російських вчених свій погляд на козацтво висловив один із відомих істориків XIX ст. С. Соловйов. Для нього українське козацтво – це антидержавна, анархічна сила, яку називали "черкасами", що громила каравани турецьких і татарських купців, кримських послів. С. Соловйов згадує про перші зустрічі московських сторожових загонів з українськими козаками, про встановлення з ними контактів, зокрема, братами Ружинськими, яким пропонували служити і московському цареві. Незважаючи в цілому на негативне ставлення історика до українського козацтва, без його багатотомної "Истории России" важко досліджувати такі проблеми, як взаємини козацтва з російським урядом, політику царизму, спрямовану на

використання українського козацтва, з одного боку, для оборони кордонів, а з другого – на обмеження його впливу на народні маси України. Значний інтерес становлять використані матеріали, які свідчать про постійне намагання царизму зробити рядове козацтво знаряддям російського уряду в боротьбі останнього проти козацької старшини [17, с. 25].

Наприкінці XIX ст. друкуються праці з історії Запорожжя Д. Яворницького, зокрема, його тритомна "Історія запорозьких козаків" [22]. У своїй роботі вчений висвітлює зародження та розвиток взаємовідносин українських козаків з Московією, які часто були суперечливими та ситуативними. Історик дійшов висновку, що для Московської держави українське козацтво було важливим інструментом геополітичної маніпуляції для боротьби з татарами та польсько-литовськими магнатами [22, с. 64]. Праці вченого наповнені значною кількістю джерельних матеріалів, що збагатили козакознавчі дослідження, а також сприяло об'єктивному розумінню ролі українських козаків в історії України.

Значну увагу приділив українським козакам історик-архівіст І. Каманін, який відносить виникнення українського козацтва до початку XV ст. Він не погоджується з думкою деяких істориків, зокрема, М. Максимовича, про заснування Січі на о. Хортиця Д. Вишневецьким, й вважає, що замок не був козацьким поселенням, а заснований на "господареве ім'я". І. Каманін стверджує, що московський і польсько-литовський уряди, не довіряючи козакам, утримували власні сторожові загони на Дніпрі і облаштовували там фортеці для попередження на випадок наступу татар. Закінчує монографію вчений висновком, що ні Москва, ні Польща не могли покластися на козацтво, тому що інтереси козаків часто не співпадали з інтересами обох сторін, а навіть йшли всупереч, коли козаки періодично мирилися та зближались з татарами [8, с. 46].

Найважливіше місце в дослідженні українського козацтва належить видатному українському історикові М. Грушевському, який опрацював значну кількість документальних джерел. Козацтво, вважав історик, – це бідний, не оселений, відважний люд, що промишляв козацтвом, офіційні згадки про яких з'являються в кінці XV ст. [6, с. 146]. М. Грушевський приходить до висновку, що інтереси захисту кордонів і спільної боротьби з Кримом приводили до спільних походів литовсько-польського та російського військ, незалежно від офіційної політики обох урядів. А польсько-литовський уряд своїми заявами, що козаки їм непідвласні, призвів до того, що козацтво почало відчувати себе незалежною, самостійною політичною силою і пропонувати поміч сусідам за винагороду, зокрема, свою допомогу пропонували Д. Вишневецький, брати Ружинські. Вчений відмічає, що козаки мали порозуміння з московським урядом, і, в той же час, приймали активну участь у польсько-московських війнах [6, с. 283], тобто вони були ситуативними союзниками Московії.

Але вже у 30-х рр. XX ст. українська історична наука перебувала у полоні марксистсько-ленінської ідеології. Історіографія історії України зводилася до спільної боротьби українського і російського народів за визволення батьківщини, що український народ завжди мріяв воз'єднатися з Росією.

Такий підхід характерний для робіт А. Бабароя [5], Д. Мишка [12], К. Гуслистого [7]. У 1936 р. вийшла книга І.Крип'якевича "Історія українського війська", у якій було використано колосальний фактичний матеріал, без псевдопатріотичної ідеалізації описано історію виникнення та розвитку війська запорозького [10, с. 174]. Проте автор майже зовсім не висвітлив взаємовідносини українських козаків з Московією.

Роки "хрущовської відлиги" сприяли поживленню дослідницької діяльності, появі нових наукових робіт, автори яких побіжно торкаються і нашої теми: В. Голобуцький [5], Ф. Шевченко [9], О. Апанович [9].

З середини 60-х р. і до кінця 80-х р. питання виникнення українського козацтва та його стосунків із Московією зовсім не досліджуються.

Відновлення ґрунтовного вивчення міжнародних відносин Української козацької держави припадає на злам 1980–1990-х років. Своєрідним поштовхом для розгортання козакознавчих студій стало відзначення у 1992 р. 500-ліття українського козацтва. Було опубліковано низку розвідок з історії козацтва: В. Щербака [21], С. Леп'явка [10], Ю. Мицика [9], О. Гуржія [9], В. Смолія [9] та інших.

У сучасній українській історіографії проблема виникнення українського козацтва та його взаємовідносин із Московією частково знайшла відображення у працях: Б. Черкаса [9], В. Щербака, В. Смолія, П. Саса [9], А. Бульвінського [4]. Безпосередньо вивченням даної теми займаються: В. Сергійчук [15], В. Брехуненко [2], С. Леп'яво [11]. Відомий козакознавець С. Леп'яво приділив увагу зовнішньо-політичній діяльності українського козацтва на важливих етапах його еволюції, коли воно почало виступати на міжнародній арені як самостійний військово-політичний фактор. Підвівши під свої дослідження ґрунтовну джерельну базу, автор розглянув участь козацтва у війнах Великого князівства Литовського і Речі Посполитої з Московським князівством [9, с. 535].

Значний внесок у дослідження взаємовідносин українських козаків з Московією зробив В. Сергійчук. Проаналізувавши джерела та наукові роботи попередників, він зробив висновок, що перші стосунки українських козаків з Московією розпочалися вже у 20–30-х рр. XVI ст. Історик приділив увагу Дмитру Вишневецькому, віддавши належне його заслугам не тільки у справі захисту своєї землі, але й у розвитку військово-політичних стосунків з Московією. Проте автором не висвітлюється участь українських козаків у Московській війні другої половини XVI ст., а також експансіоністська політика царського уряду по відношенню до України [15, с. 15].

Український історик В. Брехуненко у своїх монографіях описав хронологію збройних сутичок, розглянув мотиви козацьких вторгнень у межі московських земель, відтінив внесок козацтва в переможні війни Речі Посполитої з Московською державою [2, с. 17], проаналізував ставлення українського козацтва до Московії [3, с. 328].

Сучасні російські історики тему взаємовідносин українських козаків і Московії XVI ст. майже не вивчають, за винятком Б. Флорі [19]. Це притому, що більшість архівних джерел знаходиться в Росії і часом залишаються недосяжними для українських вчених. Відсутність вагомих досліджень

історії взаємовідносин України і Росії має негативне значення і призводить до поновлення старої схеми "воз'єднання України і Росії" навіть тими істориками, які раніше даною схемою не користувалися. Зокрема, російський історик Б. Флоря, який є прихильником "єдиної слов'янської нації", в рамки якої не вписується поняття "козацької держави" [20, с.126].

Отже, аналіз історіографії зазначеної проблеми дозволяє стверджувати, що відносини українських козаків та Московської держави від перших контактів й до початку XVII ст. досліджені фрагментарно, узагальнюючої комплексної праці або серії праць з даного питання не існує, тому є нагальна потреба у більш глибокому дослідженні теми.

Література

1. Бантыш-Каменський Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. – К.: Час, 1993.
2. Брехуненко В. Війни українських козаків з Росією до часів Богдана Хмельницького. – К., 2007.
3. Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVIIст. – К., 2011.
4. Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657–1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. – К., 2008.
5. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К.: Вища шк., 1994.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 7. Козацькі часи - до 1625 р. – К.: Наукова думка, 1995.
7. Густый К. Исторические связи с Россией до освободительной войны 1648–1654 гг. – Воссоединение Украины с Россией. 1654–1954. – М., 1954.
8. Запорожці: До історії козацьк. культури / Збірник. – К.: Мистецтво, 1993.
9. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій та ін. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – Т. 2.
10. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). – Львів: Світ, 1992.
11. Леп'яво С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернівці, 1999 р.
12. Мишко Д. Українсько-російські зв'язки в XIV–XVI ст. – К., 1959.
13. Мемуари до історії Південної Русі. – Випуск 1 (XVI ст.) / За ред. В. Антоновича. – Дніпропетровськ: Січ, 2006.
14. Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К.: Либідь, 1994.
15. Сергійчук В. Іменем війська Запорозького. – К.: Україна, 1991.
16. Смолій В. Українське козацтво: особливості та закономірності становлення і розвитку // Українське козацтво. – К., 1993. – Вип. 1.
17. Соловьев С. История России с древнейших времен, кн. IV (т. 7–8). – М.: Мысль, 1989.
18. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К.: Наукова думка, 1992.
19. Флоря Б. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI - начале XVII в. – М.: Наука, 1978.
20. Флоря Б. З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80–90-і роки XVI ст.) // Український історичний журнал. – 1978. – №8.
21. Щербак В. Козацтво XVI - перша половина XVII ст. як потенційний чинник українського державотворення. // Terra Cossacorum – К., 2007.
22. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1990.

Походження шабель на Січі у XVI–XVIII ст.

Історичне уявлення слова "козак" нерозривно пов'язується зі зброєю, яка в житті козаків запорожців відігравала надзвичайно важливу роль. Адже бурхливі XVI–XVII ст. потребували військового вміння володіти зброєю для того, щоб захистити себе, родину, зберегти життя та свободу. Особливо це було злободенно для жителів тогочасного "порубіжжя" Речі Посполитої і Степу, де і проживали козаки – січовики, – славні захисники своєї батьківщини. Небезпека, яка чатувала з усіх сторін вимагала постійного носіння зброї і доброго володіння нею. Від якості озброєння в усі часи залежав успіх у веденні визвольних війн. Зі зброї у вжитку запорізьких козаків – за свідченням Дмитра Яворницького були: шаблі, гармати, рушниці, пістолети, списи, келепи, стріли, сагайдаки, якірці, кинджали, ножі, панцери [16, с. 188]. Аналогічні відомості наводить Жан Бенуа Шерер: "Кожен запорозький козак, старий чи молодий, мав рушницю, алебарду й шаблю, які тримав завжди наготові. Дехто мав також пістолі" [15, с. 175].

Досить цікавим є питання про походження зброї, особливо це стосується шаблі, адже цей вид зброї прийшов до нас зі сходу і високо цінувався козаками. Дослідники-культурологи стверджують, що жодна із сторін розвитку виробничої культури не віддзеркалює так стан суспільства, рівень його розвитку і ступінь взаємовпливів, як еволюція озброєння. Впродовж віків саме розвиток озброєння був одним із основних стимулів розвитку техніки, а зрештою і науки [6, с. 357]. Дослідження проблеми походження шаблі на Січі дасть змогу побачити рівень власного виробництва зброї у запорожців, торговельні зв'язки з іншими державами тощо. У статті на основі історіографічної літератури висвітлюється питання про походження шабель на Січі у XVI–XVIII ст.

Значний матеріал з питань озброєння запорожців знаходимо у праці відомого українського історика, дослідника козаччини Дмитра Яворницького "Історія запорозьких козаків" (Спб., 1888). Крім архівних документів, Д. І. Яворницький використав документальні збірки, мемуари та щоденники, дані топографії, археології, численний фольклорний матеріал, спогади старожилів. У козацьких літописах Самійла Величка, Самовидця, Г. Грабянки відображена героїчна звитяга українського козацтва, яка забезпечувалася, зокрема, озброєнням. Сучасні праці: Л. Косенка "Козаки. Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі" (Х., 2007), О. Середюка, "Лицарі Сонця" (Луцьк, 2008) містять важливий фактологічний матеріал. Особливу цінність має праця Д. В. Тоїчкіна "Козацька шабля XVII–XVIII ст." (К., 2007). У даній монографії аналізуються питання появи, поширення та побутування шаблі на теренах України, досліджуються проблеми місцевого виготовлення шабель, поширення їх каналами міжнародної торгівлі протягом ХУІІ–ХУІІІ ст. На основі речових та іконографічних джерел, представлених матеріалами музейних колекцій України, шабля українського козацтва розгля-

дається як морфологічний тип. Важливими при вивченні проблеми походження козацьких шабелів на січі виступають дані археології та колекції зброї у музеях. Певні фрагментарні відомості з питань озброєння знаходимо у спогадах іноземців, які відвідували території де проживали козаки і були свідками подій: Альберто Віміна, П'єр Шевальєс, Жан-Бенуа Шерер, Гійом Левассер де Боплан, та інші.

Дослідники встановили, що меч як різновид холодної зброї, у пізньому середньовіччі Східної Європи був заміщений шаблею. Показово, що в козацькі часи (XVI–XVIII ст.) шабля перебрала на себе не тільки специфічні військові функції меча, але і його стародавню сакральну символіку. Ланцюг давньої традиції культу меча та бойового пояса на теренах України не обривався ані в часі, ані в просторі, хоча поступово дещо трансформував свою форму (меч-шабля) та акценти (у більш пізні часи зменшується сакральне навантаження атрибутики бойового пояса). Проте зміст – культу холодної наступальної зброї воїна – зберігався [10, с. 143].

До групи холодної козацької зброї належать: шаблі, чекани, келепи, сокирки і бойові сокири, кинджали, тощо. Сюди ж умовно слід віднести і дерев'яну зброю козацьких повстанців – кий та булави-колотушки тощо. Вважаючи себе "лицарями", з усіх видів зброї запорожці віддавали перевагу шаблі, називаючи її "чесною зброєю". Шабля була настільки необхідною запорізьким козакам, що в їхніх піснях завжди називалася "шаблею-сестрицею, ненькою рідненькою, панночкою, молоденькою" [16, с. 187].

Козацькі шаблі були не надто криві і не дуже довгі, середньою довжиною приблизно 70 см, зате надзвичайно гострі. За вдального удару запорожець міг розрубати супротивника по діагоналі від плеча до пояса. Леза шабелів вкладалися у дерев'яні піхви, обшиті шкірою та обкладені металом. Піхви часто прикрашалися на кінці, біля рукоятки, якимось вирізаним з дерева звіром або птахом. На лезах шабелів часто робили золоті насічки. Шаблі носили на лівому боці й прив'язували за кільця, одне з яких розташовувалося вгорі, а друге нижче середини, вузьким ремінцем до пояса. Шаблями запорожці особливо любили шикувати і привертати до себе увагу. Тому свою особисту зброю вони оздоблювали дорогими оправами й прикрасами, але такий вигляд мала зброя багатих козаків і старшин, які завжди тримали її в чистоті. Однак, перед походом козаки намагалися позбутися саява своєї зброї, щоб у разі необхідності вона не сяяла на сонці і не демаскувала їх. У мирний час, металеві частини зброї знову начищалися до блиску [7, с. 289–291].

Дані археології показують, що козаки користувалися шаблями багатьох типів. На території України було поширено багато різновидів шаблі: турецькі ятагани, угорсько-польські, іранські шаблі тощо. У XVI ст. на території королівської Польщі, до складу якої на той час входила Україна, найпоширенішою була шабля так званого угорсько-польського типу. Цей тип був характерний і для Туреччини та сусідніх з нею країн, у тому числі Угорщини, звідки проник у Польщу за панування польського короля трансільванського походження Стефана Баторія, де, трохи змінений, став загальноприйнятою зброєю шляхти.

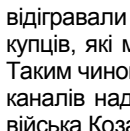
Угорсько-польська шабля має довгий плавно вигнутий клинок з потовщеною задньою частиною, один або два рівні вздовж лева, просте перехрестя з так званими вусами (видовжено-трикутними виступами, що з обох боків охоплюють нижню частину руків'я та верх піхов). У деяких екземплярах нижня частина клинка переходить під прямим кутом (що називається молотком) у розширене гостре з обох боків лезо, так зване перо. Руків'я складається з прямокутної залізної пластини, покритої з обох боків дерев'яними обшитими шкірою накладками; його голівка відігнута вперед, інколи скісно вниз, прикрита металевим ковпачком, так званим наперстком. Угорсько-польська шабля має відкрите (не захищене вертикальною пластину-гардою) руків'я. Довжина клинка залежала від зросту власника шаблі (від 77 до 94 см). Піхви складаються з двох відповідно вигнутих обтягнутих шкірою дерев'яних пластин, скріплених верхнім і нижнім окуттями та двома поперечними пластинами з кільцями для підвішування шаблі. Угорсько-польські шаблі майстри виготовляли на території Речі Посполитої (у тому числі й в Україні), але клинки до них найчастіше завозились зі Сходу (Туреччини або Персії) чи із Заходу (Північної Італії або Штарії). Вони часто позначені клеймами цих майстерень [11, с. 113].

Особливо цінилися "булатні шаблі", виготовлені з дуже доброї сталі. Високо цінилися й східні дамаскенські зразки. Рукоять була нерідко власноручно різьблена і багато прикрашена. Саме вістря бувало прикрашене сріблом, а то й золотом [14, с. 101].

Турецькі шаблі, як найбільш універсальні, придатні і для кінноти, і для піхоти, були популярні у Росії, Угорщині, Польщі, поклавши початок формуванню власних типів зброї. Можна припустити, що у XVI–XVII ст. шаблі турецьких типів переважали також у козаків Запорожжя та Східної України на відміну від пануючих у реєстровиків та повстанців Середньої Наддніпрянищини польських типів, а до початку XVIII ст., у зв'язку з посиленням ролі козацької кінноти, їх замінили кавалерійські шаблі іранського та мамелюцького типів, які мали довший клинок, тому ними було краще наносити удари по піхотинцях [2, с. 128].

Про популярність шабел турецького типу свідчить той факт, що їх у значній кількості спостерігаємо при уважному дослідженні портретів української еліти, зокрема кієвського воєводи Адама Кисіля (1630-ті), стародубського полковника Михайла Миклашевського, знатного військового товариша Івана Забіли, писаного з натури, прилуцького полковника Дмитра Горленка, а також "полковника малоросійського козацького полку" роботи Т. Калинського [5, с. 183].

Д. В. Тоїчкін зазначає, що імпорт зброї в Україну надходив з трьох напрямків: Західної Європи, країн Сходу, Росії. Країни Сходу зробили свій внесок у формування ринку клинкової зброї в Україні. Писемні та речові джерела свідчать про постачання в Україну шабел турецького та перського виробництва, а також клинків, які використовувалися для монтажу місцевих шабел. Важливу роль у торговельних зв'язках України зі Сходом, окрім Львова, відігравав Кам'янець-Подільський. У XVII ст. добре відомими були і ярмарки в Барі, куди приїздили східні та російські купці. Значну роль

відігравали "січові" запорозькі базари, куди стікалася величезна кількість купців, які мали найрізноманітніші товари, зокрема, і шаблі різних зразків. Таким чином, ці факти свідчать про наявність досить потужних міжнародних каналів надходження до України зброї, яка спрямовувалася на озброєння війська Козацької держави [13, с. 150].

Значна частина холодної зброї була власного виробництва, оскільки в Січі були майстерні з її виготовлення і проживала певна кількість зброярів [7, с. 286]. Для власного виробництва зброї потрібна була сировинна база, яка була присутня на території деяких українських областей ще у княжу добу у вигляді болотяної руди. Б. О. Рибаків із цього приводу зауважує, що віднайти руду ремісникові було не важче, ніж гончареві – глину. На теренах України середньовічні залізні промисли існували в XVI–XVII ст. Дослідник Д. В. Тоїчкін припускає, що головна технологічна основа процесу виробництва заліза залишилася незмінною з давньоруських часів. П. К. Федоренко відмічає, що на Правобережжі збереглися залишки рудень, які існували тут до XVI ст. і сліди яких ведуть до металургії Давньої Русі [13, с. 95]. Отже, стан сировинної бази дозволяв займатися виробництвом залізних виробів у тому числі і зброї.

Найбільшим осередком виробництва холодної зброї в XVII ст. був Львів. Зброярство тут мало давні традиції: за деякими відомостями, початки його сягали XIV ст. Цех мечників м. Львова був одним з найбільших у Речі Посполитій (за впливовістю з ним можна порівняти тільки познанський та краківський). Про львівське виробництво холодної зброї збереглися красномовні свідчення сучасників. Йоан Альнпех у своєму "Описі міста Львова" згадує великий військовий арсенал і наголошує на тому, що "ніде в Польщі не можна було б краще озброїти військо, як тут". Особливе торговельне значення міста, а також розмах виробництва в ньому холодної зброї сприяли тому, що серед великого асортименту експортних і реекспортних товарів значне місце належало зброї, зокрема шаблям. Так, гетьман Ян Тарновський ще в 1547 р. закупив у трьох львівських купців 21 віз холодної зброї. Напередодні Національно-визвольної війни 1648 р. у Львів для закупівлі зброї виїхали довірені особи Богдана Хмельницького [5, с. 65].

На території Лівобережжя у містах Гетьманщини – Київ, Ніжин, Переяслав та ін. було налагоджене теж виробництво шабель, але документи тих часів називають не багато майстрів-шабельників. Отже, спираючись на дані дослідника Д. Тоїчкіна можна зробити висновок, що у містах Наддніпрянщини не вироблялася така кількість зброї, яка б ішла на Січ. Наявні майстерні забезпечували лише попит місцевого населення [13, с. 141].

Варто зазначити, що шабля була дорогим задоволенням. За даними І. Крип'якевича шабля коштувала 10–15 польських золотих [8, с. 175]. Сучасна дослідниця Л. Гвоздик відмічає, що середня ціна – 12,5 польських золотих [4, с. 196]. Д. Тоїчкін наводить дані, що шабля оздоблена сріблом коштувала у першій третині XVII ст. 30–40 польських злотих [13, с. 170]. Незважаючи на те, що не всі запорожці, особливо це стосується голоти, мали змогу придбати собі шаблю, майже всі січовики мали у своєму розпорядженні цю зброю.

═══════

Невід'ємною складовою буття козацтва XVI – на поч. XVII ст. був військовий промисел запорожців на морі. Саме в цей час на Запорозжжі, як явище, з'являється і поширюється морське здобичництво (традиційна козацька діяльність, спрямована на захоплення здобичі). В основі цього промислу було прагнення набути засобів матеріального існування та продовжувати діяльність у форматі вільного лицарства. Звичайно, здобичництво в тій чи іншій мірі було типовим явищем для військових організацій середньовіччя і здійснювалося збройним шляхом. Захоплені під час здобичницьких дій воєнні трофеї (в тому числі гармати, холодна зброя), різноманітні товари, коштовності, а також полонені, за яких брали викуп, давали козакам можливість мати добре озброєне військо та бути потужною військовою силою [9, с. 328–329].

Про характер морського здобичництва того часу залишив свідчення добре обізнаний з життям запорожців першої половини XVII ст. Г. Боплан: "Вони неодноразово грабували Крим..., спустошували Анатолію, де розоряли Трапезунд і досягали навіть гирла Чорного моря за три льє від Константинополя, де винищували все вогнем і мечем, повертаючись звідти з великою здобиччю і рабами, звичайно малими дітьми, яких вони залишають для послуг у себе або дарують вельможам свого краю. Літніх не забирають, хіба що тоді, коли вважають їх досить багатими, аби заплатили за свій викуп..." [3, с. 29].

Таким чином, можемо констатувати, що важливим джерелом потрапляння зброї на Січ, зокрема, і шабель, були військові походи під час яких козаки самі здобували собі зброю. Тому величезна кількість шабель на Січі були трофейними.

У своїй книзі "Битва під Берестечком", яка зробилася класикою літератури з історії козацтва, І. К. Свешніков висловив припущення про існування специфічного "козацького типу" шаблі. Серед особливостей "шабель козацького типу", є палюх, тобто металевий перстень або кільце, розташоване на перехресті з внутрішнього боку та призначене "для великого пальця правої руки, що утруднювало ворогові можливість вибити шаблю з руки противника", як вважав І. К. Свешніков. Але останнє твердження викликає сумніви та потребує уточнення. Якби палюх використовувався б саме таким чином, вимагаючи напруження на протидію у нього палець, той, швидше за все, під час відбиття ворожої зброї був би вивихнутий або зламаний. Призначення палюха було децю іншим. Палець у палюх не устромляли, а спирались на нього, не даючи фехтувальнику, зокрема не дуже досвідченому, стиснути руків'я шаблі у кулак як палицю. У такому випадку шаблю можна було б лише бити, а не сікти, для чого цей різновид зброї був створений та призначений. Розсікаючий удар шаблі, ефектний так само, як рублячий удар сокири або меча, але потребує застосування значно меншої сили. Він був основної перевагою шаблі як зброї, широко вживаної та "демократичної", зручної і для масової степової кінноти, і для регулярної кавалерії, і для козацтва. Шаблі такі створювалися з метою навчити новобранців володіти цим типом зброї [1, с. 162].

Д. В. Тоїчкін вважає, що "козацька шабля" – збірне поняття, що об'єднує розмаїття морфологічних типів, поширених в українських землях [12, с. 55].

Ми також дотримуємося тієї ж думки, адже шаблі знайдені під час археологічних розкопок на місцях козацько-польських боїв, а також музейні експонати, різняться між собою. Дослідники остаточно не виділяють якихось надто відмінних ознак у знайдених екземплярах. Всі вони відносяться або до європейських, або ж до східних типів шабель. Західноєвропейські шаблі менш закривлені і значно довші; турецькі – більш закривлені і коротші.

Отже, шабля була одним з основних видів зброї і відіграла величезну роль у військовій доблесті козаків. Вона виступала як зброєю наступальною так і зброєю для самозахисту. Частина шабель на Січі мали західне походження – Річ Посполита, Королівство Угорщина тощо. Величезна кількість мали східне походження – Оттоманська Імперія, Персія таких шабель була найбільшою, адже вони підходили як для кінноти (перські шаблі) так і для піхоти. Незначна кількість вироблялася самими козаками на Січі, чи на території Наддніпрянщини. Шаблі купувалися на ярмарках або мали трофейне походження. Власного особливого типу шаблі у Запорозьких козаків не існувало, термін "козацька шабля" включає в себе широке коло зброї цього типу.

Література

1. Бадаєв Д. До питання про шаблю козацького типу // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / Відп. ред. Д. Я. Телегін. – К.: НДКП "Часи козацькі", – 2010. – № 19. – С. 161–165.
2. Бадаєв Д. Холодна зброя як елемент козацького комплексу озброєння у колекції Харківського історичного музею// Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / Відп. ред. Д. Я. Телегін. – К.: НДКП "Часи козацькі", – 2004. – № 13. – С. 128–131.
3. Болпан Г. Л. Опис України / Пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. – К.: Наук. думка, 1990. – 209 с.
4. Гвоздик Пріцак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі. – К.: ТОВ "Видавництво "Обереги", 1999. – 216 с.
5. Єдлінська У. Я. Історія Львова в документах і матеріалах / У. Я. Єдлінська, Я. Д. Ісаєвич. – К.: Наукова думка, 1986. – 196 с.
6. Історія української культури : в 5-ти т. / Національна Академія Наук України. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVIII століть. – 848 с.
7. Косенко Л. О. Козаки: Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі / Л.О. Косенко. – Х.: Школа, 2007. – 576 с.
8. Крип'якевич І. Історія українського війська. – Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. – 304 с.
9. Никоненко Д. До історії козацьких морських походів у XVI–XVII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / Відп. ред. Д. Я. Телегін. – К.: НДКП "Часи козацькі", - 2010. – №19. – С. 328–332.
10. Середюк О. Лицарі сонця: історичний нарис. – Луцьк: ВАТ "Волинська обласна друкарня", 2008. – 476 с.
11. Телегін Д. Я. Археологія доби козацтва XVI–XVIII с. / Д. Я. Телегін, І. С. Винокур, О. М. Титова та ін.. – К.: ІЗМІН, 1997. – 336 с.
12. Тоїчкін Д. В. Козацькі шаблі в зображувальних джерелах України //Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 50–55.
13. Тоїчкін Д. В. Козацька шабля XVI–XVIII с: історико-зброєнавче дослідження. – К.: ВД "Стилос", 2007. – 368.

14. Тис Крохмалюк В. Бої Хмельницького. – Мюнхен: Видання Братства колишніх вояків I-ої Української Дивізії УНА, 1954. – 250 с.

15. Ширер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або історія козаків запорожців та козаків України, або Малоросії / Пер. з фр. В. В. Коптілов. – К.: "Укр.письменник", 1994. – 311 с.

16. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Пер. з рос. І. І. Сварника, Упоряд. О. М. Апанович. – Львів.: Світ, 1990. – Т. 1.- 319 с.

Марусечко О. М.

Особливості січової кухні в XVII ст.

Все частіше видатні історики сьогодення звертаються до питань, пов'язаних з одним із найунікальніших феноменів в історії – українським козацтвом, що протягом кількох століть відіграло провідну роль у всіх сферах історичного буття народу, взявши на себе найважливіші завдання, що стояли перед українською нацією, будучи провідною силою в їх здійсненні. В більшості всі праці, присвячені даній темі, торкаються питань пов'язаних з військовими кампаніями запорожців та місцем і роллю видатних постатей в державотворчих процесах. Водночас, малодослідженими залишаються проблеми пов'язані з побутовим життям українського козацтва, зокрема, особливістю кулінарії на Запоріжжі. Сучасні науковці лише частково торкаються даної проблеми, спираючись на джерельні свідчення, археологічні матеріали та працю Д. Яворницького "Історія запорозьких козаків" (СПб., 1888). Серед них: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, "Коли земля стогнала" (К., 1995); Ю. А. Мицик, С. М. Плохий, І. С. Стороженко "Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорозьке козацтво" (Дніпропетровськ, 1991); О. Середюк "Лицарі Сонця" (Луцьк, 2008) та інші.

У даній статті робиться спроба охарактеризувати основні страви, що входили в раціон козаків та процес прийому їжі, адже спосіб життя, який вели козаки змушував бути завжди у формі, а поживна корисна їжа була і є запорукою міцного здоров'я.

Запорозькі козаки були невибагливі в їжі. Про них говорили: "Запорожці як малі діти: дай багато – все з'їдять, дай мало – будуть задоволені". Їхні страви були простими, різноманітними, і вельми смачними. Для приготування їжі у кожному курені був кухар, якому допомагали кілька хлопчиків, що приносили йому воду й чистили казани після обіду. Цей кухар одержував два карбованці на рік від куреня і по п'ять копійок від кожного козака, який харчувався у курені. Обід складався з двох страв. Перша звалася "саламаха", вона нагадувала кашу, приготовану з борошном, водою та сіллю. Про цю страву згадував Боплан: "Беруть із собою також барильце з вареним пшоном і діжечку з борошном, розведеним на воді, яке їдять, змішуючи з пшоном, всі разом, що вони дуже цінують; цей наїдок служить їм і їжею, і питвом, він має кислуватий смак і називається "саламаха", тобто,

пречудова страва" [7, с. 418]. Друга страва мала назву "тетеря" і являла собою суміш борошна, крупи та проса. Вона була трохи рідша за саламаху, бо в неї додавали багато слабого пива. Провізію купували за гроші куреня. Згадані страви подавали у великих посудинах, які звалися "ваганки". Козаки, які не задовольнялися звичайними стравами, а хотіли їсти м'ясо або рибу, купували їх за власні кошти [9, с. 173].

Повсякденною їжею козаків був куліш, галушки, лемішка. Куліш – простий суп, який козаки готували в походах. Він замінював цілий обід. Пшоно, картоплю кидали в кип'яток і варили до готовності, заправляли підсмаженими разом цибулею, салом і зеленню. Галушки – найдавніше блюдо, що стало одним з символів української кухні. Готували їх з пшеничної і гречаної муки, замішуючи на овочевому відварі, молоці або сироватці круте тісто. Нарізували його на "ремінці" довжиною 1 см. Давали їм полежати, щоб "пов'янули", а потім варили в киплячій підсоленій воді, поки спливають. Їли галушки з салом, сметаною або бульйоном. Лемішку готували так: у казан засипали гречану муку, заварювали кип'ятком, додавали сало, нарізане соломкою, перемішували і запікали [6, с. 263]. Вживали також оріхи, ягоди, гриби. З-за кордону привозилися прянощі, цитрусові, делікатеси [3, с. 275].

Одна з особливостей харчування козаків – незначне споживання хліба, адже випікання хліба на велику кількість людей вимагало значних затрат праці. Хліб ніколи не різали бойовими ножами, шаблями чи ятаганами. Адже це – зброя для вбивства. А хліб – святий. Його краями лише столовими ножами, які носили з собою, як і ложку. Проте на зимівниках хліб їли частіше. Інколи пекли коржі – загриби (назва походить від способу приготування – тісто загрибали в жар). Любили козаки посмакувати й мамаєм (мамалигою) – тістом з пшона й кукурудзи, яке їли без солі, але з солоним сиром – бринзою, а іноді з пастрямою (важливий винахід мешканців степу). Це шмат баранини, найчастіше верхня частина ноги, висушена або зав'ялена з сіллю, схожа на балик. Козаки брали її в дорогу. Якщо загіг мав змогу порозкошувати, добували борошна, варили мамалигу і клали туди для смаку шмат пастрями. Мамалигу перейняли від молдавських і татарських чабанів. М'ясні страви вважали святковими. Бувало, їли конину, споживання якої церква забороняла ще з часів Київської Русі, та це нехтувалось свідомо [6, с. 255].

Козакам бракувало лише вина та солі. Перше вони діставали з Угорщини, Трансільванії, Валахії та Молдавії. Вино в них майже завжди замінювалось пивом, медом і горілкою, яку гнали із зерна і яку дуже любили. Не даремно Альберто Віміна згадував: "У цьому краї звичайно вживають акавіту та медове пиво, тому що вино, яким тут мало цікавляться, з'являється на столі тільки для високих іноземних гостей. [1, с. 69]. Щодо солі, то її вони одержували з соляних шахт Велички, поблизу Кракова, або з Покуття – однієї з польських областей, яка межувала з Трансільванією та Молдавією і де більшість криниць мало солону воду [8, с. 44].

Значне місце в харчуванні козаків займала риба: короп, лящ, осетер, сом, вугри, лини, піскарі, щука, в'язі та інші. О. Рігельман у праці "Літописна

оповідь про Малу Росію та її народ і козаків взагалі" писав: "Пищу имели житное тесто квасное, иногда маловареное, и тем себя насыщали и довольны были; а когда случалось с рыбою, что называли щербою, то за наилучшее кушанье поставляли". [4, с. 53]. У козаків, які довгий час проводили в походах, популярністю користувалася солонка, в'ялена і сушена риба.

Дмитро Яворницький зазначає, що зайшовши в курінь, козаки заставали страву вже налітою у "ваганки" – невеликі дерев'яні ночовки, а біля ваганків стояли різні напої – горілка, мед, пиво, брага, наливка – у великих дерев'яних коновках з повішеними на них дерев'яними коряками або михайликами. Перш ніж сісти за стіл, товариші ставали в ряд, один біля одного, хрестилися до ікони, читали молитву про хліб насущний і вже потім всідалися уздовж столу на вузькі лави, неодмінно залишаючи місце в передньому куті, під образами, біля лампадки й карнавки, курінному отаманові. Рідку страву їли ложками, тверду руками; риба подавалася на особливому залізному стяблі, своєрідних ваганках, плоских, з невеличкою шийкою для переціджування через неї юшки, головою неодмінно до отамана – оскільки він голова, то йому й починати з голови: "сей звичай, щодо риби, був однаковий по всіх куренях і зимівниках". Напої пили з металевих чарок, а частіше з дерев'яних михайликів, місткістю від трьох до п'яти чи й більше наших звичайних чарок. Пообідавши "чим Бог послав", козаки вставали з-за столу, хрестилися на ікони, дякували спершу отаманові, потім курінному кухареві: "спасибі, братику, що ти нагодував козаків!" Далі кидали кожен по шагові, тобто по дрібній монеті, а за бажанням і більше, в карнавку для купівлі продуктів наступного дня і врешті виходили з куреня на площу. На зібрані гроші кухар купував необхідні харчі на наступний день, причому якщо залишених у карнавці грошей виявлялося замало, то курінний отаман повинен був додати кухареві з курінних коштів. Увечері, після заходу сонця, козаки знову збиралися в курені. На вечерю подавали гречані галушки з часником або юшку з риби [11, с. 183].

В похідних умовах змінювався як режим харчування, так і козацьке меню. Дуже часто стрімкі марші війська та цілоденні битви не давали змоги приготувати їжу. Вирушаючи в похід, кожен козак брав у запас на кілька місяців лише те, що добре зберігалось, а в приготуванні їжі не викликало труднощів. Тому основу раціону в походах становили сухарі, крупи, борошно, з м'ясопродуктів – сало. Вживання спиртних напоїв в цей період не допускалося під загрозою страти. Також брали сіті для лову риби. Під час дій у сухому степу січовики возили воду в дерев'яних чи глиняних баклагах, приторочених до сідла. Казани виготовляли із склепаного мідного листа з дужкою, підвішували над багаттям. Їжу в них можна було приготувати на 10 чоловік [6, с. 258].

Альберто Віміна згадував, що запорожці вживають в їжу овочі, а саме цибулю, часник, капусту, огірки. "Все вміння козаків поширюється на збирання капусти, яку вони їдять свіжою і засоленою, дрібно порізаною; те саме стосується й огірків, що їх вони сіють дуже багато і теж засолюють або їдять з хлібом, також подають як соус до м'яса та риби" [1, с. 66].

До найпоширеніших у XVII ст. предметів козацького побуту належать горщики, макітри, глечики, які, у порівнянні з попередніми часами, набули нових форм, що було пов'язано з розвитком технології керамічного виробництва. Водночас, за доби козацтва, з'явилися нові види посуду: на зміну мискам, які майже тисячоліття мали сталу форму, приходять полумиски, а з другої половини XVII ст. – тарілки, з'являються блюда та керамічні сковорідки. Широкого застосування набувають кахлі, чарки, баклаги [5, с. 460]. Доказом є знайдені уламки керамічного посуду, пічних кахлів з рослинним орнаментом влітку 2008 р. експедицією археологічної інспекції управління культури Черкаської обласної державної адміністрації під час розкопок у городищі-замчищі Богдана Хмельницького у селі Суботів Чигиринського району Черкаської області [2, с. 180]. У ході розкопок на полі Берестецької битви було знайдено багато дерев'яних ложок, які були різні за розмірами та формою, простої роботи або орнаментовані. Важливо те, що більшість з них знайдено у шкіряних футлярах, які чіплялись до поясу, про що раніше не було відомо дослідникам [10, с. 42].

Отже, особливостями січової козацької кухні в XVII ст. була наявність осіб, які займались приготуванням їжі. Основними стравами були: сала-маха, тетеря, куліш, галушки, лемішка, мамалига. До козацького раціону нерідко входили оріхи, ягоди, прянощі, делікатеси й овочі. Дуже мало споживали хліба. Лише на зимівниках пекли загреби. М'ясні страви вважались святковими. Серед напоїв поширеними були пиво та горілка. Вживали солену, в'ялену і сушену рибу. Любили козаки посмакувати супом із риби. Процес прийому їжі супроводжувався певними ритуальними діями: перш ніж почати трапезу читали молитву, хрестились, опісля дякували отаману і кухареві, кидали монети для купівлі продуктів на наступний день. Невиблагливість у їжі, здоровий спосіб життя забезпечували рухливість, фізичний гарт, моральний стан.

Література

1. Віміна Альберто Реляція про походження та звичаї козаків / Пер. з італ. К. Константи ненко // Київська старовина. – 1999. - № 5. – С. 64–69.
2. Куштан Д. П. Нові дослідження замчища Б. Хмельницького у Суботіві // Археологічні дослідження в Україні / Відп. ред. Д. Н. Козак. – К.: Інститут археології України, - 2008. – С. 179-180.
3. Мицик Ю. А. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорозьке козацтво / Ю. А. Мицик, С. М. Плохий, І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 301 с.
4. Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Упор. М. П Сас. – К.: Либідь, 1994. – 336 с.
5. Сальніков В. Виставка кераміки-реконструкції посуду козацької доби // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / Відп. ред. Д. Я. Телегін. – К.: НДКП "Часи козацькі", – 2009. – №18. – С. 460-461.
6. Середюк О. Лицарі сонця: історичний нарис. – Луцьк: ВАТ "Волинська обласна друкарня", 2008. – 476 с.
7. Смолій В. А. Коли земля стогнала: Друга половина XVI – перша половина XVII ст. / В. А. Смолій, О. І. Гурій. – К.: Україна, 1995. – 432 с.
8. Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі / Пер. з фр. Ю. Назаренко. – К.: Томіріс, 1993. – 224 с.

9. Ширер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або історія козаків запорожців та козаків України, або Малоросії / Пер. з фр. В. В. Коптілов. – К.: "Укр.письменник", 1994. – 311 с.

10. Юхимчук К. Унікальні знахідки з поля Берестецької битви 1651 року // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / Відп. ред. Д. Я. Телегін. – К.: НДКП "Часи козацькі". – 2010. – № 19. – С. 40–43.

11. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Пер. з рос. І. І. Сварника, Упоряд. О. М. Апанович. – Львів.: Світ, 1990. – Т. 1. – 319 с.

Машир Я. І.

Переяславська рада та Березневі статті 1654 р. в оцінках вітчизняних істориків

Національно-визвольна війна середини XVII ст. є переломним етапом в історії українського народу та визначною подією в європейській історії раннього нового часу. Цим обумовлена прискіплива увага до цієї теми не лише з боку українських, але й зарубіжних істориків. Значний інтерес вітчизняних істориків до історії Національно-визвольної війни обумовлений насамперед тим величезним значенням, яке мало входження України до складу Московської держави в 1654 р. для подальшої історії обох держав.

На сучасному етапі, коли українська і російська історичні науки розвиваються фактично незалежно одна від одної, актуальності набуває осмислення українськими вченими досвіду своїх російських колег.

Об'єктом дослідження є сукупність основних груп історіографічних джерел з історії періоду 1654 року.

Предметом дослідження є історіографічна ситуація навколо дослідження проблематики в доробку сучасних російських істориків.

Основна мета статті полягає в аналізі вітчизняної історіографії подій середини XVII ст., розкритті основних підходів, методик та особливостей вивчення цієї проблеми вітчизняними науковцями. Відповідно до поставленої мети визначено основні дослідницькі завдання:

– простежити становлення і розвиток вітчизняної історіографічної традиції висвітлення історії Переяславсько-Московських домовленостей середини XVII ст.;

– дати характеристику історіографічної ситуації навколо вивчення подій 1654 року в вітчизняній науці;

– проаналізувати концептуальні погляди сучасних вітчизняних науковців на історію переяславських подій середини XVII ст.;

Переяслав не перестав бути тривожним політичним символом в контексті сучасних українсько-російських відносин. З російської точки зору, спілка Війська Запорозького (України) з Московським царством (Росією) тлумачиться як "воссоединение", рятівне для України, яка знайшла в особі одновірців військовий захист і перспективу національно-культурного розвитку.

З українського боку Московсько-Переяславським угодам України-Гетьманщини з Московським царством 1654 р. (Березневим статтям) присвячені десятки спеціальних розвідок, у тому числі монографій, в яких спостерігається широке розмаїття думок, оцінок цієї, безперечно, знакової події в історії нашого народу та й загалом країн Центрально-Східної Європи.

М. Брайчевський залишився практично єдиним істориком в УРСР, хто відкрито піддав сумніву партійну догму про "возз'єднання" [3], за що й був підданий остракізму.

Відомо, що ще до 1917 р. в українській історіографії існували протилежні до російських думки щодо Московсько-Переяславських умов, які розвинуті у ХХ ст. істориками в еміграції П. Феденком [20, арк.129–131], В. Прокоповичем [18], І. Крип'якевичем [11, с. 111–150], А. Яковлівим [21], О. Оглоблиним [15; 11; 17] та ін.

У роки незалежності України дослідження проблеми позбавлено офіційних ідеологічних пут.

До 350-річчя від початку Визвольної війни у 1998 році в республіці проведено представницьку міжнародну конференцію, де розглядалися різні аспекти теми. Питання про політичну програму гетьмана та зміст його угод останнім часом висвітлювалося у низці персональних спеціальних досліджень істориків О. Апанович [2], Ю. Мицика [13; 14], В. Степанкова [19], Л. Мельника [6], Я. Дашкевича [12; 8] і колективних праць [9]. Історики не заперечують прагнення козацького гетьмана до самостійної Української держави, але по-різному визначають час формулювання державницької ідеї як політичної платформи. Як зауважив Ю. Мицик, залишаються певні розбіжності в історіографії щодо оцінок Переяславської ради та Березневих статей 1654 р. і характеристики наслідків цих подій для історії України [14, с. 126].

Тому історико-правове та історіографічне дослідження перемовин у Переяславі й у Москві в січні-березні 1654 р. та їх наслідків, не втратило своєї актуальності і потребує подальшого наукового аналізу, починаючи від документів, козацьких літописів і таких класиків вітчизняної історіософії, якими є М. Грушевський і В. Липинський.

На думку Л. Мельника, найбільш вагомою і науково виваженою працею, присвяченою угоді 1654 р. до цієї пори залишається книга М. Грушевського "Переяславська умова України з Московією 1654 р.", що вперше вийшла друком у Києві 1917 р. [6, с. 369].

Вагомий вклад у розвиток вітчизняної історії, насамперед доленосного періоду революції і національно-визвольної війни українського народу ХVII ст. вніс В'ячеслав Липинський. Одне із чільних місць серед його історичних праць належить монографії "Україна на переломі 1657–1659 рр.", що вийшла у 1920 р. Вслід за В. Антоновичем, М. Грушевським, М. Костомаровим, у цій роботі В. Липинський висловив свій аргументований погляд на причини укладення, зміст та характер Переяславського договору (Березневих статей) 1654 р., його безпосередні та більш віддалені наслідки. Неначе передбачаючи ХХ століття, Липинський пише, що суспільство звикло дивитися на україно-російську спілку через призму витвореної в

Москві "Переяславської легенди". Переяславська легенда, зазначає вчений, виникла під час руїни козацької державності, а виразні свої ідеологічні форми набрала після розгрому повстання під проводом І. Мазепи і нищення "самостійно-державних намірів української козацької аристократії" [7, с. 40]. Суть Переяславської легенди в тому, що по всіх інстанціях офіційно нав'язувалася думка на предмет добровільного "возз'єднання" малоросійського народу з трактованим одновірним, а з кінця XIX ст. – "однаціональним" великоросійським братом.

Дослідник логічно пропонує тим, хто відстоює Переяславську легенду про добровільне "возсоєдиненіє Русі", спочатку довести, що Б. Хмельницький підняв повстання проти Речі Посполитої з метою такого "возз'єднання".

Український гетьман продовжує вести переговори з усіма можливими союзниками – Туреччиною, Московським царством, Волощиною (Валахія), Семигородом (Трансільванія), Швецією, намагаючись всіма засобами втягнути їх у війну з Польщею. Зокрема, задля розриву Вічного миру між Річчю Посполитою і Московським царством.

Ці факти явно суперечать писанням деяких істориків від політики про попередній намір не те що "возз'єднання", а й навіть військової спілки українців саме з Москвою.

Висновки М. Грушевського та В. Липинського про відсутність наперед визначених і виключно московоцентричних намірів гетьмана підтверджуються сучасними дослідженнями.

В. Липинський виявився одним з перших дослідників, хто звернув увагу на те, що гетьман вважав себе правителем держави і тому добивався особистої присяги царю без Війська Запорозького і населення, тобто персональної унії. Відповідно вимагалася і присяга гетьману іншого суверена. Але цар московський, на відміну від короля польського, присягати не захотів і його послі заявили, що "тільки піддані присягають своєму государю". Після такої заяви гетьман із старшинами навіть покинули церкву, де мала складатися присяга, але після запевнення послів, що підпис угоди царем буде рівнозначним його присязі, повернулися.

Разом з тим митрополит київський Сильвестр Косів спільно з архимандритом Києво-Печерської лаври та рештою духовенства "заявили, що волять померти, чим присягнути цареві". Полки Уманський і Брацлавський "цареві присяги не зложили", а в полках Кропивнянському та Полтавському козаки урядників московських "киями побили". Київ "силою, під мечовим каранням до присяги був приведений" [7, с. 44]. Тобто, не можемо казати про те, що Переяславська рада "була здійсненням споконвічних прагнень українського народу".

У березні цього ж року складені козаками 23 "Прохальні статті" були зведені в 11 і затверджені царем. Так було закладено правові підвалини україно-московської спілки. Як засвідчував російський історик В. Ключевський, Москва "протягом 6 років приглядалася з нерухомою цікавістю, як справа Хмельницького, похована татарами під Зборовим і Берестечком

хилилася до занепаду... і нарешті, коли Україна знищилася до решти, її прийняли "під свою високу руку" [4, с. 150].

За роз'ясненням В. Степанкова, так звані Березневі статті – це усталена в історіографії назва комплексу документів, якими було юридично оформлено українсько-російський договір 1654 р. Вони називалися ще "Переяславським договором", "Договором Богдана Хмельницького" тощо.

Оригінали документів договору не збереглися. Відомі тільки їхні копії та чернетки. "Статті" складаються з кількох документів.

Українська сторона подала свої умови у формі прохань-чолобитних до царя. Акти царського уряду мали форму "пожалувань" з боку царя [19]. У літературі є різні точки зору на правову кваліфікацію договірних відносин двох держав, що випливали із Березневих статей.

Найпоширенішими є такі думки:

– договір 1654 р. є персональною унією, коли дві незалежні держави визнають зверхність одного монарха;

– договір встановлював васальну залежність України від Московського царства у формі протекторату;

– Гетьманщина прилучилася (як автономія) до Росії;

– договір оформлював військову коаліцію двох сторін проти Польщі.

Що стосується терміну "возз'єднання", вперше вжитого П. Кулішем чи М. Максимовичем, то він, як показали сучасні історики права, із змістової та правової точки зору для визначення відносин протекції неприпустимий [10, с. 175-176; 5, с. 230].

Різняться оцінки і наслідки Переяславської угоди двох держав. В. Липинський вважає їх на першій порі такими, як і бажав гетьман. По-перше, творець незалежної від Польщі держави таким чином знаходив найбільш прийнятну для асимільованої та інтегрованої в польське суспільство лояльної до короля частини української еліти, а також відповідну тогочасним правнодержавним поняттям легітимну форму. По-друге, офіційне підписання такого документу означало визнання української суверенності відносно Речі Посполитої і автоматично робило Гетьманщину суб'єктом міжнародного права.

За виразом дослідниці козацтва О. Апанович договір сам по собі не був "ні трагедією, ні ганьбою" [2].

Подальші політичні цілі обох суб'єктів державного права, тонко помічає В. Липинський, були абсолютно різні і в далекосяжній перспективі взаємно неясні. Різниця у стратегічних політичних цілях України і Московії виявляється вже у всіх переговорах і невдовзі реалізується у практичних діях сторін. Ця розбіжність стала наслідком початкового різного підходу до україно-московської спілки царя і гетьмана.

В. Липинський відзначає, що з чотирьох володарів: турецького, кримського, московського, польського, "гетьман вибрав царя московського, бо думав, що з-поміж цих чотирьох він, як "цар одновірний", буде тим, котрий всі "свободи наші" забезпечить і хотів, щоб цей новий протектор "державою" наділив його – гетьмана, фактично "самодержавця руського", –

більшою, чим була вона на Україні не тільки за королів польських, а й за своїх князів руських" [7, с. 41–42].

Аргументовано зазначає сучасний історик козацтва Ю. Мицик, військово-політичний союз з Московською державою був не метою, а засобом для досягнення українським народом незалежної держави [14, с. 126].

На думку М. Грушевського ті відносини, в яких Україна знаходилася після Березневих статей він вважає "найближчими до васальства, як се приймають понайбільше й сучасні дослідники (Коркунов, Сокольський, Мякотін, Покровський, Слабченко й ін.)" [1, с. 83].

Наступні події в історії України, як їх трактував Вячеслав Липинський, дійсно стали переломними.

Таким чином, етнічний поляк В. Липинський, поряд із нащадком донських козаків М. Костомаровим, українцем М. Грушевським та іншими представниками "державницької" та "народницької" шкіл, абстрагуючись від національних ухилів, дійшли до багато в чому схожих наукових висновків щодо намірів сторін україно-московської угоди 1654 р., її політичної і правової суті та наслідків.

Цими аргументованими висновками спростовуються твердження більшості істориків Росії та "радянської школи" і полягають передусім у наступному:

– спілка України (Війська Запорозького) з Московським царством не була метою визвольної війни українського народу і не планувалася на початку війни, а закладалася з наміром легітимізації держави і влади гетьмана;

– україно-російська коаліція не була першою і унікальною для українців, але лише вимушеним і тимчасовим варіантом таких союзів під час війни;

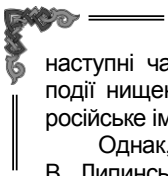
– присяга на Переяславській раді не була репрезентативним актом всенародного виявлення, не означала "вічного підданства", а служила лише необов'язковим ритуальним дійством, прийнятим у ті часи при встановленні відносин протекторату чи персональної унії;

– Переяславсько-Московський договір двох держав, попри всю його неоднозначність з правової точки зору, сам по собі був вигідним для обох сторін і зберігав, щонайменше фактичну автономію Української козацької республіки та прерогативи гетьманської влади;

– наслідки союзу з Московським царством виявилися переважно негативними для України, насамперед через послідовну імперську політику царського уряду, чвари політичної еліти.

Отже, вітчизняні історики, відкидаючи російські писання про "возз'єднання", разом з тим по-різному визначають ступінь залежності України від Московського царства, визначений Березневими статтями та Жалуваними грамотами та їх наслідки.

Так, представники "народницької школи" В. Антонович, М. Грушевський, і навіть "федераліст" М. Драгоманов (праця "Пропаший час"), вважали, що союз Хмельницького з царем з точки зору його наслідків в

наступні часи був фатальною помилкою гетьмана. Як показали трагічні події нищення Гетьманщини та Запорозької Січі у XVIII ст. та подальше російське імперське гноблення, такі оцінки мають певний сенс.

Однак, історики-представники "державницької школи", як, наприклад, В. Липинський вважали, що в реалізації політики Хмельницького, спрямованої (починаючи з кінця 1653 р.) на відхід від ідеї козацького автономізму в рамках Речі Посполитої до будівництва самостійної держави Переяславський акт був важливим позитивним етапом, оскільки був укладений гетьманом з однією метою – визволення Гетьманщини від Польщі. Тож, на їх думку, попри всі політичні помилки і хитання наступників великого гетьмана, будівництво Хмельницьким козацької держави – Гетьманщини стало переломною епохою в історичному житті українського народу, яка більш, ніж на століття продовжила латентну форму існування української державності.

Література

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.
2. Апанович О.М. Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність. – К., 1994.
3. Брайчевський М. Приєднання чи воз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції) // Україна. – 1991. – № 16–17.
4. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. – М., 1953 – Т. 3.
5. Грабовський С., Ставроянні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995.
6. Грушевський М. С. Переяславська умова України з Москвою 1654 р. Статті й тексти. – 3-є вид. – К., 1918
7. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. 9. – Ч. II.
8. Дашкевич Я. Переяслав – 1654: Три важких питання // Шлях перемоги. – 2004. – № 12.
9. Дашкевич Я. Переяслав – 1654: Три важких питання // Шлях перемоги. – 2004. – № 13.
10. Ключевский В. Сочинения в девяти томах. – Т. 3. – М., 1989.
11. Крип'якевич Іван. Студії над державою Богдана Хмельницького. Розділи VII–IX // Записки НТШ. – Том СLI. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1931.
12. Мельник Л. Переяславсько-Московський договір 1654 р. в оцінках М. Грушевського // Осягнення історії. Збірник праць на пошану професора М. П. Ковальського. – Острого-Нью-Йорк, 1999.
13. Мицик Ю. Полин-корінь (Скільки діяв українсько-російський договір 1654 року?) // Старожитності. – 1991. – № 1.
14. Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 років: стан і проблеми дослідження // Україна крізь віки. – К., 2000.
15. Оглоблин О. Українсько-Московська угода 1654 р. – Нью-Йорк, 1954.
16. Оглоблин О. Думки про Хмельниччину. – Нью-Йорк, 1957.
17. Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода // Український історик. – 1965. – Ч. 1-4.
18. Прокопович В. Вічне підданство // ЦДАВО України. – Ф. 4372. – Оп. 1. – Спр. 43.
19. Степанков В.С. У пошуках визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992.

20. Феденко П.В. До характеристики революції Б. Хмельницького // ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 407.

21. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. – Варшава, 1934.

Рослий Д. М.

Наукові "Записки" XIX – поч. XX ст.: формування історичних знань та творення національного простору

Написання, конструювання історії (історій) як імперських так і національних стало однією з найбільш прикметних рис XIX ст. Включення до Російської імперії з кінця XVIII ст. нових територій потрібно було легітимізувати та вписати у спільне історичне поле. Паралельно, розпочався процес формування власних історій, зокрема українських історичних знань, який парадоксальним чином стимулювався імперським історіописанням.

Докорінні зміни в економіці, позитивні зрушення в освіті зумовили інтенсивний розвиток науки в другій половині XIX ст. Основними осередками, які продукували та популяризували наукові знання, були Харківський, Львівський, Київський та Одеський університети. Водночас з метою концентрації інтелектуального потенціалу, координації досліджень, організації ефективного обміну науковою інформацією було створено низку наукових товариств, які видавали свої роботи в низці періодичних видань. Особливо варто відзначити періодику у формі "Записок", а саме: "Записки Харківського Імператорського університету", "Записки Одеського Товариства Історії та Старожитностей", "Записки Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка" та "Записки Українського Наукового Товариства у Києві".

Незважаючи на те, що "Записки" заслужено отримали увагу науковців, намагання її авторів конструювати український національний простір досі залишаються неоціненими та не дослідженими. В сучасній історичній науці простір незаслужено забутий істориками, оскільки переважно присутнє лише місце дії, хоч дуже часто й суб'єктивне та не беззаперечне.

На сьогодні історіографія дослідження даної наукової інституції склалась у вигляді наукових розвідок, студій та публікацій. М. Грушевський, І. Грабинський, З. Зайцева, М. Алексівець, В. Савенко, Г. В. Касьянов та інші дослідники поступально та неперервно накопичили ґрунтовний джерельний матеріал, дослідили та охарактеризували діяльність, організаційні та статутні особливості функціонування Товариства, частково проаналізували зміст "Записок" [5, с. 101–102]. Проте питання формування історичних знань та проблема творення національного простору на сторінках "Записок" залишилось не відображеним та потребує розробки, досліджень та застосування нових оціночних інтерпретацій.

Метою роботи є аналіз публікацій та рубрик в "Записках" крізь призму нової просторової історії. З'ясування тематики, змісту, структури, авторства

та наукового рівня досліджень українських вчених. Прослідкувати процес творення національного простору та формування українських історичних знань.

Серед найбільш популярних підходів, які знайшли поширення на пост-радянському просторі у трактуванні особливостей творення національних проєктів в XIX ст., стали концепції Б. Андерсона, Е. Гобсбаума та М. Гроха. М. Грох пояснює виникнення націй, як внутрішній процес, викликаний соціально-економічними змінами, переходом від феодалізму до капіталізму. Цей процес, на думку вченого, мав три основні фази: академічну, культурно-просвітницьку та політичну [3]. Б. Андерсон запропонував соціально-антропологічний підхід, а також трактування "нації" як "уявленої" спільноти. На його думку, націоналізм виконує три основних завдання: "націоналізує" народи, створює національну історію та національну територію, окреслюючи її як власність нації, її життєвий простір [1].

Концепції дослідників можна з впевненістю співвіднести і з процесом творення та становлення української нації та національного простору.

Розвиток гуманітарного знання протягом XIX ст., зокрема історичної науки, призвів до виникнення численних наукових товариств. Ці наукові установи зробили непересічний внесок у створення на території України своєрідного історичного та національного поля. Об'єктами уваги товариств були: Україна (в усьому історичному часі та соціальному обширі), український етнос й українська нація, народ України, як єдине ціле. Предметом уваги: цілісне пізнання (самопізнання), творення й самотворення української людини, нації, народу, їхньої етнічної території і держави (України) у всьому часопросторовому вимірі, дослідження феномену українства, закономірностей, досвіду й уроків його розвитку та прояву в усіх сферах людського буття [4, с. 6].

Розглянувши публікації "Записок" крізь призму нової просторової історії, можна зробити висновок, що редактори та автори журналу активно переслідували мету конструювання українського національного простору, систематично привертаючи увагу своїх читачів до просторової проблематики, а саме, до питань дослідження української етнічної території, українського етносу, заохочення національного туризму, чи дослідження етнографічних особливостей українців.

Пізнання й самопізнання українського народу, закономірностей і механізмів формування його світогляду, ментальності, культури вже не обмежувались сферою споглядання, історіософським осмисленням, а перейшли у практичну площину.

"Записки" стали першими виданнями, автори яких цілеспрямовано порушували питання територіалізації українського національного простору та концептуалізували стосунки українського населення й території, декларували право на самобутність, самопізнання, само творчість української нації. Варто зважити на застереження В. Брюгемана про те, що "земля ніколи не є просто багнукою, але завжди багнукою, що наділена соціальними значеннями з історичного досвіду", підкреслити значення

території для будь-якого національного руху, не лише українського [4, с. 5]. Через схожі процеси конструювання території в XIX ст. проходили представники кожного національного проекту, що прагнули перетворити володіння "своєю" землею на одну з підстав для власного самовизначення та майбутньої незалежності.

Свій інтерес у національно просторових питаннях редактори всіх журналів "Записок" від початку декларували у статутах та програмах часописів, зазначаючи, що їх буде присвячено дослідженню українських земель, зокрема з питань: культури, території, етнографії, історії, краєзнавства і т. д. Редакція заохочувала місцевих читачів-краєзнавців надсилати власні статті, що могли допомогти "всім разом" краще пізнати свою країну.

Серед перших публікацій такого плану можна відзначити розвідку М. Левченка про "місця проживання та місцеві назви русинів". У ній автор на основі власних спостережень стверджує, що "в наш час південноруси, малоруси, чи, правильніше, русини живуть у Росії суцільною масою, у губерніях: Полтавській, Харківській, Київській, Волинській і Подільській, а також у землі чорноморських козаків", а, крім того, у частинах Чернігівської, Воронежської, Таврійської, Люблінської і Гродненської губерній, Бесарабській області, Царстві Польському, Азовському градоначальстві, у Галичині, Угорщині, Буковині, на Волзі, у Сибіру, за Байкалом і в Добруджі", тим самим автор досить чітко окреслив, як територіальні кордони, так і межі розселення українського етносу [8, с. 41].

Детальніше і ґрунтовніше продовження, стаття М. Левченка, знайшла у циклі "Короткий географічний огляд краю, населеного південноросійським (українським чи малоросійським) народом". Його автор, І. Маркович, уже набагато впевненіше і навіть науково вказує, що "країна, населена південнорусами (українцями, малоросами), займає частину Східної Європи, Найбільша її довжина з півночі на південь простягається до 900 верст. Із розгляду кордонів Південної Русі читачі побачать, що край цей має досить різноманітну фігуру і входить до складу двох держав: Росії та Австрії. Простір земель, населених українцями, у точності визначити не можна, але, приблизно, він складає більше 10870 кв. географ. миль. На всьому цьому просторі знаходиться 14300000 жителів, які говорять південноросійською мовою ("южнорусским языком"). Таким чином, за простором Україна чи Малоросія перебільшує Францію на тисячу географічних миль, а за абсолютним населенням поступається Іспанії двома мільйонами жителів". Тут же однією з бід краю, що заважала розвитку цієї місцевості, називалось погане сполучення між різними його частинами: "Край, який ми описуємо, не багатий дорогами, такими необхідними для розвитку промисловості: на всьому його просторі є лише одна залізниця, якою відкрито рух, це дорога з Кракова через Львів до Чернівців, проходить вона австрійською Галичиною і Буковиною. У південноросійських наших межах залізниця існує лише у планах..." [5, с. 111–112].

Дослідники намагались ознайомити своїх читачів з українським простором за допомогою подорожніх записок. Одразу постала проблема відсутності таких текстів – не просто звітів про мандрівку, оскільки від моменту

приєднання Україна була популярним напрямом подорожей для російських чиновників та офіцерів, а звітів нового типу, які б описували вже національну територію. Саме тому у "Записках" не просто друкували подібні матеріали, а навіть заохочували до їх написання та організовували численні археологічні та етнографічні виїзди, серед найбільш активних подорожуючих професорів можна відзначити: В. Гнатюка, В. Антоновича, І. Каманіна, М. Петрова, М. Сумцова, І. Свенцицького та інших.

Додатковою мотивацією дослідникам надавала стаття П. Куліша в журналі "Основа" за 1862 р., де автор зазначає: "У той час, коли десятки тисяч людей мчать за кордон, щоб побачити Європу на власні очі... Я подумав: Європу ми вивчаємо з дитинства, але ґрунт, на якому ми виростили, народ, до якого належимо, залишаються у стороні і ледве в кількох книгах продемонструвала права свої на нашу увагу" [7, с. 53]. Схожі ідеї, хоча й не зовсім у близькій лексиці, висловлював зі шпальт "Записок" М. Волокітін: "Незважаючи на те, що південний край можна назвати серцем російського світу, що це не новостворена Амурська колонія, – ми ледве його знаємо, через якусь дивну байдужість до всього, близького вітчизняному" [5, с. 116].

Схожою стратегією редакції з представлення країни своїм читачам був друк невеликих історій із життя у різних місцевостях України, таким чином "інтерналізуючи націю", тобто заглиблюючи ідею широкої Батьківщини у конкретні локальності. Для цього, в "Записках" виходили тексти про подорожі окремими регіонами та містами України. Влучно це описав П. Куліш, вказавши, що "Південна Русь чи Україна ніби втратила свої етнографічні межі й розкинулася колоніями від Південного моря до Північного і від моря Варязького до Східного океану" [5, с. 118].

Слід підкреслити, що редакція журналу не просто розміщувала матеріали з "усіх кутків" України, але й за допомогою діалогу зі своїми авторами буквально творила її карту. Подорожували і самі журнали "Записок", причому не лише Російською та Австрійською імперіями, але й за їх межами, зокрема в Німеччині, Англії, США, Канаді і т. д.

Культурне та історичне різноманіття українських регіонів, внаслідок певних історико-політичних процесів, було прийняте науковцями, як основа, на якій вибудовуватиметься стратегія управління культурним простором в інтересах української політичної нації. Підґрунтям цієї стратегії мало б стати узгодження (за принципом "різні, але єдині") регіональних ідентичностей, а не уніфікація за певною (мовною, етнічною) ознакою.

Звичайно, від подібного окреслення національної території до моменту її фактичного освоєння та привласнення було ще далеко, але зважаючи на вплив, що його справили "Записки" на наступних діячів українського національного руху, величезне значення подібних описів, завдяки яким і було сконструйовано існування української нації не лише у часі, але й у просторі, публікації часописів відіграли роль, яку не варто недооцінювати.

Інтерес викликає розвідка в М. Грушевського в "ЗНТШ", – "Починаючи з XVIII ст. тривала поступова й неухильна колонізація Півдня. Доти ні українці, ні інші слов'янські народи тут не жили. В Європі XIX ст. українці були неординарним прикладом того, як народові доводилося створювати

те, що в епоху націоналізму мало стати основою життєвого простору нації, її батьківщиною. Це були нові землі Росії, зрозуміло, росіяни називали їх "Новоросси́ей". Проте ці простори заселялися переважно українцями, і вони згодом мали претендувати на них. На той час, коли фактично відбувалося це просування на Південь і відповідне розширення українського простору, самі українці не вбачали в цьому процесі ознак націотворення", зазначає автор. Дослідник вказує, що етнічне походження є лише основою, відправним пунктом [4, с. 10].

М. Грушевський створив певний ідеал і водночас окреслив шляхи його досягнення. Він створив концепцію української історії, в якій українцям пропонувалася спільна політична стратегія, бачення майбутнього єдиної нації, а не лише окремих її частин, обґрунтувавши єдність української нації історичними аргументами. Як зазначив Джон Армстронг, Грушевський теоретично обґрунтував "український міф", і зробив він це мовою сучасної йому науки [6, с. 67].

Слід зауважити, що в ідеях науковців національно-культурний простір не обов'язково мав збігатись з кордонами держави. Він міг бути ширший у разі успішної політики культурної експансії або наявності великого числа носіїв національної культури, що проживають за межами держави, але зберігають та розвивають її культуру. Активне залучення закордонних досягнень української культури до процесу націотворення мало уможливити введення їх ресурсу в єдине українське національне духовно-інтелектуальне поле. Українська держава мала б взяти під свій патронат усі культурні ініціативи українських закордонних громад, долучаючи їх до єдиного процесу українського культуротворення, чому мали сприяти зв'язки товариств з закордонними університетами та науковими об'єднаннями. Закордонне українство було та є невід'ємною частиною національного гуманітарного простору. Діаспорна присутність України у світі стала величезним ресурсом нашої держави вже з кін. XIX ст.

На сторінках "Записок" одними з перших відбулось переосмислення традиційно поширеного поняття "малорос". Автори почали систематично замінювати його національним і вже територіалізованим – "українцем". І хоча загалом на шпальтах часописів нарівні з "українським", як синоніми вживались і "малоросійський" з "південноросійським", можна сказати, що саме "Записки" розпочали запровадження нової політичної української лексики.

Попри те, що в "Записках" так і не з'явилося жодного графічного зображення української національної території, її редактори систематично намагалися створити почуття географічної належності у своїх читачів за допомогою "неманіфестованих ментальних карт" (за Д. Блеком), належності до території, що долала локальні відмінності різних регіонів, більше того, належності до української національної території, яка була населена українцями і належала саме їм, незважаючи на російську та польську там присутність [7, с. 56].

За відсутності надшвидких засобів зв'язку, "повільне" XIX ст. залишило після себе унікальне історичне джерело – "Записки", спадок, який, на жаль, в сучасних умовах відходить в небуття. Тісна співпраця дослідників з усіх

регіонів українських земель, обмін думками, літературою, матеріальна підтримка різноманітних просвітницьких заходів, установ, стали невід'ємними елементами творення нового історичного простору та, відповідно, національного проекту.

Конструювання власної історії розглядалось на сторінках "Записок", як фундаментальна потреба українського суспільства та позитивний інструмент національної ідентифікації. Науковці здійснювали широкий комплекс конкретних дій у справі національного й культурного відродження української історичної пам'яті, брали активну участь у формуванні громадської думки та колективних уявлень про історичне минуле країни. Спільний погляд народу на українське минуле, безпосередньо мав допомогти нації об'єднатись навколо перспектив свого майбутнього.

Авторський склад часопису являв собою самобутню суспільно-культурну групу. Ознаками її як окремої течії у загальному потоці вітчизняного культурно-національного відродження можна вважати єдність часу, географічного і культурного простору, схожість суспільно-політичних ідей і світогляду, зміст заходів, які вони ініціювали, або в яких вони брали участь.

Культура нації складається з численних взаємопогоджуваних і взаємодоповнюючих елементів – мови, мистецтва, вірувань й звичаїв, національних суспільних, політичних, господарських, культурних інституцій, які взаємодіють у єдиному комунікаційному просторі. З цих унікальних "цеглин" і будувалась своєрідна конструкція єдиного українського національного простору.

У ході комунікації у єдиному мовно- поступова національна консолідація та творилась національна ідентичність. культурному просторі відбувалась "Записки" виступили, як інтеграційний чинник для української науки, української інтелігенції, української історії. Товариства остаточно оформили та задекларували українську історичну науку та вивели її на світовий рівень.

Сформована в умах тодішніх націєтворчих еліт концепція "Великої України", як Андерсонівської "уявленої спільноти" спершу реалізовувалась лише у формі доволі віртуального й фрагментарного спільного культурного простору, але її потенціал, зокрема – політичний, неупинно зростав, наслідком чого на сьогодні стало утворення української незалежної держави.

Нині українознавство постає, як наука цілісного пізнання (самопізнання), творення й самотворення українського народу і його етнічної території (України) в усьому просторовому вимірі. За такого підходу Україна й українство – це органічні складові всесвітньої цивілізації і культури, а українознавство розвивається як системні знання не лише про Україну та українство, а й про світове співтовариство.

Література

1. Андерсон Б. Уявленні спільноті. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К.: Критика, 2001. – С. 14–38.
2. Гобсбаум Е. Вік екстремізму: коротка історія XX ст., 1914–1991. – К.: Вид. дім "Альтернативи", 2001. – 543 с.

3. Грох М. Исторические предпосылки "национализма" в центрально- и восточноевропейских странах / Национализм в посткоммунистической Европе, 2010. – Т.1. – С. 107–122.

4. Венгерська В.О. Творення історії протягом XIX ст. Національний та імперський вимір // Гілея: науковий вісник. – К., 2011. – Вип. 45. – С. 5–11.

5. Зайцева З. "Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка": започаткування та шлях до академічного стандарту (1892–1914) // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 101–122.

6. Касьянов Г. В. Теорія нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.

7. Котенко А. Л. До питання про творення українського національного простору в журналі "Основа" // Український історичний журнал. – 2012. – № 2. – С. 42–57.

8. Левченко М. Краткое географическое обозрение края, населённого южнорусским народом // ЗНТШ. – Львів, 1896. – Т.2. – С.39–58.

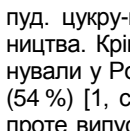
Терещенко О. В.

Розвиток цукрової галузі на Правобережній, Лівобережній та Південній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: порівняльний аналіз

Розбудова національної промисловості, спричинена переходом української економіки на ринкову основу, вимагає врахування її регіональних особливостей. У зв'язку з економічною кризою, яку пережила вже незалежна Україна в 90-х рр. XX ст., зазнали руйнувань сировинна база та ринки збуту підприємств стратегічних галузей промисловості, зокрема і цукрової, яка впродовж багатьох десятиліть складала одне з основних джерел наповнення державного бюджету. Тому врахування історичного досвіду становлення цукроваріння, особливо його регіонального аспекту наразі є актуальною проблемою сучасних досліджень.

Сучасна українська історіографія охоплює доволі широке коло питань досліджуваної проблематики. Це питання впливу цукрової промисловості на навколишнє середовище, благодійної діяльності цукрозаводчиків, темпів технічної модернізації підприємств галузі. Загальна оцінка розвитку цукроваріння в Україні була дана в працях таких дослідників, як Довжук І., Донік О., Лановик Б., Ковалинський В. та ін. Історія становлення галузі окремих українських регіонів розкрита у працях Раковського Л., Криськова А., Чумака М., Крупенко О., Удовик Н., Юрченка Д., Михайлика А. та ін. Проте, незважаючи на значні наукові напрацювання, порівняльний аспект регіонального розвитку цукроваріння так і не був висвітлений в історіографії.

У другій половині XIX – на початку XX ст. Україна посідала ключове місце в індустріальному розвитку Російської імперії. Досягнення української цукрової промисловості у цей період говорять самі за себе. Якщо в 30-х рр. XIX ст., тобто ще на етапі зародження цукроваріння в імперії, в Україні було лише 6 цукрових заводів [8, с. 76], то вже у 1860–1861 рр. тут діяло 229 заводів, або 59 % загальної їх кількості в Росії. Вони виробили понад 3 млн.

пуд. цукру-піску, що становило близько 80% загальноросійського виробництва. Крім того, в Україні був 21 із 38 рафінадних заводів, що функціонували у Росії. У 1860–1861 рр. вони сукупно виробили 1,4 млн. пуд. цукру (54 %) [1, с. 36]. Хоча у пореформені роки кількість заводів зменшується, проте випуск цукру завдяки концентрації виробництва зростав. Зокрема, в кінці 80-х років XIX ст. в Україні налічувалось 148 цукрових заводів, які випускали 17 млн. пудів цукру. У кінці 90-х рр. XIX ст. кількість цукрових заводів в Україні зросла на 7 % із виробництвом цукру близько 29 млн. пуд. [9, с. 40]. Щодо рафінадних заводів, то станом на 1897 р. їх було 8 (без Харківської губернії) із 17 діючих в Росії. Вони випускали 45 % загальноросійського виробництва [2, с. 152]. Говорячи про темп росту цукрової промисловості на початку XX ст., можна навести наступні цифри. У 1900 р. в Україні діяло 197 цукрових заводів, а у 1914 р. їх було вже 210 [8, с. 82]. З 1901 по 1917 р. виробництво цукру-піску в Україні становило 78–85%, а цукру-рафінаду – 73–75 % загальноімперського виробництва [3, с. 236]. На початку XX ст. цукрова промисловість України виробляла 16,1 % валової промислової продукції українських губерній і посідала провідне місце в українській промисловості, далеко обігнавши винокурну та харчову галузі. Кожний п'ятий трудівник, зайнятий у промисловості України в 1912 р., був задіяний у тій чи іншій сфері цукроваріння. Таким чином, можна сміливо говорити, що цукрова промисловість була однією з провідних галузей тогочасної української індустрії та мала стратегічне значення у загальноімперському масштабі.

Метою статті є спроба з'ясування, яким же чином Україна досягла таких успіхів, які чинники вплинули на географічне розташування цукрової галузі та в чому полягали регіональні відмінності її розвитку. Щоб відповідати на поставлені питання, коротко охарактеризуємо розвиток цукрової промисловості (кількість заводів та їх виробничі потужності) кожної з губерній.

Розпочнімо з Правобережжя, до якого входили Київська, Волинська та Подільська губернії. *Київська губернія* в пореформений період стала, можна сказати, гігантом цукрового виробництва. Воно зосереджувалось в основному в південній частині губернії і фактично було відсутнє, у зв'язку з природними умовами та якістю ґрунтів, у північній. У 1860–1861 р. губернія мала 74 цукрових заводи. З них "парових", які використовували парові технології при виготовленні цукру на певних етапах або ж у всьому виробничому циклі, було аж 86 % [13, с. 19]. На 1878 р. губернія нараховувала уже 80 цукрових заводів, 7 з яких були рафінадними. Лише в одному Радомишльському повіті були відсутні цукроварні; найбільше ж їх було в Канівському та Черкаському повітах, найменше – в Уманському [7, с. 80–81]. У 1897 р. на Київщині діяло 62 заводи, 2 з яких мали при собі рафінадні відділи, з загальною кількістю виробництва понад 11 млн. пудів цукрового піску [2, с. 149]. Рафінадних заводів, які разом виробляли 4507 тис. пудів рафінаду, було 4 [2, с. 152]. До 1913 р. кількість цукрових виробництв Київської губернії зросла до 78 [9, с. 107].

Подільська губернія за рівнем досягнень у цукровій галузі посідає друге місце після Київської. Цукроварні були розсіяні по всій губернії, трохи

═══════

густіше у східній частині, і менше у західній і південно-західній. У 1860–1861 р. тут діяло 32 цукрових заводи, з яких 24 "парових", решта – "вогневі" (з використанням ручних технологій на всіх етапах виробництва та вогню на етапі випарки бурякового соку). [13, с. 19]. До 1878 р. на Поділлі кількість заводів зросла на половину [15, с. 201]. У цілому цукроваріння займало провідне місце в промисловості краю. У 1886–1887 р. на 46 заводах губернії було випущено майже 5 млн. пуд. цукрового піску і 611 287 пуд. рафінаду. На цукрових заводах працювало 61% робітників губернії, а сума виробництва становила 69% від суми виробництва всіх фабрик і заводів Поділля [14, с. 164]. У губернії у 1897 р. працювало 46, [8, с. 77], а у 1913–52 цукрових заводи [8, с. 82]. Із наведених відомостей можна судити про суттєві коливання у випуску продукції заводами цукрової промисловості в Подільській губернії, оскільки кількість підприємств у різний період відчутно коливалась. Проте на початку ХХ ст. Поділля виробляло понад 20 % усього російського цукру [8, с. 78].

Третім важливим районом цукрового виробництва була *Волинська губернія*. Заводи галузі розташовувались в основному у південно-західній її частині, яка межувала з Подільською та Київською губерніями. У перший пореформений рік в губернії діяло 7 цукрових заводів (4 "парових" і 3 "вогневіх") [13, с. 19]. Важливу роль у розбудові галузі відігравали розташовані в губернії підприємства Терещенків. Їхні 4 заводи (Андрушівський, Червонський, Коровинецький та Іванківський) у 1883 р. на Житомирщині виробили разом 560 тис. пудів цукру-піску [8, с. 77]. На 1897 р. губернія мала 12 цукрових заводів, при одному з яких існувало рафінадне відділення. Загальна кількість виробництва становила 2 млн. пуд. цукрового піску [2, с. 146]. Також на Волині в цей час діяв і 1 окремих рафінадний завод, що випускав 103 ²/₃ тис. пуд. рафінаду [2, с. 152]. На 1913 р. губернія вже мала 17 заводів.

Наприкінці ХІХ ст. 3 губернії Правобережжя (Волинська, Київська та Подільська) виробляли 69 % цукру всієї імперії. Причому епіцентром концентрації виробничих потужностей була смуга повітів, яка із півночі на південь проходила по лінії Житомир – Бердичів – Гайсин – Умань [8, с. 77].

До Лівобережної України відносились Чернігівська, Харківська та Полтавська губернії. Цукрова промисловість *Чернігівщини* локалізувалась в основному на півдні та південному сході губернії. Із 73 цукрових заводів, які існували на 1860–1861 р., 10 було "парових", а 56 "вогневіх", решта скоріше за все уже не функціонувала [13, с. 19]. Після реформи число цукроварень в губернії почало стрімко скорочуватись. Їхня кількість впродовж 80-х рр. ХІХ ст. – початку ХХ ст. варіювалась від 17 у 1887 р. до 11 у 1897 р. [2, с. 151] та до 14 у 1913 р. [8, с. 82]. Змінювались у бік зростання й об'єми виробництва: якщо в 1881–1882 рр. підприємства Чернігівської губернії випустили 401 100 пудів цукру [5, с. 82], то у 1897 р. цей показник зріс вдвічі [2, с. 151].

У 1860–1861 р. *Полтавська губернія* мала лише 6 цукрових заводів [13, с. 19], а через три десятиліття це число скоротилося до 2. У 1897 р.

ними було вироблено 272 942 пуд. цукрового піску [2, с. 151]. На початок ХХ ст. на Полтавщині незмінно діяли вищезгадані 2 заводи – один на крайньому заході, майже біля Дніпра (Старинський), а інший розташовувався ближче до північного кордону з Харківською губернією (Веприкський). Вся центральна частина Полтавської губернії залучилась до промислового буряківництва лише в останнє передвоєнне десятиліття, особливо після будівництва Карловської групи заводів на південному сході [16, с. 49]. Нові підприємства були розсіяні по території всієї губернії і вже в 1913 р. тут було 12 цукрових заводів [8, с. 82].

На Лівобережній Україні найбільшого рівня розвитку цукрової промисловості досягла *Харківська губернія*. Тутешні заводи розміщувались в основному на півночі та північному заході губернії. На початку 60-х рр. ХІХ ст. їх нараховувалось 33 [13, с. 19]. Із 1875 р. по 1895 р. вартість продукції цукроварень Харківщини зросла на 89 % [8, с.79]. Змінилася і кількість підприємств: у 1888 р. їх було 23 [5, с. 73], а вже у 1913 р. – 32 [8, с. 82].

На Харківщині провідним центром цукрово-рафінадної галузі виступало місто Суми. Саме тут нагромадили свій первісний капітал купці 1-ї пільдії – батько та син І. Г. та П. І. Харитоненки. Після смерті в 1891 р. І. Г. Харитоненка його син став власником торгівельного будинку "І. Г. Харитоненко з сином". Станом на 1914 р. П. І. Харитоненко володів п'ятьма великими цукроварними заводами в губернії (Віринським, Угроїдським, Янківським, Натальївським, Пархомівським) [17].

Характеризуючи стан цукрової промисловості в губерніях Наддніпрянщини, не можна оминати Південь України, до якого входили Херсонська, Катеринославська й Таврійська губернії. Тут цукроваріння не набуло скільки-небудь помітних масштабів. Цукроваріння *Херсонської губернії* було мізерним. про це свідчить те, що у 1860–1861 р. в губернії був лише 1 цукровий завод [13, с. 19], у 1913 р. це число зросло лише до 4 [8, с. 82]. Про *Катеринославську губернію* можна сказати, що цукрова промисловість у ній довгий час взагалі не розвивалась. У середині ХІХ ст., в період розбудови та максимального поширення галузі в Україні, тут не було жодного цукрового заводу [4, с. 190]. В "Обзоре Екатеринославской губернии за 1881 год" є вказівка про єдиний цукровий завод, що розташовувався у Бахмутському повіті, і на якому працювало 700 робітників. Сума його виробництва становила 275 000 крб. [10, с. 22]. В 1887 р. цей завод уже мав рафінадний відділ, на ньому працювало 785 робітників, а сума його виробництва зросла майже до 3 млн. крб. [11, с. 42]. В "Обзоре" за 1897 р. також згадується лише один завод, щоправда інший – у м. Олександрівськ. Сума його виробництва становила лише 500 крб. [12, с. 26]. На території *Таврійської губернії* промислові потужності цукроваріння взагалі були відсутніми. Тому, як бачимо, в галузі цукроваріння Південна Україна значно відставала від інших двох регіонів Наддніпрянщини.

Отже, можна дійти висновку, що географічно цукрова промисловість України охоплювала Подільську, Київську, південно-західну частину Волинської, Полтавську, південну частину Чернігівської та північно-західну

═══════

частину Харківської губернії. Саме ця смуга утворювала, за спостереженням П. Теличука, район капіталістичного цукробурякового господарства як один з економічних регіонів торгівельного землеробства [6]. Пов'язано було це в основному з природо-кліматичними особливостями та якістьми ґрунтів. Проте, починаючи з 70–80-х рр. XIX ст., на географію будівництва цукрових заводів почав впливати ще один фактор – відстань до новозбудованих залізничних шляхів. Близькість заводу до залізниці значно здешевлювала виробництво цукру. Так, із 97 цукрових підприємств, побудованих в Україні у період з 1871 по 1913 рр., 35 були розташовані від залізничних станцій на відстані до 5 км, і лише 8 – на відстані більше 30 км [8, с. 79–80].

У пореформений час темп розвитку цукрової промисловості на Правобережжі почав прискорено випереджати Лівобережну Україну. Тоді як на Правобережжі у 1860–1861 р. діяло 125 цукрових підприємств, на Лівобережжі їх було 112. При цьому парових заводів у південно-західних губерніях було 90, тоді як у лівобережних – лише 30. Тобто 75 % цукроварень Чернігівщини, Харківщини та Полтавщини працювало на примітивних ручно-пресових технологіях, тоді як у правобережних губерніях ця частка складала лише 20%. В цей же період лівобережні губернії виробили 617 841 пуд. цукрового піску, а на Правобережжі одна Київщина випустила 1 877 848 пуд. [13, с. 19]. В подальші десятиліття кількість заводів в обох частинах України скорочується, проте випуск цукру не зменшується, а навіть збільшується. Відбувається це завдяки технологізації виробництва, що дозволяло збільшити вихід цукру з буряку. На 1881–1882 р. Україною було вироблено 13 294,4 тис пудів цукру. З них частка Правобережжя становила 78,8 % [5, с. 82]. Високий рівень розвитку цукроваріння південно-західного регіону України пояснюється наявністю в ньому великих поміщицьких землеволодінь, які після реформи 1861 р. змогли знайти ресурси для переоблаштування своїх "домашніх" виробництв на капіталістичні підприємства. Дрібні поміщицькі господарства, що переважають на Лівобережжі, в основному не мали необхідних коштів для переоснащення своїх виробництв, тому значна їх частка припинила функціонування. Доказом цього твердження можуть слугувати наступні цифри. У 1882 р. на Правобережній Україні діяло 120 цукрових підприємств, з яких 35 % належала поміщикам, а з 36 лівобережних заводів цієї категорії населення належало 13 (6 в Чернігівській і 7 в Харківській губерніях) [5, с. 73]. Тим більше близькість Правобережжя до кордонів з іншими державами та відносна близькість до моря і зв'язаність із ним залізницею була неабияким стимулом перебудувати свої виробництва в ринкове русло. На 1913 р. Київська, Подільська та Волинська губернії налічували 147 цукрових заводи, а Полтавська, Харківська та Чернігівська – лише 58. За останні двадцять років перед Першою світовою війною на Правобережжі України було побудовано 31 завод загальною продуктивністю в сезон 1913/1914 р. 18 тис. т переробки буряків на добу, а на Лівобережжі – 22 заводи, загальною добовою продуктивністю 12 тис. т [8, с. 82].

Отже, цукрова промисловість Наддніпрянщини розташовувалась смугою від північного сходу (Харківська, Чернігівська губернії) через центр (Полтавська, Київська, частина Волинської губернії) до південного заходу (Подільська губернія). Південна Україна (Херсонська, Катеринославська губернії і Таврія) була мало задіяна в становленні галузі. У масштабах Наддніпрянської України вона розвивалася нерівномірно. Зокрема це яскраво демонструє різниця між темпами розвитку та кількісними показниками промисловості Лівобережжя та Правобережжя. Остання значно випереджала першу, що було пов'язано з її кращим технічним оснащенням, більш вигідним географічним положенням та сприятливими природо-кліматичними умовами. Проте, головною причиною розквіту цукрового виробництва на Правобережжі стала його матеріальна основа – наявність великих поміщицьких господарств, які змогли виділити ресурси для перебудови цукрових заводів. Відсутність необхідної кількості фінансів не дала змоги підприємствам Лівобережжя швидко переоснащатися та остаточно перейти на капіталістичні рейки. Саме тому в цій частині України промисловий переворот затягнувся аж до 80-х рр. XIX ст. Проте уже з кінця XIX ст. усі заводи Наддніпрянщини працювали на нових технологіях, і підприємства Харківщини, Полтавщини й Чернігівщини за якістю виробничих потужностей зрівнялися із заводами Правобережної України.

Література

1. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст.. – К.: "Наук. думка", 1968. – 191 с.
2. Киевский календарь на 1898 год / Изд. Бублика В. Д., Яромовича А. – К., 1897. – 242 с.
3. Лановик Б. Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Історія господарства: Україна і світ. Підручник для студ. вузів / За ред. Б. Д. Лановика. – К.: Вища школа, 1995. – 479 с.
4. Материалы для географии и статистики России. Екатеринославская губерния / Сост. Павлович В. – СПб, 1862. – 351 с.
5. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст.. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1972. – 240 с.
6. Михайлик А. О. Розвиток буряківництва на території Подільської губернії в пореформений період. – <http://www.nbuv.gov.ua> (cites:13.03.2012).
7. Мозговой В. Г. Киевская губерния (Очерк). – К., 1881. – 104 с.
8. Москалюк М. М. З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 75–85.
9. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX на початку XX ст. – К.: Політвидав, 1952. – 180 с.
10. Обзор Екатеринославской губернии за 1881 год. – Екатеринослав, 1882. – 36 с.
11. Обзор Екатеринославской губернии за 1887 год. – Екатеринослав, 1888. – 76 с.
12. Обзор Екатеринославской губернии за 1897 год. – Екатеринослав, 1898. – 41 с.
13. Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. Т.1. – СПб, 1862. – 428 с.

14. Подольская губерния. Статистическое описание / Гульдман В.– Каменец-Подольск, 1889. – 414 с.

15. Сборник сведений о Подольской губернии. Вып. 1. Издание Подольского статистического комитета. – Каменец-Подольск, 1880. – 214 с.

16. Спичак В. В. Развитие сахарной промышленности в России / В. В. Спичак, В. Б. Остроумов. – Курск: РНИИСП, 2010. – 216 с.

17. Чумак М.М. Роль купецкого капіталу в технічному розвитку цукрово-рафінадних підприємств Лівобережної України (90-рр. XIX ст. – 1914 р.) // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. – 2008. – № 1/2. – С. 223–229.

Рослий Д. М.

Вклад українських наукових товариств кінця XIX – початку XX ст. в становлення Української академії наук

Серед головних досягнень української культури першої половини XX ст. головне місце належить заснуванню Української Академії Наук (УАН). Як правило, початок історії УАН розглядається, як якісно новий етап розвитку української науки. Але в розвитку науки досвід, традиції, спадкоємність мають виняткове значення. Ми звикли міркувати і пояснювати явища "революційними стрибками". В дійсності ж, якщо розглядати стан науки в 1920-ті рр. об'єктивно, не можна не дійти висновку, що на цьому етапі УАН продовжувала ті напрямки, які ставили за мету та успішно розвивали українські наукові товариства ще з другої половини XIX ст.

Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко, В. Онопрієнко, С. Кульчицький, Ю. Павленко, Ю. Храмов [6; 10; 11] та інші дослідники, накопичили ґрунтовний фактичний матеріал, дослідили та охарактеризували діяльність, організаційні та статутні особливості функціонування академії, частково проаналізували організаційні особливості створення. Проте науковці практично не приділили уваги комплексному аналізу історії становлення академії в контексті еволюції та розвитку українських наукових товариств, цей напрям потребує продовження досліджень, застосування нових методик аналізу та оціночних інтерпретацій. Метою даної розвідки є аналіз процесу становлення УАН крізь призму діяльності та розвитку українських наукових товариств кінця XIX – початку XX ст.

Перші кроки на шляху становлення академії зробили товариство Нестора-Літописця, Південно-Західний відділ російського Географічного Товариства у Києві, Товариство історії та старожитностей в Одесі, Церковно-археологічне товариство у Кам'янці-Подільському, низка вчених архівних комісій в Чернігові, Полтаві, Катеринославі [11, с. 9–10]. Товариства започаткували інтенсивну науково-дослідну працю, що охоплювала широке коло досліджень минулого України, її історії, мови, етнографії, археології, економіки, мистецтва, тощо. В складі співробітників працювали відомі

представники української історичної науки, зокрема, В. Антонович, Ф. Вовк, О. Русов, П. Житецький, О. Лазаревський, А. Скальковський, І. Франко. Проте, незважаючи на свій значний та основоположний науковий вклад та потенціал, ці товариства являли собою лише окремі ланки з яких могла створитися УАН. За політичних умов, які переживала Наддніпрянина наприкінці XIX ст., реальні можливості заснування на їх ґрунті УАН, яка б змогла консолідувати розпорошені наукові сили та керувати їх діяльністю, були відсутні. Лише Галичина мала достатньо можливостей та умов для створення єдиного українського наукового центру. Створене у 1892 р. Наукове Товариство імені Т. Шевченка (НТШ) у Львові стало унікальним явищем в історії української науки. У його статуті зазначалося: "Наукове товариство ім. Шевченка має плекати та розвивати науки в українсько-руській мові та зберігати пам'ятки старовини і наукові предмети України-Русі. Для того мають служити наукові досліди з філології, історії та археології України, а також з наук політичних, економічних, правових..." [5, с. 48].

Фундаторами та інтелектуально-організаційним осердям НТШ була "золота трійця": М. Грушевський (голова товариства), І. Франко (голова філологічної секції) та В. Гнатюк (фольклорист і етнограф). Працюючи над дослідженням історії України, Грушевський залучив до цієї роботи цілу плеяду науковців, серед яких були О. Терлецький, М. Кордуба, С. Томашівський, С. Рудницький, О. Целевич, Ю. Кміт, З. Кузеля, В. Герасимчук, О. Сушко, І. Джиджора, І. Кривецький, І. Крип'якевич та ін.

Активізація наукової діяльності товариства призвела до плідної видавничої діяльності. У 1895 р. для публікації етнографічних матеріалів було засновано "Етнографічний збірник", а для археографічної серії "Жерела до історії України-Русі". З 1898 р. почали виходити "Збірник історико-філософської секції" та "Збірник філологічної секції", за період з 1892 по 1913 рік було видано 113 томів "Записок НТШ" під редакцією Грушевського, які і стали основним друкованим виданням товариства. Загалом НТШ видавало близько 20 різних періодичних і серійних видань [2].

Завдяки високому рівневі наукових праць, діяльність НТШ викликала зацікавлення вчених і наукових установ світу, про що свідчить широка географія листування і обміну науковими виданнями – з Академією наук у Амстердамі, Берлінським Товариством антропології, етнології та давньої історії, Академією наук у Берліні та Мюнхені, Імператорською Академією наук у Відні та іншими науковими організаціями. На 1909 р. такі стосунки були із 244 науковими інституціями світу різних рівнів. НТШ стояло біля зародків сучасної академічної української науки та довгий час виконувало функції єдиної неофіційної Української Академії Наук того часу.

Після революції 1905-го року умови українського культурного життя покращились, у 1907 р. у Києві з ініціативи Грушевського, який переїхав зі Львова, було засновано Українське Наукове Товариство (УНТ). УНТ мало три секції (історичну, філологічну, математично-природничу) та дві комісії (медичну і статистико-економічну). У зв'язку із спеціалізацією наукових сил у історичній секції було згруповано історію з допоміжними науками:

археологією, етнологією, історією права, історією мистецтва. У філологічній секції було об'єднано зусилля мовників, істориків літератури, викладачів народної словесності. Природничу секцію утворювалася для вивчення фізико-математичних наук, природничих, лікарських [8, с. 9–11].

Наукова праця М.Грушевського розвинулася в трьох головних напрямках: 1) розбудові УНТ, як повноцінного наукового центру світового рівня; 2) підготовці нової генерації українських істориків, яка продовжила історичну школу Грушевського (після Львівського періоду діяльності) і репрезентувала українську національну історіографію; 3) розгортанні видавничої діяльності та публікацій цілої низки видань УНТ" головним часописом серед яких виступали "Записки УНТ".

Серед меценатів товариства можна виділити М. Дробиша, М. Тишкевича, доктора Фесенка. Матеріальні пожертви уможлилювали не лише організацію наукових експедицій, фондування бібліотеки, формування архівних фондів з експозицій музею, а й підтримували публікацію "Записок УНТ" [11, с. 11].

Об'єднуючою ідеєю для науковців УНТ стала "Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства". Ця схема орієнтувала дослідників на досконале й об'єктивне вивчення історії слов'янських народів, переносила акцент із студіювання Російської держави на буття українського народу. Українство поставало в безперервному історичному процесі. На ґрунті цієї концепції формувалося нове покоління українознавців. Наукове Товариство широко розгорнуло видавничу діяльність. З моменту заснування було видано 15 томів "Записок УНТ", товариство видавало часопис "Україна" з 1913 р. та низку "Збірників" окремих секцій, зокрема: "Збірник медичної секції УНТ", "Збірник технічної секції УНТ", "Український етнографічний збірник" [9, с. 17–19].

УНТ стало першою україномовною науковою інституцією Наддніпрянської України, організованою на демократичних принципах вільної асоціації вчених і логічним продовжувачем традицій Острозької і Києво-Могилянської академій, Львівського, Харківського, Київського університетів, НТШ у Львові, вдалим зразком використання передового західноєвропейського досвіду організації науки. Припинивши на період війни свою діяльність, УНТ успішно поновило її в другій половині 1917 р. Бурхливе національне та політичне життя ставило перед товариством нові завдання. В цей час розпочалась українізація шкіл різних ступенів, засновувались вищі освітні установи: Український Народний Університет, Українська Педагогічна Академія, Українська Академія Мистецтв. Давні прагнення по створенню УАН набували реального змісту. В квітні 1917 р. на засіданні УНТ було поставлено питання про заснування у Києві УАН. За концепцією голови УНТ Грушевського Академія мала бути недержавним громадським об'єднанням науковців на кшталт НТШ чи УНТ. Проте за часів Центральної Ради таку реорганізацію з різних причин здійснити так і не вдалось [6, с. 14–15]. Тільки за гетьманування П. Скоропадського, у жовтні 1918 р. було затверджено законопроект про Українську Академію Наук з наданням великого

фінансування на перший рік її діяльності. Згідно з § 12 Закону про УАН, на її рахунок переводилося 1 603 466 крб., що, безумовно, заклало міцний фундамент для наукової праці [11, с. 13].

Із появою Академії наук Наркоматом освіти було прийнято рішення про ліквідацію УНТ та приєднання секцій товариства до Академії. 29 травня 1921 р. на загальних зборах УНТ А. Кримський оголосив про самоліквідацію товариства і злиття його зі структурами УАН, ставши фактично організаційною основою Академії. Концепція створення УАН, сформульована її творцями, передбачала повну незалежність академії від будь-якого впливу з боку державних органів на її внутрішнє життя: "Академія вільно й незалежно веде всі свої справи... без перерви свою аполітичну культурно-освітню роботу, необхідну народів", – писав В. І. Вернадський [11, с. 129–130].

Першими українськими академіками стали історик Д. Багалій, сходознавець, славіст та письменник А. Кримський, літературознавець М. Петров, лінгвіст С. Смаль-Стоцький, природознавець В. Вернадський, біолог М. Кащенко, вчений у галузі механіки С. Тимошенко, геолог П. Тутковський, економіст М. Туган-Барановський, правник Ф. Тарановський, економіст В. Косинський та історик О. Левицький. Згідно статуту, УАН мала 3 відділи: історично-філологічний, фізико-математичний, соціально-економічний. Видання Академії повинні були друкуватися українською мовою. Статут підкреслював загальноукраїнський характер УАН, її дійсні члени могли бути не тільки громадяни Української Держави, але й Західної України. Іноземці теж могли стати академіками, але за постановою 2/3 дійсних членів УАН. На посаду президента Академії було запрошено Грушевського, але він відмовився. Установче зібрання 27 листопада 1918 р. обрало президентом Вернадського, а секретарем – Кримського [7, с. 39–40].

УАН у період 1920-х рр. не лише сприяла визнанню української науки світовою спільнотою та слугувала збереженню і розвитку національної культури, але й формувала (і досить успішно) український науковий простір. Академія об'єднала значну частину українського наукового співтовариства, зосередивши увагу наукової спільноти на "україноцентричних" дослідних напрямках. Високі досягнення національного відродження, які пов'язують із УАН, значною мірою були підготовані діяльністю наукових товариств початків ХХ ст. Глибоке вивчення непростого шляху, яким йшов цей розвиток, залишається актуальним завданням і сучасної української історичної науки.

Література

1. Барвінський О. Про заснованє і дотеперішній розвиток товариства ім. Шевченка у Львові // Записки НТШ. – 1892. – Кн. 1. – С. 209–215.
2. Бібліографія Записок Наукового Товариства ім. Шевченка (1892–2000) / Ред. О. Купчинський. – Львів: НТШ. – 2003. – 742 с.
3. Ветухів М. Основні етапи розвитку АН УРСР // Літ.-наук. збірник УВАН. – І. – Нью Йорк, 1962. – С. 17–29.
4. Витяги з Статуту Укр. Наук. Товариства в Києві // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1908. – Кн. 1. – С. 157–159.

-
5. Герич Ю. Статуту Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові // Український історик. – № 1–2. – 1973. – С. 43–64.
 6. Історія Національної Академії Наук України в суспільно-політичному контексті 1918-1998 / С. Кульчицький, Ю. Павленко, С. Руда, Ю. Храмов. – К.: Фенікс, 2000. – 527 с.
 7. Історія Академії наук України (1918–1923): документи і матеріали. – К.: Наук. думка, 1993. – 569 с.
 8. Нагірняк О. УНТ – попередник української академії наук // Шлях перемоги. – 2004. – 13 жовт. – 14 с.
 9. Онопрієнко В., Щербань Т. Українське наукове товариство. Вклад у національну культуру // Вісник АН УРСР – 1990. – № 11. – С. 17–21.
 10. Онопрієнко В. І., Щербань Т. О. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. – К.: ДП "Інформ.-аналіт. агентство", 2008. – 352 с.
 11. Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія Наук. – Мюнхен, 1955. – 412 с.
 12. Рання історія Академії Наук України (1918–1921) / Ю. Храмов, С. Руда, Ю. Павленко, В. Кучмаренко. – К.: Манускрипт, 1993. – 245 с.

Борисюк Я. П.

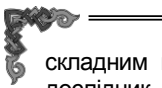
Етнодемографічні процеси на Лівобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі міста Ніжина)

У сучасних умовах для багатьох країн етнічний фактор є визначальним у суспільному розвитку. Реформи останніх десятиліть у економічній, політичній і соціальній сферах обумовили необхідність вивчення історичного досвіду. Непростий пореформений період в історії українських земель демонструє всю складність трансформації суспільства, особливо в плані динаміки етносоціальної структури, міжетнічних і міжконфесійних відносин, впливу етнічного чинника на соціальну стратифікацію. Для стабільного етнодемографічного розвитку сучасної України велике значення має історичне дослідження не тільки національного складу країни в цілому, а і її регіонів, та й навіть окремих населених пунктів. Це зумовлює актуальність обраної теми.

Враховуючи те, що сьогодні інтерес до даної проблематики зростає, автор ставить собі за мету дослідити етнічні процеси у повітовому місті Ніжині Чернігівської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.

Аналіз сучасної історіографії дає підстави стверджувати, що етнічна історія окремих регіонів, зокрема Чернігівської губернії є недостатньо вивчена. Особливо це стосується питань демографічної характеристики населення, що висвітлюються фрагментарно у окремих працях [1].

За даними Першого перепису населення Російської імперії 1897 року домінуючим етносом у Чернігівській губернії був український. Так, наприклад, у самому Ніжині малороси склали майже 70 % від загальної кількості жителів, що дорівнювало 21 тис. 733 чоловікам [2]. На сьогодні залишається

складним питання щодо точних обрахунків чисельності населення. Так, дослідник Віктор Устименко зазначає у своїй монографії, що точні підрахунки питомої ваги українського населення становлять певні труднощі, оскільки як відомо у переписі не було графі про "національність" або "народність". Через це історики змушені спиратися на опосередковані свідчення, користуватися відповідями на запитання про "рідну мову", "релігію" і належність опитуваних до "місцевих уродженців" і "прийшлих". При таких похибках встановлюються результати відносної достовірності [3, с. 14].

Наукове дослідження історії євреїв у Російській імперії почалося у 80-ті роки XIX ст. Сучасні дослідження з юдаїки в Україні зосереджені на історії українських євреїв у XVII–XX ст. Значна кількість праць присвячена таким проблемам, як законодавчі основи, економічні та соціально-політичні мотиви формування "смуги осілості", її вплив на становище українських євреїв, політика царського уряду по відношенню до єврейського населення. Перші згадки про їх появу на території Чернігівської губернії відносяться до литовсько-польської доби, коли за Деулінським перемир'ям (1618 р.) вона перейшла від Росії до Польщі. З цього часу, незважаючи на складні умови, чисельність єврейського населення поступово збільшувалась. Зокрема, у 1862 році їх нараховувалося 2128 (1082 чоловіків та 1046 жінок), що становило 11,92 %, а вже на 1884 рік зростає чисельність до 11188 осіб (відповідно 5559 чоловіків та 5629 жінок) або 23,28 % [4, с. 239, 246]. На кінець XIX ст. загальна кількість євреїв у Ніжині становила 7630 осіб. У цілому, на початок XX ст. прослідковується динаміка щодо змін усіх етнічних спільнот, що пояснюється зміною урядової політики та інших чинників.

Події Першої Світової війни внесли свої корективи в соціоетнічну структуру всіх українських губерній. Зокрема, А. Морозова прослідковує позитивну динаміку чисельності населення по всій Чернігівській губернії протягом 1914–1915 рр. Дещо іншу думку з цієї проблеми висловлює дослідник М. Мень. Він вважає, що за період із 1897 по 1917 рік відбулося скорочення жителів. Як бачимо, питання щодо чисельності та динаміки населення у визначений час залишається на сьогодні складним і неоднозначним, що потребує від дослідника уважного прочитання документів та їх ретельного аналізу.

Ніякої загрози для існування та становища російського населення на величезних просторах імперії, у тому числі в українських губерніях, не було. Так, в Україні вони були захищені правовими нормами імперії, були вільні у користуванні своєю мовою, здобутками культури, в пересуванні. Їх кількість у другій пол. XIX ст. по всій Чернігівській губернії була доволі значною. Зокрема, у Ніжині їх нараховувалося 2366 осіб, що переважно складали чиновницький апарат управління. Наприкінці XIX – на поч. XX ст. спостерігається загальна тенденція до їх збільшення.

Серед етнічних меншин Ніжина добре організованою була грецька громада. Найдокладніше описав ніжинських греків Михайло Мелентійович Плохинський у своїй праці "Иноземцы в старой Малороссии", перший нарис якої присвячено в основному місцевим поселенням.

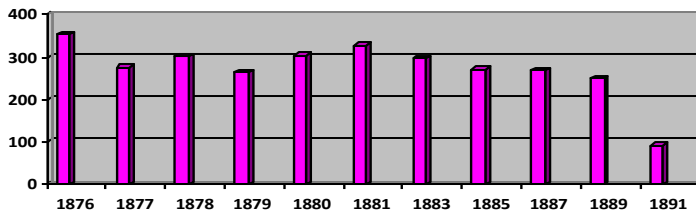
Появу греків в Україні дослідник пов'язує з подорожами до Москви грецького духовенства, серед яких були й купці, а також із занепадом

торгівлі та промисловості після козацького повстання. Це й примусило Богдана Хмельницького звернути увагу на людей з-за кордону, що вміли привозити товари навіть під час воєнних заворушень. Звідси витоки першого універсалу гетьмана, що бажав "заохотити грецьких купців", щоб "в сторону нашу з різними товарами приїжджаючи вигідні для людей були" [5, с. 33].

Початок занепаду грецької колонії в Ніжині Плохинський відносить на кінець XVIII – поч. XIX ст., коли на півдні з'явилися нові центри і вона "продовжує своє існування як тень минулої слави" [6, с. 34]. Але наперекір тому він далі розповідає про новий приплив колоністів на початку XIX ст., що зумовлювалося урядовою політикою, зокрема надання пільг, вільної видачі паспортів для виїзду за кордон, зрівняння греків із купцями 2-ої гільдії. Проте автор так розв'язує цю суперечність: греки осідали на проживання в Ніжині, але потім заводили свої контори в Одесі, Таганрозі, Севастополі та інших південних містах, куди і самі переходили, як у центри промислові, адміністративні, культурно-освітні. "Тому року 1846 ми бачимо, що до Ніжинського грецького братства приписано 987 чоловіків та 804 жінки, але присутніх у Ніжині було 104 та 95 осіб відповідно: решта перебувала в інших містах" [7, с. 35].

Динаміку зміни чисельності греків можна прослідкувати на основі "Книг реєстрації паспортів і свідоцтв, які видавалися грекам". Статистичні дані наведені в складеній автором таблиці дозволяють говорити про те, що протягом майже всього досліджуваного часу спостерігається певна стабільність, тільки наприкінці XIX ст. змінюється кількість населення, що було пов'язане із занепадом грецької громади в місті [8, с. 18].

Динаміка зміни кількості видачі паспортів та свідоцтв членам грецької громади протягом 1876–1891 рр.

Протягом даного періоду греки як і інші етноси асимілювалися із місцевим населенням. Ось як про це говориться у джерелах: "Гарний переказ, та віриться насилу. Чи давно здається була в загальному вжитку "Російська географія" Зябловського? А як з того часу багато перемінилось!" В тій географії сказано, що Ніжин, нарочисто знамените місто, населене греками, і веде велику торгівлю з Туреччиною, але ні того, ні іншого давно вже немає. Всі так звані греки уже не вміють говорити по-грецьки, але говорять прекрасно по-малоросійськи, як справжні хохли. В грецькій церкві служба

проводиться на слов'янській мові, – тільки вціліли ще два старих грецьких дячки, які слабким стареньким голосом на слов'янське привітання відповідають – киріе елейсон" [19, с. 208–209].

Особливістю економічної діяльності греків Чернігівської губернії була їх перевага у торгівлі та заняттях ремеслами. Сторожевський згадує: "близько сотні їх було, більшою частиною ремісників, незначних торгашів, лавочників і бідняків, які живуть за рахунок громади і її подаванням, складають ніжинську грецьку громаду в його теперішньому місцевому складі" [20, с. 209]. Надалі автор зазначає, що окремо від громади, без всяких з нею зв'язків і приватних, і суспільних, стоять декілька облич грецького походження, різко відрізняються і освітою, і суспільною повагою, і жалують про упадок славної і корисної їх корпорації. Ось саме ці окремо проживаючі греки скоріше за все і є ті 82 власника, про яких згадує Домонтович [21].

На розміщення і соціальний стан поляків значно вплинули заходи царського уряду в зв'язку з польськими повстаннями 1830–1831 рр. і 1863 року. Природно, їх найбільша кількість проживала у Південно-Західному краї (Київська, Волинська і Подільська губернії), які безпосередньо межували з польськими губерніями. Значно менше поляків проживало на Лівобережжі. У місті Ніжин їх відсоток протягом усього періоду розвитку був незначний. Сергій Чорний наводить цифру у 238 осіб, що становило близько 1 % [22].

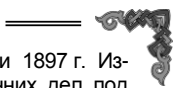
Цікавим на сьогодні залишається питання щодо характеристики малочисельних етносів, які мешкали у місті Ніжині. Відомо, що перші згадки про ассирійське населення відносяться до 1915 року, коли тисячі родин під час російсько-турецької війни масово емігрували з окупованих територій та тих земель, на яких відбувалися воєнні дії.

Історію проживання німецьких колоністів у даному регіоні також важко дослідити, оскільки їхня кількість була незначною. Окремі історики називають 72 особи [23]. Вони не мали ні своєї громади, ні представників у владних структурах, що не дозволяє досліднику достовірно говорити про життя цього етносу і, на нашу думку, ставляє під сумнів наведену вище кількість.

У цілому, можна говорити про те, що проблема етнічної історії міста Ніжина у другій половині XIX – на початку XX ст. залишається на сьогодні актуальною і дискусійною. На основі різноманітних джерел (історичних документів, законодавчих актів, статистично-демографічних відомостей) можна скласти доволі цілісне уявлення про кількісний, соціальний склад різних етнічних груп, їх буденне життя у минулому. Однак, відтворити точну картину доволі важко, оскільки про окремі народи інформації залишилося мало. В першу чергу, мова йде про циган, сербів, татар, німців, ассирійців. У цьому контексті цікавим залишається питання щодо взаємовідносин між українцями та іншими народностями, що визначає перспективність проблематики.

Література

1. Морозова А. В. Єврейське населення Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст.; Мень М. Євреї в Ніжині. Науковий збірник; Устименко В. М. Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917–1920 рр.); Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад.

-
2. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Издание центрального статистического комитета Министерства внутренних дел под редакцией Н. А. Тройницкого. Т. 48: Черниговская губерния. – Спб., 1905. – 342 с.
 3. Устименко В. М. Етнологічна політика як фактор державотворення в Україні (1917–1920 рр.) / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2010. – с. 13.
 4. Морозова А.В. Єврейське населення Лівобережної України в другій половині XIX - на початку XX ст. – К., 2009. – 278 с.
 5. Харлампович К. В. Нариси історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). До історії національних меншостей в Україні. – Ніжин: ТОВ "Ферокол", 2011. – 380 с.
 6. Там само. – с. 34.
 7. Там само. – с. 35.
 8. Державний архів Чернігівської області (надалі ДАЧО), фонд № 340, опис № 1, справа № 1555.
 9. ДАЧО фонд № 340, опис № 1, справа № 1556.
 10. ДАЧО фонд № 340, опис № 1 справа № 1566.
 11. ДАЧО фонд № 340, опис № 1, справа № 1574.
 12. ДАЧО фонд № 340, опис № 1, справа № 1594.
 13. ДАЧО фонд № 340, опис № 1, справа № 1600.
 14. ДАЧО фонд № 340, опис № 1, справа № 1615.
 15. ДАЧО фонд № 340, опис № 1, справа № 1626.
 16. ДАЧО фонд № 340, опис № 1, справа № 1639.
 17. ДАЧО фонд № 340, опис № 1, справа № 1650.
 18. ДАЧО фонд № 340, опис № 1, справа № 1669.
 19. Плохинский М.М. Иноземцы в старой Малороссии. Ч. 1. Греки, цыгане, грузины // Труды XII Археол. съезда в Харькове. – 1902. – Т. Н-М., 1905. – С. 208–209.
 20. Там само. – С. 209.
 21. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Черниговская губерния. Составил Генерального Штаба подполковник М. А. Домонтович. – СПб. Печатано в типографии Ф. Персона. 1865 г. – 484 с.
 22. Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://etno.uaweb.org/nsklad/1897-chernihivska.html>
 23. Там само.

Калита С. Ю.

Біженство в українських губерніях Російської імперії як соціальний феномен Першої світової війни

Вивчення долі сотень тисяч біженців вимагає точного встановлення їх чисельності. На цьому вже у роки війни наголошували й громадські діячі, які займалися справами біженців. На їх думку, статистичні дані внаслідок неповноти не дають змоги ясно та ґрунтовно вникнути в суть біженського руху, пізнати його психологію. Натомість окреслена проблема надзвичайно складна і вимагає серйозного вивчення, уточнення цифрового матеріалу,

оскільки збір статистичних даних в умовах триваючої війни був досить складною справою. Грандіозна біженська маса рухалася в середину держави хаотично, безсистемно, а це надзвичайно ускладнювало проведення будь якої реєстрації. Тому, власне в самій природі цього явища, як зауважив у 1916 р. статистик Івченко, полягає головна причина неповного обліку його учасників.

На сьогоднішній день зазначена проблематика залишається мало дослідженою, роботи науковців зосереджуються на певних вузьких аспектах проблеми, але не висвітлюють її загалом. Одним з основних джерел стали друковані матеріали засідань губернських та повітових самоврядувань, на яких, окрім інших проблем, пов'язаних із війною, розглядалися питання надання допомоги біженцям. Важливим доповненням стали публікації тогочасної преси, яка відгукнулася на нове, невідоме раніше суспільне явище. Серед друкованих матеріалів слід виділити перші аналітичні статті, автори яких роздумували над причинами появи біженства як соціального явища, можливостями покращити їх долю, принципи надання допомоги, причини відмови біженців іти на роботу та ін. У вітчизняній історіографії питання особіне місце посідає монографія Жванко Л. "Біженство першої світової війни. Документи і матеріали (1914–1918 рр.)".

Пропонована стаття є спробою заповнити лакуну в дослідженні біженства, як соціального феномену Першої світової війни. Вивчаючи проблему біженства, доцільно виокремити кілька перспективних векторів дослідження. Перш за все – це визначення кількості біженців, їх географію походження та розселення; правові засади врегулювання різних аспектів життя біженців; створення дієвої вертикалі допомоги біженцям; роль громадських, благодійних, етнічних та інших спілок у справі соціального захисту біженців; напрямки допомоги біженцям, реалії, проблеми та умови їх подолання.

Проблема біженства, породжена на початку ХХ ст. першою тотальною війною людства, продовжує існувати й нині. Цікаво, що зазнав еволюції і зміст поняття "біженець". Вперше у юридичній практиці Російської імперії його було витлумачено у статті 1 "Положення про забезпечення потреб біженців" (1915 р.) "Беженцами признаются лица, оставившие местности, угрожаемые неприятелем или им уже занятые, либо выселенные распоряжением военных или гражданских властей из района военных действий (крім німців та угорців – ст. 6 цього документу. – авт.), а также выходцы из враждебных России государств" [7, с. 2424]. Уже з перших днів збройного конфлікту Російська імперія постала перед новим суспільним явищем – біженством. Вона, за великим рахунком, була не підготовлена до переміщення мільйонів людей та влаштування їх нового життя. Біженство, без перебільшення, стало кількарічним випробуванням для державної системи та суспільного загалу. Такого розмаху переселення своїх підданих царська влада ще не знала. Член Державної ради О. В. Кривошеїн серед нещасть, які звалилися у той час на Росію, назвав і появу біженства. "З усіх суворих випробувань війни поява біженців є найбільш несподіваною, найсерйознішою і важко виліковною... Мудрі стратеги німців створили цей потік, щоб

═══════

заякати супротивника... Хвороби, печалі й убогість рухаються разом з біженцями на Росію. Вони створюють паніку і знищують все, що залишилося від пориву перших днів війни... Це хмари комах. Дороги руйнуються, і незабаром вже неможливо буде підвезти їжу... Я, як член Ради міністрів, стверджую, що наступна міграція населення приведе Росію у морк революції" [8].

Відповідно до способу переміщення біженців у тиллові губернії доцільно виділити два його етапи. На першому, який тривав протягом літа – початку осені 1915 р., основним способом евакуації цивільного населення були гужові перевезення. Місцева влада формувала валки біженців, якими керували спеціально призначені "провідники" з числа "...досвідчених працівників – священників, студентів та вчителів, здебільшого із самих біженців" [2, с. 141]. Біженці, під керівництвом провідників, які мали на руках спеціальні маршрутні документами, мали прибувати до визначених їм місць тимчасового проживання. Переважна більшість їх рухалася на власних підводах, покритих брезентом та навантажених найбільш цінним майном. "Діти та старі, – як писав очевидець, – їхали на фурі, а інші члени сім'ї значну частину дороги йшли пішки, бо гнали худобу чи просто жаліли коней" [3, с. 103]. На шляху руху біженців з Правобережжя у центральні та східні губернії України постала значна водна перешкода – Дніпро, через яку вони переправлялися головним чином біля Канева, рухаючись далі на північний схід на Чернігівщину і південний схід на Катеринославщину. З Полісся біженці евакуювалися, рухаючись вниз Дніпром "на баркасах і човнах". Частина біженців переправлялася в районі Черкас і Кременчука. Структури, що займалися організацією евакуації біженців в Україні, самостійно розробляли маршрути їх гужового руху, які затверджував головоуповноважений з влаштування біженців Південно-Західного фронту князь М. П. Урусов. Проте дуже часто біженці, "рухаючись по лініях залізниць, прямуючи, караванами по шосейному шляху, прибуваючи залізничними ешелонами [...], втрачають визначені маршрути руху і розтікаються різними напрямками, охоплюючи все ширший і ширший район" [6, с. 161]. Таку ситуацію можна пояснити, по перше, тим, що розробники маршрутів, не маючи досвіду, не передбачили багатьох досить важливих для біженців умов і, по друге, почасти самі біженці в умовах жаху та розгубленості перед новими викликами життя, своїм хаотичним рухом змінювали ці маршрути. В. Й. Гурко, генерал, у своїх мемуарах писав: "Весь маршрут цієї масової втечі був позначений могилками із поспіхом витесаними хрестами. Жодна з громадських чи урядових організацій не була готова до такого жахливого становища – ні земські, ні міські управи, ні органи Червоного Хреста, ні губерньська адміністрація. Усі вони вживали поспішних заходів з метою хоч як-небудь упорядкувати рух біженців" [5, с. 157]. Проте аналіз архівних джерел дає змогу зробити висновок, що спільними зусиллями працівників ВЗС, ВСМ та Тетянинського комітету вдалося встановити певну схему стихійного руху біженців та організувати надання їм допомоги. На шляхах руху біженців на кошти ВЗС були влаштовані пункти харчування та надання

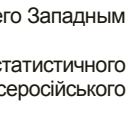
першої медичної допомоги, так звані, "лікарсько-харчові пункти". Такі пункти здебільшого були розміщені при земських лікарнях, школах, казармах і навіть, як це було в Охтирському повіті Харківської губернії, в переобладнаних млинах. На пунктах харчування біженці отримували безкоштовно гарячу їжу, дітям давали молоко і білий хліб. Окрім того, вони забезпечували в дорогу "сухим пайком" та фуражем для худоби. У частині пунктів були обладнані кузні, де біженці отримали змогу підкувати своїх коней, полагодити підводи. На потреби продовольчого забезпечення біженців державою було виділено 1460355 крб. Ці гроші місцеві органи влади та уповноважені біженського департаменту витратили на закупівлю харчів, обладнання, виплати заробітної платні обслуговуючому персоналу та ін. Місцеві органи у справах біженців нерідко відшукували додаткові джерела допомоги пунктам харчування. Надання медичної допомоги біженцям на шляхах їх руху відповідно до ухвали наради від 26 червня 1918 р. повинні були забезпечувати санітарні пункти, які облаштовувалися одночасно з пунктами харчування. Цікаво, що О. М. Курцев, аналізуючи динаміку залізничних перевезень європейською територією Російської імперії "за час з 16 вересня (початок масового руху біженців залізницями) по 31 грудня", наводить такі дані: "...друга половина вересня – 148871, жовтень – 111778, листопад – 8588, грудень – 1714..." [4, с. 136]. Загалом кількість біженців які пройшли лише через Чернігівську губернію на 1915–16 рр. була приблизно такою: в листопаді 1915 р. 28648 тис., в грудні 1915 р. 35435 тис., в лютому 1916 р. 30833 тис., червень 1916 р. 31724 тис., листопад 1916 р. 36224 тис. чоловік [1, с. 40].

При визначенні кількості біженців слід враховувати і той момент, що певний їх відсоток з різних причин залишився поза реєстрацією, оскільки частина чоловіків-біженців була мобілізована до армії, ніхто не вів статистики померлих у дорозі. За етнічним складом серед евакуйованих були росіяни, українці, білоруси, поляки, латиші, євреї, чехи, словаки, молдаване, румуни та ін. Загалом в Україні протягом війни тимчасовий притулок знайшли представники понад 20 національностей. Слід наголосити, що у визначенні етнічного складу біженців теж виникають проблеми, оскільки існувало узагальнене поняття "русские беженцы", до яких зараховувалися і росіяни, і українці та здебільшого і білоруси.

Таким чином слід відзначити, що подана розвідка, певним чином, висвітлює проблему біженства. Біженство стало каталізатором для української громади, випробуванням її ментальності, яка довела здатність надати допомогу, притулок, зігріти добрим словом сотні тисяч вигнанців без різниці статі, віку, етнічної приналежності. В українській свідомості то були знедолені нещасні люди. Проблема біженства, породжена на початку ХХ ст. першою тотальною війною людства, продовжує існувати й нині.

Література

1. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.): монографія. – Х.: ХНАМГ, 2010.

-
2. Гурко В. И. Война и революция в России. Мемуары командующего Западным фронтом. 1914–1917. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007.
 3. Жванко Л. "Движение и эвакуация беженцев..." (Материалы статистического звіту відділу допомоги біженцям Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Земського Союзу) // Київська старовина. – 2008. – № 3.
 4. Курцев А.Н. Беженство // Россия и Первая мировая война. – СПб., 1999. – С. 129–146.
 5. Курцев А Н. Беженцы первой мировой войны в России. Режим доступу: <http://historystudies.org/2012/07>.
 6. Ореховський О.В. Діяльність Російського товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914–1917 рр.). – Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 1997.
 7. Собрание указаний и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате, 1915. – Том Первый. Второе полугодие. – Пг., 1915. – № 242. – 1 сентября 1915 г.
 8. Уткин А. И. Забытая трагедия. Россия в Первой мировой войне. – Смоленск: Русич, 2000. Режим доступу: <http://militera.lib.ru /research /utkin3index. html>.

Злиденна Н. А.

Збройні формування Центральної Ради у лютому-квітні 1918 року: чисельність, стан, боєздатність

Питання військової підтримки національного уряду в лютому – квітні 1918 року, уособлюваного Центральною Радою стоїть наріжним каменем в історії української революції. Особливо актуальним це питання постає ще й тому, що зазначений період – це останні місяці діяльності та існування Центральної Ради. Оскільки державотворчий процес, по суті, було розпочато нею в січні, з прийняттям четвертого універсалу, то очевидно, що і питання боєздатності власних збройних формувань в умовах боротьби з більшовиками не було поставлене належним чином. Запорукою успішного становлення будь-якої незалежної держави є потужна регулярна армія, якої не мала, або не змогла скористатись Центральна Рада для утвердження власної політичної позиції. Сучасна українська держава досі знаходиться на державотворчому етапі, тому усвідомлення переваг і недоліків минулого військової справи в Україні є надзвичайно важливим для провадження правильної політики в сфері становлення національних збройних сил сьогодні.

Метою даного дослідження є з'ясування активності військової підтримки Центральної Ради в умовах українсько-більшовицького протистояння у лютому-квітні 1918 року.

Основні завдання, які поставили перед автором статті полягають у кількісному аналізі збройних формувань Центральної Ради та оцінці їх військового стану і боєздатності в останні місяці діяльності українського національного уряду. Дане дослідження не охоплює проблему Чорноморського флоту, в контексті його військової підтримки українського уряду, так як

питання участі матросів та офіцерів військово-морських сил в українсько-більшовицькому протистоянні є досить спірною і потребує окремого висвітлення.

Проблема військової підтримки Центральної Ради у лютому-квітні 1918 року в історіографії розкривається досить спірно. Деякі дослідники, наголошують на тому, що збройні формування, які могла використати Центральна Рада (ЦР) були розформовані, розладнані (Солдатенко В., Герасименко М.), дехто говорить, навпаки, про несформованість українських військових одиниць в цей час (Гнатевич Б., Голубко В.). Інші сходяться до думки, що ЦР оперувала значними військовими силами, щоб мати змогу утвердитись політично (Гарчева Л.), однак чи то через їхню слабку боєздатність (Голубко), чи то невміння їх правильно використати (Солдатенко В.), чи то ретельність спланованого гетьманського перевороту (Гайнижник П.), та іноземне втручання у внутрішнє життя України, але ця вся армія не врятувала становище і ЦР мусила припинити своє існування.

Дослідження архівних матеріалів дали підстави Л. Гарчевій зробити висновки про те, що загальна кількість українізованих військових частин, які мали бути демобілізовані чи реорганізовані після війни і прибути в розпорядження Центральної Ради складала 60 тисяч (40 тисяч – особовий склад 55 полків та 3 дивізіонів корпусів, 20 тисяч – технічних частин) солдатів та офіцерів [2, с.103].

Крім фронтних частин ЦР могла розраховувати і на тиліві формування, серед яких велику роль грали гайдамацькі та запорізькі полки, полк січових стрільців, загони вільного козацтва та інші добровольчі формування.

Зокрема, це Гайдамацький Кіш Слобідської України під командуванням С. Петлюри, до якого приєдналися "Вільні козак" М. Ковенка та відділ галицьких січових стрільців, який охороняв уряд, а також Окремий Запорозький загін на чолі з генералом К. Присовським, в який було зведено всі окремі частини, які залишилися після відступу Центральної Ради з Києва [7, с. 54]. Загальна чисельність цих одиниць становила три тисячі чоловік, які 28 лютого – 1 березня розбили більшовицькі війська під Києвом і перші вступили до міста. А 12 березня 1918 року поповнена козаками, старшинами та добровольцями Києва та околиць бригада цих військ переформована в Окрему Запорозьку дивізію (пізніше – корпус), чисельність якої на кінець травня становила 6000 вояків, гарматний полк (20 гармат), кінно-пірська батарея (6 гармат), важка батарея (4 гармати), панцирний дивізіон (3 батареї), авіаційний загін (5 літаків) [8, с. 188]. В.Голубко вважає, що Окремий запорізький корпус слід вважати регулярною частиною, так як він став ядром армії УНР у період відновлення влади Центральної Ради в березні – квітні 1918 року [4, с. 190].

До вищезазначеної дивізії мав увійти 4-й полк січових стрільців, однак згідно з розпорядженням військового міністра О. Жуковського 26 березня 1918 року він був перейменований у 1-й полк січових стрільців і залишився в Києві для охорони Центральної Ради [8, с. 186]. Командування полком покладалося на Є. Коновальця, в розпорядженні якого було 3 піхотні, кінна і

кулеметна сотні, 2 гарматні батареї та інші частини. До полку входили як галичани, так і наддніпрянці. Це дало змогу розгорнути його чисельність до 3 тисяч осіб [4, с. 189].

В середині березня до Києва також прибула частина дивізії синьожупанників під командуванням В.Зелінського, яка почала формуватися у лютому 1918 року з військовополонених українців у Німеччині, в таборі Ганновер-Мінден. У березні комплектування закінчилося, організаційно оформившись у 4 піхотних полки (4800 вояків) та гарматний полк. До цієї частини згодом було додане невелике формування січових стрільців, створених тут же [4, с. 191].

Паралельно в Австро-Угорщині проходило формування сірожупанної дивізії під командуванням полковника І.Перлика. 23 квітня 1918 року закінчилося комплектування її 1-го полку, який складався з трьох піхотних куренів, гарматної батареї, розвідувальної, зв'язкової і саперної чот. Особовий склад полку налічував 4 тисячі вояків [11, арк. 66]. "Сіра дивізія" постійно поповнювалася із двох таборів: рядовими із Фрайштадта та офіцерами з Йозефштадта [4, с. 192].

За оцінками дослідників, 1-й полк січових стрільців та Окрема Запорозька дивізія у березні 1918 року "склали ядро регулярної армії УНР", загальною чисельністю 12 тисяч осіб [4, с. 190]. Синьожупанна дивізія теж, згідно історичних висновків входила до регулярного війська Центральної Ради. Разом це ядро становило близько 15 тисяч, в числі яких 12 – 13 тисяч бойовиків, 9–11 тисяч багнетів, 2 тисячі шабель, 60 гармат, 250 скорострілів та 12 панцерних самоходів [5, с. 382–385]. В. Голубко вважає, що сірожупанну дивізію також можна відносити до кадрових частин армії УНР.

Були ще гайдамацькі курені та полки Південно-західного та Румунського фронтів, які в лютому – березні 1918 року вирушили на допомогу Центральній Раді і на думку Л.Гарчевої становили не менше, ніж 20 тисяч козаків і старшин [2, с. 104].

Ситуацію на Поділлі контролювали загони Вільного козацтва та інші напіврегулярні частини. Станом на березень 1918 року загальна чисельність Вільного козацтва сягала 76 тисяч осіб [4, с. 195]. Поряд із даними формуваннями у числі військових частин виступало і цивільне населення. Наприкінці лютого, у березні 1918 року відбулися антибільшовицькі повстання у Глухові, Прилуках, Конотолі, Лебедині, Сумах, Білопільлі, у квітні – в Гуляйполі, Бердянську, Маріуполі, Судаку, Алушті. Вже у березні в кожній українській губернії з повстанців, "вільних козаків" та місцевих військових формувалися бригади з різних видів зброї, які у квітні вже розгорталися в корпуси, загальною чисельністю 30–40 тисяч осіб [2, с. 105].

Добровольчі військові формування не були одиничним випадком даного періоду. Згідно з наказом Генерального секретаря з військових справ С. Петлюри від 20 грудня 1917 року на Південно-Західному та Румунському фронтах формувалися загони добровольців із числа російських військових "для несення служби на однакових з українцями підставах" [12, арк. 165]. Однак, чисельність російських солдатів та офіцерів у збройних форму-

ваннях Центральної Ради була незначною. Це було пов'язано з тим, що в квітні 1918 року умови вступу росіян до української армії були змінені. Російські офіцери, які визнавали незалежність України і ще не служили в її армії, могли вступити до неї рядовими, а за 6 тижнів, за умови успішного проходження служби, обійняти певну офіцерську посаду [2, с. 105].

Натомість у січні – лютому 1918 року на Волині й Поділлі виникало чимало польських збройних відділів, які першочергово створювалися для опіки над польськими бойовиками, які демобілізувалися з російської армії, а згодом і залучалися до оборони країни від більшовиків. Їхню чисельність дослідники визначають приблизно у 6–7 тисяч чоловік [4, с. 197].

Серед національних формувань, які мали місце в українському війську періоду лютого – квітня 1918 року варто згадати 1-й Одеський єврейський батальйон, у складі 250 осіб, який під час вступу до Одеси айстро-угорських військ та представників Центральної Ради патрулювали в місті. Унікальним національним формуванням вважається Литовський піхотний батальйон, організований у грудні 1917 року. Наприкінці квітня 1918 року в ньому нараховувалося 20 офіцерів та близько 800 солдатів. Цікаво те, що дана військова одиниця не була розформована німецьким окупаційним командуванням, більше того, батальйон, навіть, був зарахований до реєстру охоронних частин та підпорядкований Військовому міністерству УНР. Поміж охоронних частин також було кілька мусульманських формувань старої російської армії, які на травень 1918 року становили близько тисячі чоловік [8, с. 370–371].

Під час реорганізації військ наприкінці січня в діючу армію остаточно влилися і юнацькі військові школи, які в лютому 1918 року приймали участь у бойових діях проти більшовиків на Правобережжі України, звільненні території від окупантів та боях за Київ [3, с. 165].

Згідно з мирним договором, який був укладений 27 січня (за ст. стилем) 1918 року між УНР та країнами Четвертного блоку, а також меморандуму українського уряду 31 січня про більшовицьку агресію в Україні, Німеччина та Австро-Угорщина зобов'язувалися надати УНР військову допомогу. Загальна чисельність німецько-австрійських військ, які розпочали наступ 27 лютого (за н. ст.) 1918 року, становила близько 450 тисяч осіб [4, с. 180].

Цих сил було забагато для витіснення порівняно нечисленних більшовицьких формувань. Тому об'єктивно напрашується висновок, що дані іноземні сили мали на меті не стільки допомогти в боротьбі з Червоною армією, скільки не допустити зміцнення українського національного уряду. Це усвідомлювала Центральна Рада і тому під час переговорів і укладення військової конвенції домагалася від Німеччини і Австро-Угорщини надання допомоги частинами, сформованими лише з українців – військовополонених колишньої російської армії та українських Січових стрільців [4, с. 180].

Однак, німецько-австрійське командування не поспішало пересилати синьо- та сірожупанні дивізії, перслідуючи перш за все власні інтереси і тому направляли в Україну чеські, польські, угорські та регулярні німецькі частини.

Розуміючи загрозу з боку більш сильного ворога, та враховуючи помилки попередньої політики у військовій сфері військове міністерство УНР, Генеральний штаб почали працювати над проектом створення української регулярної армії. Маючи чималий досвід, О. Жуковський особисто розробив програму створення Української регулярної національної армії за територіальним принципом комплектування. В основу програми було покладено саме корпусну територіальну систему, що означало цілковиту відмову від військових округів [6, с. 72].

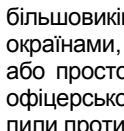
З цією ж метою 10 квітня 1918 року було створено таємно від німецького командування спеціальний загін з усіх видів зброї, загальною чисельністю 5 тисяч вояків під проводом П. Болбочана, який в історичній літературі отримав назву "Кримського". Його завдання полягало в прориві більшовицьких військ на південній лінії і перехоплення ініціативи в Криму у свої руки, з метою заволодінням Чорноморським флотом, на який зазіхала Німеччина [4, с. 182–183].

Після вступу до Києва 1–2 березня 1918 року повне визволення України тривало ще 68 днів. Є хибні твердження, що наступ на Лівобережжя та на Півдні України німецькі війська цілковито взяли на себе, не довіряючи українським частинам. Це, на думку П.Слюсаренка, не відповідає дійсності, "оскільки саме Запорозька бригада генерала Натієва разом з німецькими частинами, які просувалися у другому ешелоні, 16 березня здобули Гребінку, 17 – Лубни, 22 – Ромодан і Миргород, 29 – Полтаву, а 8 квітня – Харків. На півдні України Січові Стрільці разом з австро-угорськими частинами 14 березня зайняли Одесу, 17 – Миколаїв, 20 – Херсон" [6, с. 72].

Однак, логічно виникає питання, чому, здавалося б маючи такі значні військові сили, Центральна Рада все ж таки звернулася за допомогою до колишнього ворога? Вся справа полягала в бездатності та військовому і моральному стані існуючих військових частин. Українізовані частини колишньої російської армії, їдучи з фронту за рідкими випадками діставалися до пунктів призначення в повному складі. Зазвичай, вони стомлені війною, здеморалізовані та слабо організовані розформовувалися по дорозі, як частини 10-го корпусу IX армії Румунського фронту чи штурмовий батальйон 102-ї пішої дивізії 39-го армійського корпусу Особливої армії Південно-Західного фронту. Ті, що все ж таки приходили на поміч Центральній Раді були мало чисельними і не могли чинити серйозний опір більшовикам [7, с. 48].

Вільнокозачі ж формування потребували більшої організованості, адже своїми розпорошеними силами вони, хоч і стійко боронилися проти навислої загрози і були досить бездатними, часто воювали одиничними нечисельними загонами, чим і виявляли свою слабкість порівняно з більшовицькими частинами.

Крім того, більшовицька перевага полягала у великій кількості робітників великих міст, які були звільнені царським урядом від фронту і завдяки розгорнутій пропаганді поповнили лави Червоної гвардії в боротьбі проти Центральної Ради. Офіцерський склад, дивлячись прихильно на намагання

більшовиків зберегти контроль Петрограда над колишніми імперськими окраїнами, в основній своїй масі виступав, або на боці червоногвардійців, або просто дозволяв їм здійснювати свою політику. Так із 250-тисячного офіцерського корпусу лише 7–8 офіцерів колишньої російської армії виступили проти більшовиків [4, с. 174].

Регулярного війська, яке було створене в березні 1918 року Центральної Раді при всій його боєготовності не вистачало проти 32 тисяч воєнків, посланих Радянською Росією [4, с. 153].

Синьожупанна дивізія хоч і являла собою регулярну військову частину з армійською дисципліною, вишколом, офіцерським корпусом, однак на відміну від сірожупанної формування її відбувалося надто швидко і тому, поверхово [4, с. 191–192]. В будь-якому разі, ці частини лише формально підпорядковувалися Центральній Раді, насправді ж надто залежали від айстро-німецького командування, яке наприкінці квітня 1918 року і почало їх роззброювати [7, с. 56].

Переорієнтувавшись зі створення народної міліції на заснування національної регулярної армії, військове міністерство УНР розпочало повне розформування залишків російських Південно-Західного та Румунського фронтів, які нещодавно перестали існувати. За наказом О.Жуковського від 11 квітня 1918 року були створені осередки на чолі із завідуючими зі збору автомобільного майна на території колишніх фронтів, з відповідним штатом [10, арк. 37–38]. Проте ці заходи виявились несвоєчасними. Більшовицько настроєні центроземзборівці, що розпочали свою діяльність у квітні 1918 року, скориставшись ситуацією почали грабувати склади розформованих частин, вивозячи майно залізницею у власні пункти збору [9, арк. 3]. Оперативні сили Центральної Ради не встигали вчасно реагувати на подібну сваволу центроземзборівців і цим втратили певну частину боєзапасів.

В той же час, розуміючи, що для створення регулярної боєздатної армії потрібно позбутися хаотично створених, добровільних та тимчасових частин, військове міністерство розпочало розформування гайдамацьких загонів, польських, вірменських формувань, загонів Вільного козацтва, чисельність яких на березень 1918 року сягала 76 тисяч осіб.

Після повернення українського уряду та військових частин до Києва у березні 1918 р., делегація від юнаків 2-ї військової школи звернулася з проханням до військового міністра О.Жуковського про дозвіл на продовження існування школи. Але вона отримала категоричну відмову. Так недалекоглядно віднеслось військове керівництво до юнаків, які у тяжких боях довели свою відданість національній ідеї, отримали величезний фронтовий досвід, такий необхідний для майбутніх старшин, якими через невеликий проміжок часу вони могли стати [3, с. 166].

Надії покладалися на майбутню мобілізацію до регулярної української армії, згідно з якою збройні сили УНР уже в травні 1918 року мали отримати 250-тисячне поповнення, а черговий призов влітку цього ж року мав її розширити до 600 тисяч воєнків [4, с. 193].

Така політика Центральної Ради зовсім не могла подобатись німецькому командуванню. Так, наприкінці березня – на початку квітня 1918 р.

австрійська розвідка вже мала відомості про плани німців повалити Центральну Раду власними силами і "взяти на себе повноваження уряду", тобто – запровадити окупаційну адміністрацію, хоча ще не йшлося про пошук претендента на диктатора, а тим паче про кандидатуру П. Скоропадського, який лише в березні прибув до столиці [1, с. 219].

Німецьке командування все більше почало проявляти себе як окупант. Як наслідок, в країні стали проявлятися ознаки анархії. В окремих районах виникла місцева адміністрація, що не визнавала державної. З'явилися отаманські загони, які розпочали власну боротьбу з німецько-австрійськими загонами та зайнялись погромами поміщицьких маєтків [4, с. 203].

Таким чином, планам розбудови власних збройних сил Центральної Ради не судилося здійснитися. Розпустивши більшу частину дієдатних військ, Центральна Рада на 28 квітня, день гетьманського перевороту, залишилася практично беззахисною. Сили Січових стрільців порівняно з гетьманськими були надто неіривними, хоча перші й захищали національний уряд до останнього. Єдиною дієспроможною одиницею на цей час залишалась дивізія генерала Натієва (частина Запорізького корпусу), яка перебувала на фронті і у стосунках з німцями і Скоропадським ніякої політичної ролі відігравати не могла, як не могла і захистити Центральну Раду [7, с. 56].

Отже, в лютому – квітні 1918 року, з 200 тисяч можливих воєнізованих частин Центральної Ради, реально дієдатними були лише 15 тисяч регулярних формувань, які складалися з Окремого Запорізького корпусу, загону Січових стрільців, та Синьожупанної дивізії. Дієву силу також представляли вільнокозацькі частини, якими український уряд знехтував. Маючи в цілому велику кількість воєнізованих формувань Центральна Рада не змогла ними повною мірою скористатися, особливо для утвердження влади через низку об'єктивних і суб'єктивних умов, зокрема через деморалізацію фронткових частин, сильну нестачу офіцерських кадрів, вичерпання мобілізаційного резерву країни та неочікуваний гетьманський переворот, ініційований німецькими військами.

Література

1. Гай-Нижник П. П. Переворот П.Скоропадського: причини і рушійні сили // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – с. 213–233.
2. Гарчева Л. Збройні сили Центральної Ради у лютому – квітні 1918 року // Військо України. – 1993. – № 8. – С. 102–107.
3. Герасименко М. В. Підготовка старшинських кадрів в українських національних державних утвореннях (березень 1917 – листопад 1920 рр.) : дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія оборони України. – К., 2005. – 191 арк.
4. Голубко В. Є. Армія Української Народної республіки 1917–1918 : Утворення та боротьба за державу. – Львів: Кальварія, 1997. – 275 с.
5. Історія українського війська / Крип'якевич Н., Гнятевич Б. – Видання Івана Тиктора. – Львів, 1992. – Т. 2. – 568 с.
6. Слюсаренко П. Олександр Жуковський – Військовий Міністр Української Народної Республіки 1918 року: маловідомі сторінки діяльності // Воєнна історія. – 2011. – № 1 (55). – С. 67–74.

7. Солдатенко В.Ф. Збройні сили в Україні (грудень 1917 р. – квітень 1918 р.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 12. – С. 42–58.
8. Тинченко Я. Ю. Українські збройні сили : березень 1917 – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). – К.: Темпора, 2009. – 480 с.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 962. – оп.1. – спр.1. – арк. 3.
10. ЦДАВО України. – Ф. 1076. – оп.1. – спр.15. – арк. 37–38.
11. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – оп.1. – спр. 39. – арк. 66.
12. ЦДАВО України. – Ф. 1705. – оп.1. – спр.6. – арк.165.

Лугинець Ю. М.

Рейд по Чернігівщині махновського загону Феодосія Щуся (весна 1921 року)

В період з 1918 по 1921 роки на території України існував масштабний селянський рух, який отримав назву Махновщина. Цей рух проявлявся масштабними селянськими виступами, організованими Нестором Махном та його сподвижниками, по всій території України і зокрема на Чернігівщині.

Актуальність теми полягає в тому, що прояви махновщини на території Чернігівської губернії довгий період замовчувалася і рейд по губернії мало кому відомий не лише в громадськості, а і в історичному колі.

Метою даної роботи є вивчення та донесення до суспільства інформації про прояв махновського руху на території Чернігівської губернії.

Завданням роботи є визначення причин рейду по Чернігівщині махновського загону; характеристика перебігу бойових дій між махновцями та Червоною армією.

Проблема махновського руху довгий час залишалася маловивченою, що пов'язано з вказівками радянського керівництва для яких махновці являлися ворогами народу. За роки незалежності, ця тема активно досліджується як вітчизняними так і зарубіжними науковцями.

Махновський рух на Чернігівщині тільки починає вивчатись. Окремі дослідники частково торкаються цієї проблеми, проте конкретно спрямованих робіт до сих пір не має. Євген Населевець в статті "Анархо-махновський повстанський рух на Чернігівщині 1917–1921 рр." ґрунтовно подає події громадянської війни, проте все ж хоча й описує махновський рух, який проявляється рейдом по південних повітах губернії весною 1921 р, але в більшій мірі досліджує отаманський рух, що з перемінною успішністю діяв в Чернігівській губернії ще з 1918 р.

Ще однією ґрунтовною роботою є праця ніжинського дослідника Віктора Ємельянова "Дорогінська трагедія", в якій автор посилаючись на велику кількість спогадів учасників подій, архівних документів, подає чітку картину саме махновського рейду. Проте робота не повною мірою акцентує увагу на махновському русі як такому. Автор подає картину втрат "червоного" населення, яке стало жертвою радянської системи.

Не зважаючи на зовсім не великі історіографічні здобутки в даному питанні, дослідникам все ж вдалося отримати результати, але в подальшому, ця тема потребує більш детального вивчення.

Махновський рух на Чернігівщині не здобув грандіозного розмаху і проявився лише у рейді по губернії одного із загонів який очолив найближчий соратник Нестора Махно – Феодосій Щусь. Він наробив великого галасу в середовищі більшовицької влади, яка вже закріпилася в цьому регіоні.

Рейд по Чернігівщині не був випадковим явищем, адже цьому слугувало ряд об'єктивних причин. По перше, махновців сюди запросили самі селяни південних волостей губернії. По друге, в місті Ніжин знаходився артилерійський склад, захоплення якого, фактично гарантувало б махновцям успішне продовження війни проти більшовиків. І по третє, на півночі губернії, в Городнянському повіті активно діяв загін отамана Галаки, з яким махновці мали намір об'єднатися.

Після закріплення у 1919 році більшовиками влади на Чернігівщині, як і на інших територіях України, в селах почали "лютувати" продзагони, які наступально вибивали хліб та інші продукти з місцевих жителів. Результатом такої політики стало повселюдне зростання невдоволення селян, яке в будь який момент могло перерости у збройне повстання. Ситуацію розрядило опубліковане в пресі рішення X з'їзду РКП (б) про заміну продрозверстки продподатком, після чого в регіоні запанувала відносна тиша [6, с. 1].

Документи, що зберігаються у фондах Ніжинського краєзнавчого музею, дозволяють стверджувати, що ця ситуація мала тимчасовий характер, оскільки в губернії все ж продовжили виникати не великі повстанські загони невдоволених. Вони намагалися боротися з більшовицькою владою. Так, наприклад, один з них 3–4 березня 1921 року в кількості 15 чоловік з'явився біля села Монастирище. Проти нього виступила місцева міліція і загін уникаючи переслідування покинув територію губернії та зник у полтавських лісах [5, арк. 76].

Аналізуючи роботу Євгена Населевця, можна припустити, саме цей загін прибув до батька Махна з проханням завітати до Чернігівської губернії. Оскільки махновці в південному регіоні перебували у скрутному положенні, адже були фактично оточені червоними військами, вони згодилися пробитись спочатку на Полтавщину, а звідти піти на Чернігівщину [7, с. 18].

Документальні матеріали засвідчують, що 15 березня 1921 року за наказом Нестора Махна, Революційна Повстанська Армія України (махновців) з метою збереження живих сил була розформована на окремі групи, завданням яких було:

1. Знищувати тил червоних, з їх інститутами насилля;
2. Знищувати та захоплювати лінії залізних доріг;
3. Роззброювати частини червоноармійців та ховати зброю в зручних місцях;
4. Вербування місцевого населення до повстанської армії [4, с. 616].

У 20-х числах березня 1921 року Махно рушив у північному напрямку разом з групою Петренка у кількості 1500 шабель, що складалася з 2-ох

полків, але на Полтавщині вони були затиснуті з усіх боків потужними більшовицькими частинами. Махновці провели вдалу контратаку в якій противник був ущент розбитий, велика кількість червоноармійців потрапила у полон. Через 2 дні атаки більшовицьких частин відновилися. Протягом цих виснажливих боїв махновці відбивали атаки червоноармійців, але 24 березня в одній з контратак Махно був поранений у стегно навиліт і впав з коня. Його поклали на кулеметну тачанку і почали відступ [7, с. 18].

Тим часом, у Маріупольському, Бердянському та Юзівському повітах червоні частини провели наступ на групи Куриленка та Кожина. В результаті складних боїв та значних втрат, ці групи були змушені об'єднатись між собою, утворивши таким чином ядро в 600 шабель та 100 тачанок. Загін очолив близький соратник Нестора Махна – Феодосій Щусь. Виконуючи наказ штабу Револуційної Повстанської Армії (махновців), 18 квітня 1921 року група вийшла в рейд на Чернігівщину [1, с.487].

В губернії на махновців не очікували, війська були практично відсутні, а єдиною силою на яку опиралося губернське начальство була міліція [6, с.1].

За рахунок місцевих селян, чисельність махновського загону збільшилася до 1000 чоловік. Багато бійців було вдягнуто у червоноармійську форму, що вводило в оману супротивника. Бойовий шлях загону проліг по багатьох населених пунктах південних повітів Чернігівської губернії, де знищували установи радянської влади. Показово, що мало не у кожному селі, селяни передавали махновцям протоколи сільських зборів з резолюціями про повну підтримку їхніх дій [7, с.18].

Маршрут махновського рейду проходив Ніжинським повітом і найбільш сильного удару на себе повинні були прийняти ніжинські міліціонери. Учасник подій Калістрат Січкара, який був помічником начальника повітової міліції зазначав, що 28 квітня 1921 року, рано в ранці, в місті Ніжин, начальник повітової міліції Точоний отримав телефонограму від начальника губернської міліції Рогінського. В ній повідомлялося, що з Харківської губернії на Ніжин – Козелець рухається банда в кількості 100 чоловік. Ніжинській міліції наказувалося зупинити махновців під селом Дорогінка [8, с. 23].

В Ніжині для організації боротьби з махновським загonom, було створено оперативний військовий штаб. Весь особовий склад міської та повітової міліції, а також червоногвардійська рота, були приведені в бойову готовність. Крім того були озброєні всі комуністи та комсомольці міста, а також всі передові робітники. З усіх них сформували два загони – по 150 та 200 осіб відповідно. Другий загін залишався в місті для його захисту, а перший озброєний гвинтівками та ручними кулеметами, під командуванням Точоного відправлялися до Дорогинки [8, с.23].

Губернське керівництво за будь яку ціну намагалося не допустити поширення махновщини по Чернігівській губернії, тому приховало від ніжинської міліції справжню кількість махновців, яка була відома з оперативного донесення від 27 квітня [5, арк. 76]. Керівництво мало за мету, затримати на деякий час махновців ніжинським загonom, та дочекатися підкріплення від регулярної армії.

Віктор Ємельянов в своїй праці "Дорогінська трагедія" відмітив, що загін Наума Точоного рухався надзвичайно повільно, що було пов'язано із діями самого начальника міліції. Він прагнув уникнути зіткнення з махновцями, сподіваючись на регулярні війська, які могли б раніше знищити загін Щуся [6, с. 3]. Проте, вже 28 квітня 1921 року, об 11 годині вечора в Дорогінці з'явився махновський загін. До штабу сільської міліції прибуло двадцять чоловік розвідки, які представилися частиною 20-го кінного полку, що прибув з Ніжина на допомогу в боротьбі з бандою. Після цього підійшла решта махновців, які оточили будівлю міліції і знищили майже всіх міліціонерів [2, с. 5].

У цій сутичці дивним чином залишився живим міліціонер Бородавко, який цієї ж ночі прибув до села Талалаївка де зустрів загін Точоного та повідомив про події. Загін збільшив швидкість пересування і вже на світанку був біля Дорогінки. Помітивши ніжинський загін, махновці в кінному строї зосередилися на краю села, в пролісах та ярах влаштували засідку і почали чекати моменту для атаки [3, с.304].

Спогади Каліністрата Січкаря, відтворюють перебіг подій. 29 квітня 1921 року загін спокійною колоною підходив до села. Начальник міліції Точоний не вжив ніяких мір захисту, навіть не вислав розвідки. Махновці дуже добре бачили як підходив польовим шляхом ніжинський загін міліціонерів та червоногвардійців. Вони приготувалися до атаки кіннотою, а потім дочекавшись слушного моменту, пішли в атаку під прикриттям кулеметного вогню [8, с. 23]. Перша атака махновців була відбита з великими труднощами. Проте в ході другої атаки махновці налетіли на загін з флангів, оточили та розбили його. Практично всі міліціонери та червоногвардійці загинули, в живих лишилися лише командир загону Наум Точоний, який одразу втік з поля бою, та 4 кінні міліціонери які пішли за командиром [8, с. 25].

В результаті цієї перемоги махновцям відкрилася дорога на місто Ніжин, який захищав лише загін з 200 чоловік, що були далекі від військової справи. Ніжин та його військовий склад були фактично беззахисними перед махновцями, проте останні не пішли на місто. Чому так сталося надзвичайно складне питання, адже там знаходився стратегічний об'єкт – артилерійський склад. Віктор Ємельянов зазначає, що в цей час склади були порожні, адже тривалі військові дії виснажили арсенал червоних.

Проте є ще одна об'єктивна причина такого вчинку. Зі спогадів начальника міліції Точоного дізнаємося, що після розгрому міліції в Дорогінці, махновці влетіли до села Лосинівка (на півд-зах від Дорогінки) перебивши там більшовиків і зникли в південному напрямку [5, арк. 76]. Далі загін з'являється біля станції Заваричі, де захоплює членів російсько-українсько-польської комісії, яка проводила демаркацію радянсько-польського кордону [1, с. 495]. В результаті троє із польських делегатів були вбиті [4, с. 628]. Саме звістка про те, що на Чернігівщині повинна з'явитися ця делегація, швидше за все, і слугувала причиною того, що махновці одразу не пішли на Ніжин.

Після подій на станції Заваричі, махновці знову повернули на північ. Але сили вже були не рівні. На залізничну лінію Бобровиця-Ніжин вийшов

бронепоезд, почали підтягуватися червоноармійські частини, був задіяний Маневрений загін 58-ого полку 7-ої Володимирської дивізії, а також загони продармійців [8, арк. 49]. Однак, на зважаючи на це 1-го травня 1921 року махновці спромоглися увійти в село Казари та знищити більшовицьке керівництво, після чого вони рушили на станцію Носівка, але під натиском більшовицьких загонів, підтриманих бронепоездом, змушені були відступити.

Відступ супроводжувався важкими боями: 3 травня відбувся бій з частинами 546 червоного полку під селом Лихачевим на межі Козелецького повіту, де повстанці зазнали значних втрат [7, с. 19]; 4 травня бій біля села Макіївки; наступного дня біля села Парафіївки. Виснажені безперервними боями махновці рушили на Полтавщину для підтримки місцевого повстання [7, с. 19].

Таким чином махновський загін був вибитий із території Чернігівської губернії. Після цих подій, більше махновці сюди не повернулися, адже не мали ні можливості ні об'єктивних причин. Загін з'єднався із основними силами Революційної Повстанської армії Нестора Махно, яка намагалася продовжувати боротьбу з більшовицькими частинами. А в серпні 1921 року під тиском червоноармійців перестала існувати [1, с. 496].

Не зважаючи на свою короточасну історію на Чернігівщині, махновський рух зробив надзвичайно багато. Він показав місцевому селянству слабкість більшовицької влади, показав методи боротьби проти неї. Проте не зважаючи на все це, махновський рух не набув масового характеру у цьому регіоні. У населення губернії за тривалий період громадянської війни були вже виснажені сили і жага до подальшого протистояння. Більшість хотіла просто спокійного життя. І хоча махновщина не здобула великого розповсюдження, вона запам'ятався населенню своєю надзвичайною силою, яку створив сам народ, народ абсолютно вільний, не залежний не від кого і не від чого. І цю пам'ять з людей намагалися викоринити ще на протязі багатьох подальших років.

Література

1. Білаш В. Дороги Нестора Махно . – Киев: РВЦ "Проза". – 1993. – 632 с.
2. Бородавко П. Троє, що врятувалися // Нове Село. – 1928. – № 13.
3. Боротьба за перемогу радянської влади на Чернігівщині // Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої революції і громадянської війни. – "Облвидання" Чернігів, 1958. – 589с.
4. Данилов В. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921. (Документы и материалы). – М.: РОССПЭН, 2006. – 999 с.
5. Звіт за 10 років по організації та роботі міліції в місті Ніжин/ Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області. – Ф – Р6, оп. – 2, спр. 280, - арк. 69–81
6. Смелянов В. Дорогінська трагедія// Ніжинський вісник. – 2011. – № 31 – 33
7. Населевець Є. Анархо-Махновський повстанський рух на Чернігівщині 1919 – 1921 рр.// Сіверянський літопис. - 2010. - № 3.
8. Фонди Ніжинського краєзнавчого музею "Спогади К. Січкаря". – 56 с.

Переклад Біблії митрополитом Іларіоном (І. Огієнком)

Іван Іванович Огієнко – митрополит Іларіон (1882–1972 рр.) належить до першорядних постатей в історії України 20 ст. Видатний науковець – філолог, він за часів УНР був міністром освіти, міністром сповідань, згодом – ініціатором створення й перший ректор Українського Державного Університету у Кам'янець-Подільську в 1919–1920 рр., відіграв важливу роль у суспільно-політичному та культурному житті української еміграції. Пізніше здобуде визнання як невтомний борець за православну віру української церкви, ставши митрополитом Української Греко-Православної церкви Канаді пізніше її предстоятелем до самої смерті.

Будучи науковцем і богословом Іван Іванович Огієнко, слідуючи настанові апостола Павла, виходив із постулату: "Людина розуміє Бога тільки в своєму національному переломленні, тільки в своїй національній уяві". Тому І. Огієнко вважав справою першорядного значення здійснити український переклад Біблії для її практичного використання в церковному повсякденні. Серед свого величезного інтелектуального спадку І. Огієнко залишив нащадкам перший повний український переклад Біблії, яким православна церква України користується й нині [7, с. 6]. До наукового осмислення огієнкового перекладу Біблії в роки державної незалежності України долучилися такі відомі вчені, як Ю. Мицик, М. Тимошик, В. Ляхоцький, Є. Сохацька, З. Тіменик, А. Трембіцький та ін.

Багато працюючи він все життя присвятив творчості, написав багато книг, зробив чисельну кількість перекладів, його захопленням було все, особливо історія і рідна мова. Два чинники, які могли виробити в свідомості українця справді великого патріота своєї держави. Прекрасно розуміючи велике значення друкованого слова Іван Огієнко писав книги, видавав газети, журнали, робив багато перекладів. Самий лише перелік його друкованих праць містить понад 2000 назв, найцінніші стосуються мовознавства, історії, літературознавства, богослов'я [14, с. 6].

Та найбільшим подвигом у творчій діяльності можна по праву назвати переклад Біблії. Знаючи єврейську, грецьку, латинську та церковнослов'янську мови, які Іван Огієнко почав вивчати ще в студентські роки і постійно вдосконалював. Відчувши потребу українців у перекладі Біблії живою українською мовою, Огієнко наважується на переклад цієї Святої книги.

Цієї книги, яка найбільше читається і масово друкується і розходить серед широких верств населення. Біблія могла стати не лише засобом релігійного впливу на український народ, але й наріжним каменем мовного впливу на маси, його літературною мовою, яке протягом століть через низку політичних обставин немала достатніх умов для нормального розвитку.

Поважні здобутки в перекладах Біблії українською літературною мовою були досягнуті в 19 ст. Незважаючи на всі заборони, накладені на

українську мову різними режимами було здійснено декілька перекладів Біблії українською мовою. Одним з перших на переклад Біблії наважився Пилип Морачевський, інспектор Ніжинської гімназії вищих наук князя В. Безбородька. Родом з Чернігівщини, палкий прихильник старовини, він виконав великий обсяг роботи, переклав Новий Завіт на українську мову. Але видавництво його було заборонено Синодом Російської Православної церкви. Були ще декілька спроб перекладу. Особливу увагу заслуговує переклад Святого Письма зроблений Пантелеймоном Кулішем, якому допомагав Іван Пулюй. Закінчив переклад після смерті Пантелеймона Куліша письменник Іван Нечуй-Левицький. Але в умовах дії Ємського цензурного циркуляру 1863 р. жодний примірник не був привезений чи надрукований на території України.

Подаючи на суд громадськості давно виношувану ідею нового перекладу Святого Письма українською мовою, І. Огієнко зазначав: "...Ми надзвичайно потребуємо такого перекладу Біблії, що був би зроблений сучасною літературною всеукраїнською мовою. Перекласти цілу Біблію – а в першу чергу Новий Завіт, треба такою літературною мовою, що стала б зразком бодай на перші 50 літ" [3, с. 15].

Таким чином, Іван Огієнко взяв на себе цю тяжку місію як переклад Біблії. Щоб уникнути помилок у перекладі митрополит Іларіон готується протягом декількох років. Як професор трьох університетів і як учений, відзначений двома докторськими ступенями – філологічних і філософських наук, – Іван Огієнко вважав своїм обов'язком брати активну участь у формуванні літературної української мови ХХ сторіччя. Відправною точкою цього процесу для нього уявлявся якісний переклад Біблії національною мовою [11, с. 26].

Задум перекласти Біблію зародився у Івана Огієнка ще у студентські роки, але початком його роботи по перекладу Біблії слід рахувати 1917 рік, коли він, займаючи високі посади в культурно-освітній сфері держави, продовжуючи вивчати класичні мови, розпочинає десятилітнє дослідження з методики перекладання Біблії, результати якого були опубліковані 1927 року у 19–27 числах журналу "Духовна бесіда" під заголовком: "Методологія перекладу Святого Письма та Богослужбових книг на українську мову". В цей час автор уже перебував у еміграції, працюючи викладачем на богословському факультеті Варшавського університету. Займався вчений цією справою з 1921 до 1936 року. 1937 року були видані 4 Євангелія – Матвія, Марка, Луки, Івана – у місті Львові, а в 1939 р. у Варшаві – увесь Новий Заповіт. Переклад усієї Біблії професор закінчив 1940 року. Ця велетенська праця тривала майже чверть століття, бо Біблію перекладав І. Огієнко з оригінальних мов, якими були написані в перші віки християнської ери книги Старого й Нового Заповітів, тобто з давньоєврейської та грецької. Цей переклад здійснював не тільки відомий богослов, а й визначний мовознавець, професор лінгвістики.

На виконання роботи вченому довелося витратити багато часу й сил. Він опанував староєврейську, старогрецьку, латинську, церковнослов'янську,

польську, німецьку, англійську мови, щоб правильно скористатись уже існуючими перекладами інших народів.

Дослідники відзначають три найважливіші риси мови перекладеної професором І. Огієнком Біблії: ясність і зрозумілість думки; збереження оригінальних біблійних текстів; точність передачі понять і думок.

Провівши переговори з Британським Біблійним Товариством про видавництво перекладу, Іван Огієнко 1 квітня 1936 року підписує нотаріально завірену угоду на співробітництво з Британським Біблійним Товариством [7, с. 246]. Його робота мала бути завершена за п'ять років, а розтягнулась на цілих двадцять. Хоча повний переклад Біблії був готовий уже в 40-х роках, але Друга Світова війна стала перешкодою здійсненню великого задуму [5, с. 8–9].

Збережені в архіві митрополита Іларіона у Вінніпезі оригінали дають можливість уявити масштаби цієї воістину титанічної праці. Як пише у своєму творі дослідник життя митрополита Іларіона, Микола Тимошик: "Кожне слово із старовірської Біблії виписувалося перекладачем на окремому рядку, біля нього українські відповідники. Всіх таких слів 775 000, всіх таких сторінок понад 14000. Останні скріплені нитками в окремі зшитки по чотирьох сторінках у кожному. Таких зшитків 37. Кожна сторінка рясніє численними примітками, вставками, уточненнями [7, с. 251].

Перші примірники Нового Завіту митрополит Іларіон одержав перебуваючи у важкому стані в Лозані, Швейцарія. Зі Стокгольму після майже п'ятирічної мовчанки Британського Біблійного Товариства, надійшла велика посилка з 100 примірниками Нового Завіту.

Під час війни величезна бібліотека і весь архів Івана Огієнка безслідно пропав у палаючій польській столиці. Залишилися напризволяще рукописи і в Холмі. Митрополит Іларіон встиг відіслати до Лондона лише частину свого перекладу Біблії. Що і видало у 1946 році Стокгольмське відділення Товариства поширення Євангелія в Росії. Трагізм перекреслював радість перекладача, який бачив перед собою посилки з Новим Завітом Іван Огієнко не в змозі був заплатити митний збір при одержанні посилок. Важка доля емігранта змушувала з гіркотою в серці більше не надсилати нові партії Нового Завіту, який так йому був потрібний, зважаючи на його інтенсивне і широке листування. Він радо розсилав нові примірники знайомим, однодумцям і просто українцям. Трагічна і невідома доля залишалася за повним перекладом Біблії. Всі рукописи, завдяки мужності справжньої українки, друкарки з Варшави доставлені були у Австрію і там сховані у Сан-Пельмі поблизу Відня [2, с. 6].

Вже переїхавши до Канади і удосконалюючи переклад за своїм першим примірником з яким ніколи не розлучався, митрополит Іларіон ще раз звертається до Лондона і повідомляє про місце знаходження тих матеріалів у Австрії, яких йому дуже не вистачає. В 1949 році офіцери англійської армії віднайшовши всі Іларіонові рукописи, збережені в гарному стані відправляють їх у Лондон. Звідти такий дорогоцінний пакунок буде доставлений до Венніпега, що дасть змогу пришвидшити і впорядкувати

переклад повної Біблії. Закінчивши свою важку працю в 1955 році митрополиту Іларіону прийдеться чекати ще 7 років, щоб побачити сигнальні примірники свого перекладу. Два роки пішло на читання першої, другої і третьої коректури. Після численних виправлень митрополит Іларіон знесилений хворобою в 1958 році напише до Британського товариства "В мене все готове, сильно хочу побачити Біблію на своєму столі закінченою, бо здоров'я погіршується..." [7, с. 255].

У день завершення повного перекладу, він щиро зізнається кореспонденту англомовного часопису, що почувається як ніколи щасливим. 12 червня 1962 року авіапоштою на Вінніпезьку адресу митрополита Іларіона надійде щойно з Лондонської друкарні великоформатний том Біблії, обсягом 1524 сторінки. Текст набраний крупним чотирнадцятим кеглем у дві колонки, з авторськими виносками посилань посеред шпальт. Білий люксовий папір. На твердій синій оправі оформленій позолоченим орнаментом православний хрест. Відтиснені слова "Біблія або книги Святого Письма. На українську мову переклав митрополит Іларіон". Внизу Британське і Закордонне Біблійне Товариство 1962.

Дещо пізніше, долаючи недугу тремтячою рукою він напише, про те що мрія його життя здійснилася. Українському народові буде забезпечено рівні права і можливості звертатися до Бога на його рідній мові. В своїй книзі "Рятування України" митрополит Іларіон напише: "Сьогодні освіта пішла між народ, сьогодні всі читають. Треба привчати й дітей своїх, щоб вони читали українські книги. Хто не читає українських книжок та української преси, той свідомим українцем бути не може. Але є одна книга, яка конче мусить бути в кожному домі, в кожній родині, в кожній людині. Ця книга – Біблія. Біблія – це книга з книг. Перекладена на всі мови світу в тому числі й на мову українську" [10, с. 436].

Переклавши Біблію на живу українську мову Іван Огієнко досяг вершини творчості у своєму житті вчинивши великий подвиг, виконавши трудомістку працю. Вперше Біблія була представлена в християнському світі мовою великого, але бездержавного українського народу. Цілих 42 роки йшов до неї митрополит Іларіон, вкладаючи свою титанічну працю багато здоров'я, розуму, сили волі, захоплення.

Один з канадських знавців Біблії пастор К. Кострів, у статті "Митрополит Іларіон як перекладач Біблії" зазначає: "Наш перекладач не тільки вірно відтворив давньоєврейський і грецький текст Біблії, пильно перевіривши кожне слово і кожне речення за оригіналом і за кращими модерними перекладами, але також подбав про чарівну своєрідну одягу для божого слова" [8, с. 161].

2 червня 1953 року митрополита Іларіона було нагороджено спеціальною медаллю королеви Англії Єлизавети II з нагоди її коронації. І обрано перекладача "Почесним дожиттєвим членом" Біблійного Товариства 5 грудня 1955 року. Саме переклад Івана Огієнка стане взірцем для декількох пізніше перевидань, зокрема в Москві 1988 року з нагоди тисячоліття Хрещення Русі.

═══════

Український переклад Біблії, здійснений Іваном Огієнко, без второканонічних книг, багаторазово перевидавався в Канаді та країнах Західної Європи. 1995 року Біблію у перекладі Івана Огієнко було вперше видано в Україні, на батьківщині її перекладача, накладом Українського Біблійного Товариства. Великими тиражами різних форматів перевидання цієї Біблії було здійснено Українським Біблійним Товариством і в 2002 [2, с. 57] та 2009 роках Огієнковим перекладом нині користується близько 70 % усіх християн різних Церков України, які вживають у богослужінні українську мову.

За будь-який обставин Іван Огієнко – митрополит Іларіон залишався тією постаттю із славної когорти визначних діячів українського відродження в широкому розумінні слова, що охоплює практично всі сфери суспільного буття, Враховуючи його відданість українській ідеї, вклад у розвиток української культури, його практичні діяння, невтомну працю для України в еміграції. Він чесно і сповна служив українській справі, до останніх днів свого довгого й важкого життя не полишав подвижницької діяльності на ниві відродження нації. Вершиною творчості видатного мислителя стане переклад Біблії. Тієї книги, яка б мала стати, на його думку, рушійною силою в освіченості українського народу, взірцем для його творчості і настільною книгою кожного свідомого українця. Біблія в перекладі Івана Огієнко стала наймасовішою книгою якою користуються в Україні і основою для подальших її сучасних перекладів.

Література

1. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / пер. І. Огієнка 1962 р. – К.: Українське Біблійне Товариство, 2009. – 1151с.
2. Жукалюк М., Степовик Д. Коротка історія перекладів Біблії українською мовою. – К.: Українське Біблійне Товариство, 2003. – 176 с.
3. Кузьміч О. Іван Огієнко // Благовісник. – 2003. – № 39. – С. 14–16.
4. Сохацька Є. Іван Огієнко у зв'язках з Іваном та Юрієм Липами / Євгенія Сохацька // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник (серія історична та філологічна). – Випуск VIII. – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – 225 с.
5. Степовик Д. Другий повний переклад Біблії українською мовою // Бюлетень Українського Біблійного Товариства. – 1996. – № 3. – С. 8–9.
6. Тіменик З. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) / Зиновій Тіменик. – Львів, 1997. – 228 с.
7. Тимошик М. "Лишуть навіки з чужиною...". Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження: Наук. видання. – Вінніпег – Київ, 2000.
8. Трембіцький А. М. Володимир Січинський про переклад Біблії Іваном Огієнком // А. М. Трембіцький / Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник (серія історична та філологічна). – Випуск VII. – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010 – 276 с.
9. Огієнко І. Моє життя: автобіографічна хронологічна канва / Іван Огієнко. – Житомир
10. Огієнко І. Рятування України. – К.; Наша культура і наука. 2006 р.: Полісся, 2002. – 120 с.
11. Митрополит Іларіон. – Львів, 1993. – 80 с.

12. Ляхоцький В. Тільки книжка принесе волю українському народові...: книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / Володимир Ляхоцький. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – 664 с.

13. Ляхоцький В. Просвітитель : видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона)/ Володимир Ляхоцький. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – 528 с.

14. Ю. Мицик Листування митрополита Іларіона (Огієнка). – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – 568 с.

Ребенок В. В.

Ніжинський маслосирзавод окупаційного періоду 1941–1943 рр. (за архівними матеріалами)

Економічна історія України в період Другої світової війни залишається однією з білих плям в українській історіографії. Радянський доробок у цій галузі через ідеологічну заангажованість не дозволяє відтворити реальної картини, а сучасні дослідження поки що роблять лише перші кроки у цьому напрямку. Найбільш важливою працею присвяченою економічній політиці окупаційної влади на території України є монографія І. Ветрова [16]. Але й вона, з нашої точки зору, поки що створює лише загальну основу для більш глибоких досліджень. Передумовою для таких досліджень мають стати праці в яких розкриватимуться особливості розвитку кожного з сегментів економічної структури України в цей період. Метою даної статті є аналіз діяльності одного з підприємств, що діяло в окупованій Україні – Ніжинського маслосаєводу.

22 червня 1941 р. розпочалася Велика Вітчизняна війна. Місто Ніжин було окуповано німецькими військами 13 вересня 1941 р. Чернігівщина увійшла в зону військового управління і в разі успішного просування німецьких військ на схід, мала перейти під цивільне управління рейхкомісаріату Україна. Але наступ було зупинено, тому до визволення у вересні 1943 р. м. Ніжин залишалося під військовим управлінням Вермахту в складі, так званого, тилового району груп армій. На цій території було переважно збережено довоєнний адміністративно-територіальний поділ на області, райони та сільради, але органи влади повністю змінено [2, с. 92]. Осередками окупаційної влади на Чернігівщині стали обласні або головні польові комендатури. На рівні районів та міст створюються польові та місцеві комендатури. Коменданти призначалися безпосередньо армійським командуванням. Крім того, для управління населенням окупанти формують місцеві органи самоуправління – міські та районні управи. Тимчасова ніжинська міська управа була створена 15 вересня 1941 р. за наказом фельдкомендатури № 197, як регіональний адміністративний окупаційний орган управління міста Ніжина. Створена вона для того, щоб втілювати в життя накази німецького командування щодо запровадження й укріплення окупаційного режиму в місті: постачання німецьких військ, знищення

представників "неповноцінних рас" та осіб ворожих окупаційному режиму, вербовки населення на роботу до Німеччини тощо [1, с. 35].

За ініціативою міської управи та підтримки комендатури в Ніжині відновили роботу низка підприємств. Серед них: консервний комбінат, пивзавод, бондарний завод, електростанція, ремонтні майстерні при Ніжинському технікуму, столярні майстерні ніжинського лісництва та ін.. Одним із невеликих підприємств, які працювали в період окупації і знаходилися в підпорядкуванні Ніжинської міської управи, був ніжинський маслозавод, або, як зустрічається в деяких документах, "молоковий завод".

За відомостями архівних матеріалів, керували молокозаводом директор Бойко І. Я., бухгалтер – Карась Ю. М., майстер – Білан Т. В. Окрім керівництва, на заводі працювало ще 24 працівники та службовці [5, арк. 9]. Підпорядковувався молокозавод конторі "Заготскот", яка періодично проводила інвентаризацію продукції даного заводу (безпосередньо за участі головного бухгалтера Ніжинської контори "Заготскот" Бондар І. М.) [3, арк. 5]. Із документів відомо, що основна та додаткова заробітна плата адміністративно-управлінського апарату складала 4058 карбованців [4, арк. 169]. Проте із зазначеної відомості можемо зробити висновок, що заробітна плата службовців та робітників коливалися від 60-80 до 240-300 крб. на місяць [6, арк. 9].

За матеріалами архівів дізнаємося, що молокозавод отримував молоко із таких сіл, як Заньки, Безуглівка, Березанка, Бобрік, Крапивне, Тала-лаївка, Липів Ріг, Кагорлики, Крути, Григоровка, Кунашовка, Колесники та ін [7, арк. 8]. За 1941 р. ніжинський молокозавод отримав прибутку за реалізовану продукцію 13059 крб. [8, арк. 12].

Продукція часто відпускалася молокозаводом за вимогою комендатури, міської управи, сільгоспбюро Ніжина. Так, зокрема, за вимогою начальника Сільгоспбюро з 1.11 по 17.11.1941 р. було відпущено молоко-продуктів: масла – 425 кг, інших молокопродуктів – 73 кг на суму 10917 крб. [9, арк. 72]. Для потреб військ окупаційного режиму за вимогою комендатури молокозаводом постійно виділялися молокопродукти: з 8.10.1941 р. по 01.01.1942 р. було виділено масла – 3316,85 кг., молока – 180 л., сметани – 492 кг, сиру – 111,5 кг, масла топленого – 25 кг [10, арк. 66].

Із службової записки головного лікаря пологового будинку на ім'я коменданта міста Ніжин та відповідної резолюції на ній відомо, що молокозавод кожного дня відпускав для ніжинського пологового будинку від 10 до 15 літрів молока на день, в залежності від кількості пацієнтів [11, арк. 60].

Огляд архівних матеріалів дає змогу констатувати, що протягом 1941 р. ніжинський молокозавод реалізував для німецької армії продукції: масла заводського – 3333,8 кг, масла топленого – 25 кг, творогу – 1249,5 кг, молока – 1123 л, вершків – 93 кг. На самому ж виробництві, як видно з документів, реалізували тільки пахту, обрат та сироватку [12, арк. 8].

**Ведомость реализации
за 1941 год**

	Количес- тво	Сумма по себесто- имости	Коммер- ческие рас- ходы	Налог с обо- рота	Себе- стои- мость	Реализа- стои- мость	Резу- льтат
1. Реализация продукции по нарядам Нем. командования масло заводское	3333,8	73008-47				83330-00	+10321-53
-/- топленое	25	745-50				750-00	+4-50
творог	1249,5	6186-30				4138-00	-2048-30
молоко	1123	1258-80				1568-00	+309-80
сливки	93	575-21				1137-10	+556-89
Всего		81774-28				90918-70	+9144-42
2. Реализация продукции на месте: масло заводское							
-/- топленое							
творог							
обрат	22466	10423-88				13485-87	+3061-99
пахта	2251	1042-21				1575-70	+533-49
сировотка	9911	99-11				418-83	+319-72
молоко							
сливки							
Всего		11565-20				15480-40	+3915-20
Итого		93339-48				106399-10	+13059-62

Якщо проаналізувати архівні матеріали за 1942 р., то маємо аналогічну картину. Для німецької армії у 1 кварт. було реалізовано: масла - 10774,5 кг, топленого масла - 94,5 кг, вершків – 47,5 кг, творогу – 1710 кг, молока - 886,5 л, інше -1050 л; українським установам реалізовано: масла – 3 кг, творогу – 300 кг, молока – 1407 л [13, арк. 162].

Відповідно до знайдених документів відомо, що у першому кварталі 1942 р. було виділено гроші для амортизації засобів виробництва 542 крб., а також на утримання будівель та інвентарю – 1759 крб. 32 коп., транспортних засобів – 120 крб. 56 коп., на відрядження-385 крб. [14, арк. 169] Протягом 1942 р. ніжинський молокозавод отримав прибутків 545890 крб. [15, арк. 10].

Реалізація продукції за 1 квартал 1942 р.

	Кількість кілогр.	По собівар-тості		Податок з обігу		Реалізаційна вартість		Наслідки
Відпуск Німецьким Військовим частинам:								
масла вершкового	10774,45	243552	31	5398	17	269368	75	
-//- топленого	94,55	2430	79	45	95	2836	50	
сиру								
вершків	47,5	341	72	9	56	478	-	
творогу	1710	5582	71	134	72	6735	74	
молока	886,5	1215	56	25	17	1258	83	
інше	1050	157	50	14	70	735		
Українським установам:								
масла вершкового	3	67	91	1	50	75	-	
-//- топленого								
сиру								
творогу	300	957	-	23	64	1182	-	
молока	1407	1983	88	37	94	1896	92	
інше	45533	6868	46	547	30	27365	20	

Загалом, важливо зазначити, що за матеріалами фонду Р-4378 в цілому ніжинський маслозавод окупаційного періоду був рентабельним підприємством. При цьому підприємство виготовляло шість основних типів продукції (сметана, творог, масло заводське, пахта, масло топлене), яка реалізовувалася як в самому Ніжині (на потреби міста, німецької комендатури, громадських закладів), так і за його межами, окремим особам чи організаціям. Із наведених та проаналізованих документів робимо висновок, що ніжинським маслозаводом виділялося дуже багато молокопродуктів для німецької армії, але все ж деяка кількість перепадала й українським установам, зокрема, пологовому будинку та по готівковому розрахунку реалізовувалася і для місцевого населення. В умовах окупаційного режиму по іншому підприємство працювати не змогло б. Якби керівництво заводу відмовилося б реалізувати молокопродукти на вимогу комендатури, то підприємство було б закрите, а керівництво-розстріляне. Для місцевого населення в період окупації важливим було й те, що хоч невелика кількість людей мали роботу і заробітну плату.

Література

1. Дудченко Г. Ніжинська управа в 1941-1943 роках: Становлення кадрового складу та організаційної структури / Г. Дудченко, Н. Тучина // Ніжинська старовина: Іст.-культуролог. зб. Вип. 3. – Ніжин, 2007. – С. 34-38.

2. Рекотов П. Органи управління на окупованій території України (1941-1944) // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 90-101.
3. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), фонд Р-4378 "Ніжинський маслозавод", оп.1, спр. №4, арк. №5.
4. ВДАЧОН, фонд Р-4378, оп.1, спр. №56, арк. №169.
5. ВДАЧОН, фонд Р-4378, оп.1, спр. №4, арк. №9.
6. ВДАЧОН, фонд Р-4378, оп.1, спр. №4, арк. №9.
7. ВДАЧОН, фонд Р-4378, оп.1, спр. №7, арк. №8.
8. ВДАЧОН, фонд Р-4378, оп.1, спр. №56, арк. №12.
9. ВДАЧОН, фонд Р-4378, оп.1, спр. №4, арк. №72.
10. ВДАЧОН, фонд Р-4378, оп.1, спр. №56, арк. №66.
11. ВДАЧОН, фонд Р-4378, оп.1, спр. №4, арк. №60.
12. ВДАЧОН, фонд Р-4378, оп.1, спр. №4, арк. №8.
13. ВДАЧОН, фонд Р-4378, оп.1, спр. №56, арк. №162.
14. ВДАЧОН, фонд Р-4378, оп.1, спр. №56, арк. №169.
15. ВДАЧОН, фонд Р-4378, оп.1, спр. №56, арк. №10.
16. Ветров І. Економічна експансія Третього Рейху в Україні 1941-1944 рр. – К., 2000. – 232 с.

Онищенко Д. М.

Сільськогосподарська політика окупантів на території України (1941–1944 рр.)

Друга світова та Велика Вітчизняна війни стали епохальними подіями в історії українського народу. Актуальність проблеми, яка зумовила вибір теми наукової статті мотивується тим, що становище сільського господарства українського радянського суспільства в умовах німецької окупації заслуговує на детальне вивчення. Специфіка вивчення цієї проблеми в Радянському суспільстві носить не досить глибокий характер, а тому необхідно більш детально вивчити дану проблему.

У геостратегічних та воєнних планах нацистської Німеччини особливо важлива роль відводилася сільськогосподарському потенціалу України. Саме за його рахунок керівництво Рейху насамперед мало намір розв'язати одну зі стрижневих проблем – створити сировинну й продовольчу базу, необхідну для забезпечення як Німеччини й окупованої нею Європи, так і Вермахту на період війни на Сході. Про це неодноразово відверто заявляв Гітлер та інші нацистські керівники. Вже після початку Другої світової війни в розмові з представником ліги Націй К. Я. Буркгардом фюрер зазначив: "Мені потрібна Україна, щоб нас знову не заморили голодом, як в останній війні". 21 червня 1941 р., за день до нападу на СРСР, Гітлер писав Муссоліні, що в результаті війни на Сході "вдасться забезпечити на тривалий час в Україні загальну продовольчу базу". 22 серпня 1941 р. у записці з приводу плану подальшого ведення війни проти СРСР Гітлер вказує, що одним із найважливіших завдань має стати оволодіння районами України та Причорномор'я, які є важливою сировинною та продовольчою

базою. Рейхсміністр східних територій А. Розенберг зазначав: "Завдання України полягають у тому, щоб забезпечити продуктами харчування Німеччину і Європу, а континент – сировиною". Рейхскомісар України Е. Кох у червні 1941 р. заявив: "Україна мусить бути і буде тим, для чого вона призначена, згідно з розміщенням у сприятливих ґрунтових умовах, а саме – житницею Європи" [5, с. 65].

Привабливість сільськогосподарського потенціалу України для гітлерівців зумовлювалася кількома чинниками. Напередодні німецько-радянської війни Україна була одним з основних районів виробництва зерна, технічних культур і продуктів тваринництва в СРСР. У 1940 р. розміри задіяної для виробництва рослинницької продукції земельної площі в усіх категоріях господарств становили 31 336 тис. га, валовий збір зернових культур досяг 26,42 млн. т, у т. ч. пшениці – 8,4 млн. т, цукрових буряків – 13 млн. т, соняшнику – 946 тис. т, картоплі – 20,66 млн. т, овочів – 5,48 млн. т. У результаті Україна забезпечувала понад 21 % виробництва пшениці в СРСР, третину ячменю, понад 50 % кукурудзи, 74 % цукру. Значними були ресурси тваринницької галузі сільського господарства України. В усіх категоріях господарств на 1 січня 1941 р. налічувалось 10,997 млн. голів великої рогатої худоби, у т. ч. 5,965 млн. корів, 9,186 млн. свиней, 7,325 млн. овець та кіз, 4,674 млн. коней. У 1940 р. колгоспи, радгоспи й інші державні господарства та особисті підсобні господарства населення виробили м'яса і сала всіх видів (у забійній вазі) 1,127 млн. т, молока – 7,114 млн. т, вовни – 13,5 тис. т, 3,273 млрд. штук яєць. На початок 1941 р. державні запаси продуктів харчування та фуражу становили 6162 тис. т, що надавало змогу забезпечити піврічні потреби радянських збройних сил на випадок війни [5, с. 68].

Привабливим для нацистів були і матеріально-технічні ресурси сільського господарства України, зокрема його технічний парк. На початку 1941 р. у МТС, колгоспах і радгоспах республіки нараховувалося 94,6 тис. тракторів, 33,4 тис. зернозбиральних комбайнів, 54,9 тис. вантажних автомобілів, 844,6 тис. плугів, 371,6 тис. культиваторів, 244,7 тис. сівалок та чимало іншої техніки. Значною кількістю сільськогосподарського інвентарю, який використовувався за допомогою живого тягла, володіли селянські господарства [1, с. 131].

Важливою складовою аграрної політики нацистів була жорстока експлуатація українських селян. Повсякденним обов'язком більшості сільських мешканців стала тяжка праця – спочатку в збережених окупаційною владою колгоспах та радгоспах, а потім – у створених на їх базі "громадських маєтках" і "державних господарствах", а також у поміщицьких маєтках. Згідно з розпорядженням рейхсміністра А. Розенберга від 5 серпня 1941 р. про запровадження обов'язку праці, примусову трудову повинність мусили виконувати селяни віком від 15 до 45 років. Незабаром верхня вікова межа дійшла до 65 років, а нижня опустилася до 14 років. Однак на практиці широко використовувалася праця підлітків та людей віком понад 65 років. Робочий день на польових роботах тривав з 5–6 години ранку до 18–19 годин. Встановлена окупантами норма відробітку нерідко сягала 22–25 трудоднів на місяць [5, с. 285].

Польові роботи виконувалися здебільшого вручну. За невихід на роботу, невиконання норм виробітку, розпоряджень керівників господарств вживалися суворі покарання. Так, у Роменській окрузі на Сумщині з винних стягувалися штрафи: за перше порушення – 25 руб., друге – 50 руб., третє – 100 руб. [4, с. 176].

У Полтавській області за невихід на роботу карали кийком або штрафом у 1000 руб. В одному з донесень, яке надійшло до Українського штабу партизанського руху, повідомлялося: "Б'ють не лише колгоспників та колгоспниць, а й сільських старост, особливо "керівників громадських" господарств. Були випадки, коли через зупинку молотарки в умовах зимового морозу та заметілі німці заарештовували всіх бригадирів і керівників господарства, били їх, а потім відпускали для продовження роботи. Якщо ж справа не покращувалася, знову били". І це при тому, що старости та керівники господарств призначалися з числа осіб, які прихильно ставилися до окупантів або вже чимось вислужилися перед ними. За невиконання норм виробітку в усіх селян громадського господарства № 51 Оржицького району (Полтавщина) відібрали городи. У листопаді 1941 р. в с. Сухонівка Чорнухинського району цієї ж області було страчено двох селян за те, що ті не вийшли на роботу. Прагнучи примусити селян працювати, окупаційна влада застосовувала такий засіб, як захоплення заручників [1, с. 264].

Наприклад, весною 1943 р. в усіх районах Полтавщини були затверджені списки потенційних заручників із числа сільських жителів, які мали бути заарештовані та страчені в разі незадовільної роботи односельців. Щоб примусити селян працювати в неділю та в дні релігійних свят, окупанти навіть зачиняли церкви. Під час посівної селян зобов'язували засівати своїм зерном поля "громадських господарств" з розрахунку 2,5 га ярівини на кожні 10 хат. В окремих районах Запорізької, Херсонської, Харківської областей селян під загрозою розстрілу змушували впрягатися в плуг або сівалку по 8–10 осіб, а в борону – по 2 особи та працювати в полі [1, с. 271].

За свою працю селяни отримували мізерну платню на підставі вироблених "трудоднів". Цю систему окупанти запозичили з радянських часів. Переважно це була натуральна оплата зерном, іноді виплачували гроші. Зокрема, на Полтавщині в окремих районах за один трудовдень було видано по 460 грамів зерна та виплачено по 54 копійки. І це ще була досить висока платня, бо, як правило, платили менше, а в багатьох господарствах, що не виконували плани поставок сільгосппродукції, часто взагалі не платили. В цій ситуації переважна більшість селян виживала за рахунок присадибної ділянки, з якої добувалася. Вона ж, як і в довоєнний період, залишалася й основним джерелом для сплати ними численних податків та виконання обов'язкових поставок. Знесилені тяжкою працею в контрольованих окупантами господарствах селяни, не маючи вдосталь часу та сил для обробітку присадибних ділянок, вимушені були працювати на них у вихідні дні, часто навіть уночі [2, с. 195].

Дещо кращою була оплата селянської праці у прифронтових районах (східні області). Там селянам, які працювали на польових роботах,

видавали по 10–16 кг борошна на місяць, чого не робилося в інших окупованих районах.

Надзвичайно важким був податковий тягар. За директивою А. Розенберга, з населення брали податок на потреби німецького житлового будівництва, на доброчинні справи, податок зі спадщини, дарчий податок, податок з печаток, на транспортні засоби, худобу (додатково до встановлених поставок сільськогосподарських продуктів), податок з розваг, податки на домашніх тварин, кіно, різні промисли тощо. Було запроваджено навіть подушний податок, який був відмінений свого часу після скасування кріпацтва. У рейхскомісаріаті "Україна" селяни повинні були сплачувати понад 12 видів грошових і натуральних податків на рік. Якоїсь єдиної системи в цьому питанні не було, адже окупаційні власті в кожному підлеглому їм районі встановлювали розміри грошових податків на свій розсуд. У Київській області, наприклад, селяни були зобов'язані сплачувати наступні грошові податки: одноразовий податок з господарства – 400 руб., подушний податок з кожної людини – 100 руб., податок з коня – 300 руб., податок з корови – 150 руб., податок з собаки чи кішки – 100–150 руб. Крім того, тут окупанти запровадили ще й податок за "звільнення від радянської влади" в розмірі 50 руб. У Зінківському районі Полтавської області селяни сплачували: одноразовий податок з господарства – 50 руб., податок на шляхове будівництво (з кожного працездатного) – 100 руб., податок з собаки – 150 руб., податок з бджолосім'ї – 50 руб., податок з велосипеда – 75 руб. 127. Загалом на Полтавщині загальна сума грошових податків, сплачуваних селянами, становила в 1942 р. 2135 руб. з двору, а в 1943 р. – 3112 руб. [1, с. 159].

У західних областях, що входили до рейхскомісаріату "Україна", селяни сплачували поземельний та подушний грошові податки, податок на собак та інші. Поземельний податок становив: 100 руб. з 1 га ріллі, 40 руб. з 1 га сінокосу, 20 руб. з 1 га лісу, 10 руб. з 1 га непридатної для сільськогосподарського використання землі; подушний за наявності до 5 га землі в господарстві – по 100 руб. з кожного члена сім'ї віком від 16 до 65 років, за наявності до 10 га землі – по 150 руб., понад 10 га – по 200 руб.; сільськогосподарський – 300 і більше руб., податок на собак – 150–225 руб., за випас однієї корови – 20 руб. на місяць, вівці – 10 руб., а за випас корови в лісі – 150 руб. Загалом грошові податки, що збиралися окупантами із селян у цих областях, були значно більшими за ті, що сплачували селянські господарства в 1940 р. Часто окупаційна влада практикувала повторне збирання тих самих податків упродовж короткого проміжку часу, а до неспроможних сплатити необхідну суму селян застосовувалися репресивні та конфіскаційні заходи [1, с. 167].

Крім грошових податків, окупантами були встановлені численні натуральні податки, що фактично стягувалися з усіх видів сільськогосподарської продукції. Селяни були зобов'язані здавати м'ясо, молоко, мед, овочі, квасолю, горох, ягоди, сіно і солому, волокно, горіхи, рибу та ін. Розмір натуральних податків у кожному районі, навіть у кожному селі

окупаційні власті встановлювали на свій розсуд. Наприклад, у Донбасі, Харківщині та Сумщині областях сільське населення сплачувало натуральні податки у розмірі 700–800 л молока з корови, 4 кг домашньої птиці та 160 яєць з двору [4, с. 146].

Більшість селянських господарств були неспроможними сплачувати грошові та натуральні податки не лише у встановлені терміни, а й взагалі, про що свідчать численні розпорядження, накази, повідомлення, попередження та каральні заходи органів окупаційної влади різних рівнів. Так, 20 травня 1942 р. про "покарання смертю або в легших випадках в'язницею" за несплату податків оголосив житомирський генерал-комісар [3, с. 278].

Грабіжницький характер мала заготівельна політика окупантів на селі, метою якої було тотальне викачування сільськогосподарської продукції для потреб Вермахту і Рейху. Кожен селянський двір в обов'язковому порядку повинен був здавати на заготівельні пункти рослинницьку і тваринницьку продукцію, городину, фрукти, ягоди, вовну, шкури, хутра та ін. Норми здачі продуктів та сировини були різними в областях і навіть в окремих районах, але на більшості території України такими високими, що селяни дуже часто не мали змоги їх виконати з об'єктивних причин. Хоча у прифронтових східних областях, де господарювала військова адміністрація, визиск був дещо меншим, оскільки залежав від поточних потреб армії, тому щось залишалося й селянам [1, с. 164].

В останні місяці окупації селяни приховували та зберігали до приходу Червоної армії худобу, майно, продовольство. Так, у Міловському районі на Луганщині було приховано і збережено 406 волів, 276 коней, 202 свині, 571 вівцю, 4007 ц посівного матеріалу, 1042 ц картоплі, 99 тракторів, з яких 50 були справні. Після визволення району все це було передано колгоспам та МТС. Подібні факти були масовими й у Київській області, де селяни зберегли в період окупації 15 000 голів худоби і багато сільськогосподарського майна, які відразу після визволення області повернули колгоспам. Селяни Кіровоградщини відразу після визволення за рахунок збереженого добра здали державі 5 477 345 пудів хліба, 243 223 пудів м'яса, 1 721 549 пудів картоплі, 10 317 л молока. Це мало велике значення для відбудови господарства на територіях, що звільнялися від окупації, сприяло зміцненню продовольчої бази Червоної армії [1, с. 168].

У підсумку можна виділити декілька аспектів, які характеризують особливості сільськогосподарської політики німецьких окупантів:

- керівництво Рейху мало на меті створити сировинну та продовольчу базу;
- окупанти планували активно використовувати матеріально-технічні ресурси;
- характерною була широка експлуатація людських ресурсів, використання робочої сили;
- окупанти запровадили високі податки, як грошовий, так і натуральний.

Література

1. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні: Збірник документів і матеріалів. – К.: Держполітвидав, 1963. – 488 с.
2. Преступные цели - преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). – М.: Экономика, 1968. – 325 с.
3. Краль Вацлав. Преступления против Европы: Пер. с чешск. – М.: "Мысль", 1968. – 348 с.
4. Минуле України: відновлені сторінки / [Верстюк В. Ф., Гарань О. В., Гломозда К. Ю. та ін.]. – К.: Наукова думка, 1991. – 280 с.
5. Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. Книга 2; за ред. Смолій В.А. – К., 2010.

Юшкевич М. А.

Повсякденне життя робітництва України у 1940–50-х рр.

З початком війни і окупації України Німеччиною змінилося повсякденне життя місцевого населення, були порушені всі сталі ритми довоєнного часу [1, с. 49].

В повсякденному житті реалізації положень проголошуваних соціальних гарантій відводилось другорядне місце: функціонери різних рівнів у першу чергу орієнтувалися на виконання виробничих планів, але при цьому нехтували інтересами робітників.

З огляду на динаміку зрушень у господарському розвитку країни, у роки першої повоєнної п'ятирічки, спостерігалися позитивні зміни у матеріальному забезпеченні працівників.

Добробут трудящих визначався насамперед розміром їхньої заробітної платні. Розмір заробітної плати залежав від багатьох факторів. Важливу роль відігравали спеціалізація, кваліфікація робітника, а також виконання трудящими норм виробітку.

Хто отримував шанс підвищити кваліфікацію і виявив активність на виробництві, отримував вищу платню. Так, на Єнакіївському металургійному заводі в 1948 р. середньомісячний заробіток стахановців послідовно зріс з 2104 руб. до 2878 руб., а згодом до 3064 руб.

Підвищення заробітної плати робітників відбувалося також за рахунок виплати премій, обсяг яких залежав від виконання низки вимог: перевиконання плану, підвищення якості виготовленої продукції, зниження її собівартості, економії сировини та інших матеріалів тощо. За рахунок різних видів преміювань додаткові нарахування до заробітної плати отримував значний відсоток робітників. Наприклад, на Криворізькому металургійному заводі ім. Леніна у 1949 р. сплачено премій на загальну суму 76,8 тис. руб., у 1950 р. – на 47,8 тис. руб. [3, с. 234]

Щоправда, показники підвищення заробітної плати, якими звітували підприємства, далеко не завжди відображали дійсний стан справ. Держава

завжди регулювала обсяг фонду заробітної плати залежно від товарного фонду.

Крім того, не всі працюючі відчували на собі загальну тенденцію, пов'язану зі збільшенням розміру заробітної плати. Траплялися випадки порушення угоди з боку адміністрації підприємств з колгоспниками: робітникам, які відпрацювали свій термін, часто не видавали ні розрахунку, ні промтоварів, передбачених документами. А керівник шахти № 1 "Сніжнянтрацит" Нечасєв у 1945 р. пішов навіть далі: зняв із колгоспників, які розрахувалися, спецодяг і відпустив їх з шахти в одній натільній білизні [4, с. 112].

Таким чином, зароблених коштів людям здебільшого ледве вистачало на харчування і задоволення елементарних матеріально-побутових потреб: оплату житла, придбання одягу, спецодягу.

Повоєнне повсякдення характеризувалося щоденною необхідністю вирішувати численні проблеми, основними серед яких були забезпечення харчуванням і житлом. Особливо гостро ці проблеми проявлялися у промислових регіонах, які поповнювалися новими трудовими ресурсами в результаті примусових міграцій населення.

Із плином часу поступово виринали й інші, не менш важливі проблеми: необхідність покращення санітарно-епідеміологічного стану, налагодження житлово-комунального господарства, відновлення транспортного зв'язку, забезпечення населення одягом та іншими товарами легкої промисловості, організація дозвілля.

Основна маса бюджету робітників витрачалася на харчування. Разом із тим траплялися випадки, коли робітники не мали можливості заплатити за гарантоване пайкове харчування. Ситуація ускладнилася, коли в 1946 р. була підвищена заробітна плата і відразу ж піднялися ціни на пайкові товари.

У документах зустрічаємо неодноразові відомості про приготування непридатної для споживання їжі: "в стравах. часто плавали дерев'яна стружка і шматки розмоклого паперу", чи навіть такої їжі, що спричинила інфекційні захворювання та отруєння.

Один із робітників писав: "Робота моя важка, а харчування дуже погане. Йдеш з роботи, а в очах темно, як було у полоні. Деяких робітників розраховують, але це тих, котрі вже зовсім попухлі і непрацездатні. Цих робітників вигнали з гуртожитку, бо на роботу вони не ходять, а отже, валяються у лазні або будь-де. Здоровій людині можна звільнитися за умови, якщо в неї є 1000 чи 1500 карбованців. Взагалі за гроші можна звільнитися дуже швидко, проте грошей зараз в мене немає і дістати їх немає де" [3, с. 128].

Вкрай скрутною склалася ситуація із забезпеченням житлом сімейних працівників, оскільки їм необхідно було надавати більшу житлову площу (на деяких підприємствах змін не відбулося навіть у 1950 р.). При розміщенні ж одинаків часто порушувалися будь-які норми: їх розселяли в сирих підвальних приміщеннях; в гуртожитках барачного типу по 15–18 осіб в одній кімнаті: скажімо, в одній кімнаті з площею 72 м – 17 ліжка місць; в 9 квартирах сімейного типу по 2 кімнати площею 32 м кожна – 65 ліжка місць; в бараку загальною площею 67 м – 14 осіб, в бараку з 87 м – 16 осіб [2, с. 68].

Однією з важливих проблем, з якою доводилося щоденно стикатися населенню, – це відсутність налагодженої роботи системи охорони здоров'я. Для профілактики проводилися щеплення, для лікування – госпіталізація, щоправда, у недостатньому обсязі. В області найбільшого зараження додатково відряджали лікарів, медикаменти, по можливості тут відкривали нові лікувальні установи.

Загалом, оцінюючи повоєнне повсякдення, спостерігаємо покращення, хоч і повільними темпами, умов життя населення, на плечах якого лежав тягар відбудови господарства країни.

Отже, основним джерелом надходження коштів до сімейного бюджету була заробітна плата. Її розмір залежав від сукупності різноманітних факторів: спеціалізації робітника, його кваліфікації, спроможності виконання норм виробітку, видів преміювання. Нарахування відбувалися за принципом: чим вища продуктивність праці, тим вища заробітна платня. Проте показники з підвищення заробітної плати, якими звітували численні підприємства, далеко не відображали справжньої ситуації з матеріального забезпечення робітників.

Література

1. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. – 2007. - №1. – С. 46–57.

2. "Історія повсякденності: теорія та практика": матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / Упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю. Міністерство освіти і науки України; НАН України. Інститут історії України; ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди; Кафедра історії та культури України; Навчально-науковий центр усної історії. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 246 с.

3. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. – [Кн. 2], ч. 3. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 336 с.

4. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. – [Кн. 2], ч. 1–2. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с.

Даниленко О. А.

Відбудова культурної інфраструктури міста Ніжина у контексті повоєнного повсякдення (1944–1953 рр.)

Вивчення повсякденності дозволяє дослідити не тільки матеріально – предметний простір людини, а також її внутрішній світ, умови формування світогляду, життєвих позицій, принципів, норм поведінки, морально-психологічних особливостей тощо. На теперішній час історія повсякденності є

актуальним напрямком наукових досліджень, оскільки об'єктом аналізу виступає життя простих людей у його буденних проявах, а також допомагає заповнити прогалини у вітчизняному історіописанні, збагатити його новим фактологічним матеріалом, наповнити відчуттям реалій та подій.

Проблемі відновлення культурної інфраструктури м. Ніжина, як органічної складової повсякденного життя ніжинців у 1944–1953 рр., й в цілому повсякдення радянських людей у повоєнний період, на даний час не присвячено спеціальних наукових розвідок. Наявні у праці вітчизняній історичній науці – це, переважно, узагальнюючі дослідження з історії радянського повсякдення та колективні праці, у яких з'ясовуються принципи методології та історіографії вивчення повсякденності. Серед них найбільш вагомий доробок складають праці сучасних українських істориків, насамперед, В. Даниленка [9], О. Удада [23], О. Ісайкіної [10], В. Кононенко [12], В. Вовка [5].

Мета статті полягає у тому, щоб на архівних матеріалах газет "Радянський Ніжин" за 1944–1953 рр. висвітлити відбудовчі процеси у місті Ніжині. Основним завданням є аналіз процесу відновлення та з'ясування загального рівня розвитку культурної інфраструктури міста, його вплив на повсякденне життя ніжинців.

Після звільнення Ніжина від німецько-фашистських окупантів 15 вересня 1943 року у місті розпочалися активні відбудовчі процеси. Звісно, першочергова увага партійного керівництва приділялась, насамперед, відбудові промислових об'єктів міста, але нагальним також поставало питання відродження освітніх та культурних закладів Ніжина.

Важливим культурним осередком Ніжина та району на початку відбудови став Міський будинок культури. Він був відкритий у 1946 році на вулиці Батюка у приміщенні реорганізованої теплої церкви Іоана Предтечі Миколаївського собору. З часом його діяльність охопила 12 клубів підприємств міста та 8 колгоспних клубів, надавалась допомога в організації художньої самодіяльності міських шкіл, олімпіад, самодіяльних гуртків, різноманітних виставок. Нерідко до Ніжинського будинку культури запрошувались народні артисти СРСР, зокрема Д. Ворвулев, М. Гришко, хор імені П'ятницького та популярна національна капела "Думка" [26, с. 520].

Не менш впливовим за значенням центром культурно-масового життя міста був і міський театр. У період з лютого 1941 р. по листопад 1944, Ніжинський драматичний театр ім. М. М. Коцюбинського, перебував на гастролях у Далекому Сході та Сибіру. Після цих гастролей він отримав статус пересувного. Після звільнення міста театр повернувся до Ніжина, де за постановою виконкому Ніжинської міської ради від 25 серпня 1944 р. театр отримав у користування постійне приміщення по вулиці Воздвижинській. Вже з листопаду 1944 року театральний колектив почав давати концерти та вистави для фронтовиків [26, с. 522]. У приміщенні театру зрідка проводили вечори з балетними постановками, які ставили гастролюючи колективи Київського державного ордена Леніна академічного театру опери і балету УРСР [4].

═══════

З часом театр став основним місцем культурного та естетичного відпочинку ніжинців. Його вистави відвідували різні верстви населення, що можна пояснити відносною дешевизною квитків до театру від 30–50 копійок (залежно від місця) до 3 карбованців (за місця у партері чи ложі). Якщо глядач спізнився на виставу, то після закінчення першої дії він мав право на безкоштовний перегляд продовження вистави [25]. Доступність квитків пояснюється й тим, що існувало державне асигнування коштів у розвиток театрального мистецтва. Театр був місцем злиття всіх течій громадського та культурного життя міста, тому його діяльності й віддавали чільне місце при плануванні відбудови культурної інфраструктури.

Проте варто зазначити, що місцеве партійне керівництво використовувало драматичний театр ім. М. Коцюбинського, насамперед, у ідейно – виховних цілях. Так, наприклад, на театральній сцені відбувалося урочисте траурне засідання, присвячене 23-й річниці від дня смерті В. І. Леніна [24].

Додамо, що значним поштовхом в урізноманітненні культурного життя Ніжина стала відбудова міського кінотеатру. У червні 1944 року з бюджету міста було виділено 25 тис. крб. на ремонт цього культурного закладу. Протягом червня у кінотеатрі вже було переглянуто 35 кінокартин. Особливою популярними були кінофільми, що сприяли формуванню патріотичних почуттів у ніжинців. Це, наприклад, такий фільм як "Боротьба за Радянську Україну", що вийшов на екрани у липні 1944 року [20]. Поширеним явищем у місцевому кінотеатрі стала демонстрація кольорового кіно. Так, 17 лютого 1950 року у газеті "Радянський Ніжин" головним редактором було розміщене оголошення про показ кольорового фільму "Падіння Берліна" у 2-х серіях [3]. Оскільки перша частина фільму мала значний успіх, то на показ другої серії виділялось аж 7 кіносеансів: об 11 – й, 13 – й, 15 – й, 17 – й, 18 – й год. 45 хв., 20 – й год. 30 хв. та об 22 годині вечора [14]. Таким чином, велика кількість сеансів давала змогу подивитися кінострічку майже всім соціальним прошаркам міста: від робітників до студентської молоді. Крім того, у грудні 1944 року у місті пройшов районний кінофестиваль, пізніше названий міським, на якому демонструвалися такі фільми, як "Секретар райкому", "Велика земля", "Перемога в пустелі" та ряд інших [21]. Незабаром у Ніжині було збудовано літній майданчик для перегляду кінофільмів. Його відкриття приурочувалось до святкування Дня міжнародної солідарності трудящих у 1950 році. Споруда була розрахована на 513 глядачів. Репертуар фільмів не вирізнявся особливою різноманітністю. Хоча поруч із політико-патріотичними стрічками були популярними й кінокомедії, зокрема "У степах України" та інші [11].

Окрім театру та кінотеатру, чільне місце у культурному житті ніжинців відігравала періодична преса. Адже газетним матеріалам населення довіряло, їх обговорювали та цитували на засіданнях політгуртків підприємств, тощо. Журналісти "районки" сіяли, орали, вчилися разом з народом, будували і мріяли про щасливе завтра. Газета відігравала важливу політико-ідеологічну та пропагандистку роль, як у роки колективізації так й у роки п'ятирічок. Періодика доносила до населення новини від усіх куточків

СРСР та й закордону. Саме таку ж роль виконувала й місцева газета "Радянський Ніжин", яка видавалась 3 рази на тиждень, починаючи з 1943 по березень 1963 року (з кінця березня 1963 р. вона називалася "Під прапором Леніна"). Звісно, сьогодні ми маємо можливість неупереджено аналізувати та критикувати газетні матеріали, які вихваляли радянську владу. І все ж роль преси була надзвичайно ваговою, адже вона дозволяє реконструювати радянську картину повсякдення повоєнного часу. Миська адміністрація намагалась розширювати мережу газетних кіосків для більш зручного доступу населення до преси. Прикладом є кіоск, що було відкрито 18 листопада 1944 року. У ньому, як відділу Союздруку, у продажі були не лише газети, а й журнали, плакати, портрети партійного керівництва СРСР, УРСР. Разом загальна сума такої літератури складала близько 12 тис. карбованців [17].

Поступово доступними та популярними серед ніжинців стають і книги. Попри зацікавленість інших видів відпочинку, книга залишалась найкращим культурним просвітителем радянського суспільства. Зрозуміло, що у перші післявоєнні роки книготоргівля відновлювалася досить повільно. Вже у постанові Ради міністрів СРСР від 18 червня 1948 року "Про заходи, щодо поліпшення книжкової торгівлі" зазначалося про незадовільний стан книжкової торгівлі у країні. Уряд зобов'язував книгодрукарні та торгівельні організації розширити мережу книгарень у місті й на селі, зміцнити матеріально-технічну базу книготоргівлі, рішуче поліпшити торгівлю книгами [1]. Дане розпорядження уряду значно покращило ситуацію, що складалась на той час.

Оскільки кількість бажаючих поповнити свою бібліотеку ставала все більшою, то придбати потрібну книгу можна було навіть на вулиці, у кіоску базарі чи замовити з доставкою додому, скрізь де працювали книгоноші. У працівників облкниготоргу у цій справі з'явилось багато помічників, насамперед, комсомольців. У Ніжині по місту книги розповсюджували 15 бригад книгонош. Ними стали студенти пединституту та технікуму підготовки культосвітніх працівників [7]. Понад 200 ніжинців систематично одержували у Ніжинському магазині "Книготоргу" різноманітні видання художньої, політичної, медичної, науково-популярної та технічної літератури. Так, наприклад, у жовтні 1951 року покупці мали змогу придбати "Велику Радянську енциклопедію", твори В. І. Леніна та Л. М. Толстого, М. Горького, П. Мирного, М. Коцюбинського та інших [2]. З 1952 року завдяки державним дотаціям книги стали значно дешевшими [8].

І все ж не всі охочі могли дозволити собі придбати книгу, хоча б на скільки не зменшувалися ціни на них. Це стосувалося таких категорій населення, як студентство, школярі, громадяни професій з невисокою зарплатнею тощо. Натомість найбільш доступним і популярним залишалося користування послугами бібліотек міста. Загалом, бібліотеки міста під час фашистської окупації зазнали тяжких руйнувань. Однак з часом їх частково відбудували, що сприяло збільшувало збільшенню кількості читачів. Як зазначалося у газеті "Радянський Ніжин": "Книжковий фонд місцевої бібліотеки невпинно зростає. Станом на 1944 рік він налічує понад 8 тис.

томів. Бібліотека нараховувала 1053 читача. Крім того в бібліотеці обладнана читальня. Тут є великий вибір газет, журналів, брошур та іншої періодичної літератури" [2]. Додамо, що за 1952 рік кількість книг у бібліотеках збільшилась на 5 тис. екземплярів, загальна кількість книг у місцевій та дитячій бібліотеках склала 45 тис. одиниць при загальній кількості читачів 9 тис. 463 осіб [6].

Певна роль у відродженні культурної інфраструктури міста належала об'єктам громадського харчування: окрім суто їдальень відкривались заклади де можна було й культурно відпочити. 1946 р. в Ніжині на свято 9-го травня почала роботу нова чайна по вулиці Гоголівській, в якій за перші 7 днів роботи було зароблено 90 тис. 650 крб.; у середньому щодня її відвідувало понад 3 тис. осіб, вже за перші дні роботи було написано 29 подяк; особливо громадян приваблювало й те, що майже кожного дня грав джаз [16]. Відкриття нових закладів громадського харчування відбувалось й надалі, наприклад, студентська їдальня по вул. Гербелівській № 5. Проте, у системі громадського харчування було чимало недоліків, про що свідчать багаточисленні скарги про незадовільне обслуговування клієнтів, однамітне меню тощо [19].

Різного роду проблеми існували та накопичувались й у сфері розваг. Не маючи місця де можна було б потанцювати, студентська молодь влаштуовувала тогочасні дискотеки у гуртожитку по вулиці Дзержинській № 5, порушуючи при цьому дисципліну, слухали патефон та піднімаючи великий галас [8]. Питання про створення місць масового відпочинку населення набуло гостроти. Місцеве керівництво, щоб задовольнити дані потреби молоді, 30 липня 1944 року відкрило у міському парку культури ім. Т. Шевченка спеціально обладнаний майданчик для танців [13]. Це місце стало надзвичайно популярним, сюди у вільний від роботи час приходили розважитись сотні дівчат та юнаків міста.

Помітною подією відновлення культурного життя ніжинців стане відкриття музею. Нагадаємо, що Ніжинський окружний музей – перший значний міський публічний музей. Розпочав роботу у травні 1927 року. З початком сталінських репресій та посиленням тоталітарної системи в СРСР у 1934 р. цей заклад припинив своє існування. Після закриття музею експонати, що наповнювали його експозиції, були передані до музеїв міст Чернігова та Києва. І тільки в 60-х роках минулого століття (1967 р.) відбулось відродження музейної справи у Ніжині, однієї з провідних галузей культури. 30-річна бездіяльність міської влади по відновленню музею пояснюється конкретними історичними подіями, що відбувалися у той час [15].

Своєрідним внеском у відбудову культурної інфраструктури Ніжина стало відновлення паркових засаджень та скверів міста. Наприклад, розчисткою скверу біля міської поліклініки займались робітники Ніжинської артілі інвалідів ім. Щорса. Насадження дерев проводилось щороку, але найбільш масовим воно було 1946 р. – насадили 324 дерев та 2000 декоративних кущів по місту [18].

Отже, зазначимо, що відновлення культурної інфраструктури м. Ніжина у повоєнні роки мало певне місце у плановій відбудові міста.

Одночасно існувала проблема неможливості задовольняти у повній мірі зростаючі потреби ніжинців щодо культурно – освітніх умов, соціальної, побутових послуг.

Література

1. Аруф М., Коваль М. Книгу – в маси. Книготоргівля в Радянській Україні 1918 – 1964 рр. – Харків., 1965. – 72 с.
2. Безпальча Н. Міська бібліотека // Радянський Ніжин. – 1944. – 10 травня.
3. Бурмака І. Великий успіх кінофільму "Падіння Берліна" // Радянський Ніжин. – 1950. – 17 лютого.
4. Вечір балету // Радянський Ніжин. – 1948. – 1 серпня.
5. Вовк В. М. Побут та дозвілля міського населення України в 50 – 80-х роках ХХ століття : Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 2007.
6. Волощак З. Нові книги // Радянський Ніжин. – 1952. – 7 листопада.
7. Відділ збереженості документів Державного архіву Чернігівської області у м. Ніжині, ф. 427 "Накази директора Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя за 1944 р.", оп.2, спр.1, арк. 211.
8. Віктров Я. Ініціатива студентів // Радянський Ніжин. – 1950. – 23 липня.
9. Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 9. – С. 3–16.
10. Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення в повоєнний період (1945 – 1955). – Автореферат дис. к. іст. н. – К., 2006. – 20 с.
11. Літній кінотеатр // Радянський Ніжин. – 1950. – 19 березня.
12. Кононенко В. В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.). Дис. канд. іст. наук. 07.00.01. – Вінниця, 2004. –196 с.
13. Майданчик для танців // Радянський Ніжин. – 1944. – 30 липня.
14. Мостовой І. Оголошення // Радянський Ніжин. – 1950. – 17 лютого.
15. Назаренко Г. Чернігівщина: Ніжинський краєзнавчий музей ім. І. Спаського // Новини партії. – 2011. [Електронний ресурс] . URL: [http://www.narodna.org.ua/news.php?lang=ua&AYear=2011&AMonth=5&ADay=19&ArticleID=13585&\(дата звернення: 19.05.2011\)](http://www.narodna.org.ua/news.php?lang=ua&AYear=2011&AMonth=5&ADay=19&ArticleID=13585&(дата звернення: 19.05.2011)).
16. Нова їдальня // Радянський Ніжин. – 1946. – 21 квітня.
17. Новий кіоск // Радянський Ніжин. – 1944. – 21 листопада.
18. Озеленення міста // Радянський Ніжин. – 1946. – 24 квітня.
19. Опанасенко М. Громадське харчування // Радянський Ніжин. – 1946. – 17 травня.
20. Ремонт кінотеатру // Радянський Ніжин. – 1944. – 4 червня.
21. Сорашко М. Районний кінофестиваль // Радянський Ніжин. – 1944. – 12 грудня.
22. Сидорець І. Великий попит на літературу // Радянський Ніжин. – 1951. – 10 жовтня.
23. Удод О.А. Історія повсякденності як методологічна проблема // Доба. – Черкаси, 2002. - № 3.
24. Урочисте траурне засідання // Радянський Ніжин. – 1947. – 24 січня.
25. Хоменко Н. Дозвілля студентів ДНЗ під час навчального року (кін 1940-х – 1967-мі роки) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 14. – К.: ІУ НАН України, 2008. – С. 127 – 147.
26. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 520–522.

Степан Бандера щодо проросійської тенденції в американській політиці 50-х років ХХ ст.

Степан Бандера широко відомий в Україні та світі як один із засновників і лідерів Організації українських націоналістів (ОУН), однак менш відомий як політичний діяч і талановитий публіцист. Яскравим підтвердженням високого рівня його ще малодослідженої публіцистичної спадщини можуть слугувати статті "З москалями нема спільної мови", "Первородний гріх проросійської концепції" і "Відкриті карти", надруковані у 1952 році в тижневику "Український Самостійник", який видавався у Мюнхені. В них ідеться про проросійську тенденцію в американській політиці 50-х років минулого століття. Може здатися дивним, але порушені автором тогочасні політичні проблеми певною мірою зберігають актуальність і сьогодні.

Втім, повернемося до першоджерел. Поштовхом для написання першої статті стала ініційована у 1951–1952 роках білоемігрантськими російськими групами політична акція, спрямована на знищення більшовизму, але збереження імперії. Вона дістала підтримку досить потужних американських кіл. Ці неприйнятні для української справи тенденції і затаврував С.Бандера. На його думку, у психологічній війні з комуністичним режимом американські політики разом з росіянами "різними засобами намагаються звести в одно річище і визвольні змагання народів, поневолених Москвою, в першу чергу України, і протирежимні, антикомуністичні тенденції у радянському суспільстві, репрезентовані його політичною еміграцією. При цьому базу спільної дії мало би бути передусім саме негативне ставлення до більшовизму, як до режиму і комуністичної системи, боротьба за його усунення та за встановлення на його місце демократичного ладу" [6, с. 87]. Державно-політичний устрій в СРСР мав же залишитись без змін, тобто зберігалася б "російська імперія в дотеперішньому складі, до якої далі належала б Україна й інші народи, хіба, що самі форми їхньої підлеглости були б у дечому змінені". Стосовно народів, що борються за своє визволення від Москви, то питання про їхнє державне визначення відкладалося на пізніший термін, після спільної перемоги над більшовизмом і встановлення демократії в російській імперії. До того часу Україна й інші народи повинні зосередити свої визвольні змагання "тільки на протирежимну, протикомуністичну боротьбу і провадити її в аспекті неподільності російської імперії, з пристосуванням до московських бажань" [6, с. 87].

Поступово згадана проросійська концепція почала виявлятися у поведінці американських чиновників щораз виразніше і представлятися вже як офіційна лінія політики США. У такий спосіб планувалося зламати одностайність українського опору та перетягнути слабкі і податливі на такі методи елементи серед української політичної еміграції. Наполегливість заокеанських політиків доходила до попереджень, що нібито ставлення

української сторони до такої їхньої концепції вони трактуватимуть як "чинник українсько-американських взаємин. Тобто, що керівні політичні кола США будуть так ставитися до українських політичних сил, як ці ставитимуться до їхньої проросійської політичної акції" [6, с. 87].

С. Бандера вважав, що такі прояви мають на меті "викликати замішання в українській політиці на еміграції, позбавити її підметности і перетворити на податливий об'єкт у тактичних заграх чужої політики". За цих умов він закликав всі українські самостійницькі сили "виявити національно-політичну зрілість і непохитну стійкість на позиціях нашої визвольної справи" [6, с. 88].

Автор публікації нагадує про події 1917–1920 років, коли Денікін скористався допомогою західних держав, призначеною для боротьби з більшовизмом, і повернув її головним чином проти українського війська, що боролось з цим же більшовизмом, і наголошує про необхідності робити правильні висновки з історії.

У статті "Первородний гріх проросійської концепції" С. Бандера продовжує розглядати головні мотиви й цілі проросійської концепції в американській політиці, основним джерелом якої є теза про те, що боротьба з більшовизмом у світовому масштабі має бути боротьбою з самим режимом, з його суспільно-державною системою та з його дальшою експансією і в жодному разі не може бути боротьбою проти Росії як імперії. Навпаки, ця боротьба має принести країні визволення від внутрішніх оков та забезпечити дальше збереження імперських позицій московської нації. Остання для Америки, як нібито і для інших народів, поневолених в СРСР – не ворог, а друг. За цією концепцією, вона – не поневолювач і не нападник, а тільки жертва більшовицького режиму. Реалізація концепції спрямована на те, щоб забезпечити результати, яких не досягнув ні царський, ні більшовицький режими, тобто на добровільну капітуляцію визвольних рухів поневолених народів, зречення їх від своїх самостійницьких цілей і залишення в складі російської некомуністичної імперії [9, с. 31].

Лідер ОУН вказує на серйозну помилку американських керівних кіл, котрі б "вже мусили усвідомити собі, що в межах СРСР діють тільки національно-визвольні, протибільшовицькі революційні рухи поневолених Московою народів, передусім же українського народу. Натомість немає там жодного московського протибільшовицького руху, який провадив би активну революційну боротьбу. Серед московського народу існують тільки які не думають ставати на шлях революційної боротьби. А проти імперіалістичної політики й експансії СРСР нема в москалів навіть опозиційних настроїв" [6, с. 89].

С. Бандера виділяє ще два мотиви, якими керуються американці у своїй концепції: прагнення підвести існуючі національно-революційні рухи під прапор російського протирежимного руху в надії у такий спосіб пробудити антибільшовицький рух в середовищі власне російського народу чи, принаймні, створити зовнішнє враження, що в СРСР існує російський антибільшовицький рух, в якому йдуть пліч-о-пліч росіяни, українці й інші національності. Третім мотивом намагань є бажання концентрувати всю

енергію активних і потенційних антибільшовицьких сил у межах ССРСР на єдиній меті: знищення режиму і системи. Для цього заокеанські політики хочуть нівелювати суперечності, що є чи можуть бути предметом конфлікту поміж різними такими силами і відволікають від основної цілі і унеможливають скоординовану боротьбу [4, с. 27].

Автор доходить висновку, що керівні кола США, які відповідають за прийняття американською політикою такої концепції, чинять саме так, а не інакше не внаслідок неправильної оцінки національно-визвольних рухів поневолених Москвою народів, а тому, що "для американської політики цілком байдужі цілі, за які змагаються ці народи, її цікавить тільки сама боротьба, кількісний ефект цієї боротьби в сучасному і її потенціальні можливості в майбутньому як чинник, що якоюсь мірою зменшує чи паралізує більшовицькі сили". Стаття завершується словами про те, що "коренем усіх помилок американської політики і планів супроти ССРСР є теза, що московська нація, московський імперіалізм і більшовизм – це три окремі, а не органічно зрослі з собою явища, що ворогом для всіх інших народів є сам більшовизм і що в боротьбі проти нього можна мати московський народ за союзника" [6, с. 90].

Третя стаття С. Бандери на цю тему – "Відкриті карти" показує різницю в поглядах політиків США на визвольні змагання т. зв. сателітних країн, які потрапили до сфери впливу СРСР після Другої світової війни, і народів, давніше поневолених Москвою. Обидві групи народів фактично перебувають у схожому становищі і мають однакові прагнення до повної державної незалежності, та американські кола не тільки не сприяють зміцненню спільного фронту, а ще й перешкоджають цьому різним трактуванням. З одного боку, вони не погоджуються з подальшою експансією Росії і підтримують, хоча б декларативно, прагнення до державної самостійності тих народів, які опинилися під впливом Москви після останньої війни. Зовсім інше ставлення американської політики до визвольних цілей націй, що довго перебували у складі імперії: вона не підтримує самостійницьких змагань цих народів, трактуючи їхню боротьбу як протирежимний спротив.

Автор вважає "зведення в одній рамці московських імперіалістичних, хоч і протикомуністичних тенденцій, і визвольних змагань поневолених народів не створить ані сили, ані динамічної, планової дії, тільки приведе до взаємного паралізування". Головна мета такої політики, на його думку – "вкупитися в симпатії московських кіл, які стоять на імперіалістичних позиціях, але настроєні проти більшовицького режиму й системи". С. Бандера розцінює таку політику як цілком помилкову і безнадійну, якою американцям не вдасться здобути собі прихильності Москви і яка тільки зміцнить її самовпевненість і агресивність. По суті, "США самі ставлять себе в таку позицію, в якій мусять програти, бо Сталіна в тому не перевершать. Замість мобілізувати цілий волелюбний світ проти обох видів одного й того самого ворога – проти московського імперіалізму й комунізму" [6, с. 90].

Найбільшим же злом проросійської концепції в американській політиці С. Бандера називає намір "вбити ножа в спину національно-визвольних

змагань України й інших поневолених Москвою народів", негативне ставлення до суті боротьби українського та інших народів, тобто їхнього прагнення до повної державної самостійності і повної ліквідації будь-якої залежності від Москви. Ця концепція, за словами провідника ОУН, "вимагає від нас зречення цієї основної цілі, зведення наших змагань тільки до проти-режимної боротьби і фактичного підпорядкування вимогам московських еміграційних імперіалістів для утримання України й інших народів у рамках російської імперії... На це український визвольно-революційний рух не піде ніколи й за жодних умов, ...тому що мета і шлях визвольних змагань України визначається тільки волею і життєвими потребами української нації, а не міжнародною кон'юктурою, ані бажаннями чи впливами зовнішніх сил" [6, с. 91].

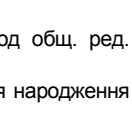
Принципова позиція С. Бандери полягає в незмінності головної мети – здобутті українцями власної незалежної держави: "якщо б на зміну більшовизму в Україні пробували стати ногою московські імперіалістичні загарбники іншого забарвлення, то український нарід поведе проти них таку ж саму боротьбу, як проти більшовиків, незалежно від того, чи вони матимуть чужу підтримку і з боку яких держав". Він також нагадує, що під час другої світової війни український революційно-визвольний рух боровся на два фронти – проти більшовизму і гітлерівських загарбників, і задає риторичне питання: який сенс США чи іншим західним державам ставати ворогом України заради допомоги росіянам зберегти "імперію, яка колись знову підійме роги проти Заходу?" [6, с. 92].

Гостро критикуючи вищезгадану концепцію, яка не тільки існувала, але й визначала тогочасну американську політику, називаючи її безглуздою і шкідливою, С. Бандера закликає до рішучого спротиву будь-яким зазіханням на справу визволення України й інших поневолених Москвою народів [1, с. 89].

Повертаючись до сьогодення і спостерігаючи та аналізуючи політичні процеси, що відбуваються на міжнародній арені, у тому числі навколо України, можна переконатися в правоті і прозорливості провідника ОУН. Отже, існує нагальна потреба не тільки уважно вивчати його теоретичний спадок в ретроспективному плані, але й робити належні висновки з огляду на сучасні тенденції розвитку світової політики, чимало з яких безпосередньо зачіпають інтереси нашої вже незалежної держави.

Література

1. Дужий П. За яку Україну боровся Степан Бандера? – Львів, 1994.
2. "До зброї" // Видання політичного відділу УПА, 1943.
3. Залізник Л. Л. Від склавинів до української нації. – К.: Бібліотека Українця, 1997. – С. 13.
4. Коваль М. ОУН і УПА у Другій світовій війні (документи, матеріали). // Український історичний журнал. – 1994. – № 2.
5. Мельничук Петер. УПА. 1942–1952 роки. – Київ, 1993.
6. Степан Бандера. Перспективи української революції. – К.: Інститут національного державознавства, 1999.

-
7. Субтельний Орест. Україна. Історія. – Київ, 1994.
8. Ткаченко С. Н. Повстанческая армия (Тактика борьбы) / Под общ. ред. А. Е. Тараса / Харвест. – М.: АСТ, 2000.
9. Цар І. За що ми любимо Бандеру: 3 нагоди 90-ї річниці з дня народження Великого Сина України. – Львів, 1999.

Терещенко А. С.

Побутова сфера повсякденного життя ніжинських студентів у 1953–1965 рр. (за матеріалами регіональної преси)

Мета історії повсякденності – вивчати життя простих людей у його буденних проявах. Вивчення історії радянської повсякденності повоєнної доби покликано розв'язати нагальні наукові завдання та суспільні проблеми. Воно дозволить заповнити прогалини у вітчизняному історіописанні, збагатити його новим фактологічним матеріалом.

Повсякденна історія трактується багатьма сучасними дослідниками у двох площинах. Так, наприклад, О. Коляструк умовно називає її "технологією життя" природнім інструментарієм і способом забезпечення сфери повсякденних потреб: їжа, одяг, житло, умови праці та "аксіологією життя" або стилем життя, що означає смислове наповнення, систему життєвих орієнтирів (як і заради чого жити, цінності, мораль, звички і пріоритети) [20, с. 18].

Актуальною також є думка дослідниці О. Стяжкіної, що вважає життя людини системою взаємозв'язків практичного і експресивного порядків, де практичний порядок базується на продукуванні засобів життя, тобто на забезпеченні самої можливості продовження цього життя [21, с. 44].

Метою даної публікації є спроба охарактеризувати побутову сферу повсякденного життя ніжинських студентів у 1953–1965 рр., проаналізувавши матеріали регіональної преси, а саме – газети "Радянський Ніжин" (перейменованої в 1963 р. – "Під прапором Леніна". Основні завдання сфокусовано на побутовій сфері повсякденного життя ніжинських студентів. Місцева радянська преса у багатьох аспектах не може фотографічно відображати буденні реалії тогочасного життя, а лише опосередково, оскільки, публікаціям характерна певна ідеологізація та заполітизованість.

Проблемі побуту повсякденного життя ніжинців у 1953–1965 рр. не присвячено спеціальних наукових робіт. Наявні праці вітчизняної історичної науки – це, переважно, дослідження з історії радянського повсякдення загалом. Серед них найбільш вагомий доробок представляють праці сучасних українських істориків, насамперед, В. Даниленка [19], О. Удода [22], О. Ісайкіної [18], О. Коляструк [20], О. Стяжкіна [21], Н. Хоменко [23] та ін.

На шпальтах газети "Радянський Ніжин" зустрічаємо статті в яких зазначено, що "у центрі уваги партії і уряду завжди було і є піклування про поліпшення умов побуту і життя радянських людей" [7, с. 2], "з кожним

роком щораз легка і харчова промисловість СРСР збільшує випуск товарів і продуктів для трудящих. В дію вводяться нові підприємства, цехи, механізуються і автоматизуються виробничі процеси" [13, с. 4].

Вже на початок 1950-х рр. відбувається значне покращення житлової проблеми. Кімнатами у гуртожитках забезпечувався майже кожен студент, але побутові умови в них не поліпшились суттєвим чином. Наприклад, до редакції газети "Радянський Ніжин" у 1958 р. надійшов лист від студентів Ніжинського технікуму механізації сільського господарства. У ньому йшлося про те, що "його вважають в місті одним з найкращих. І дійсно на перший погляд все тут добре. Чисті, світлі кімнати, застелені ліжка, картини на стінах. Але як живуть учні в цьому гуртожитку? Студенти змушені йти за водою з графінами до водонапірної колонки, бо в гуртожитку вода з водонапіру непридатна для пиття. Гуртожиток звичайно радіофікований, проте радіо не замовкає ні вдень, ні вночі. До тогож радіо тепер замінює і годинник. Раніше був тут настінний годинник, але його перенесли в приміщення технікуму. А мешканцям технікуму можна поки що задовольнятися тільки обіцянками" [4, с. 3]. Лист студентів був надрукований в газеті "Радянський Ніжин" 11 квітня 1958 р., а відповідь на підтвердження незадовільних умов життя студентів у технікумі було надруковано лише 6 липня цього року. Хоч і з таким запізненням, але директор технікуму т. Герасименко повідомив редакцію, що наведені факти в статті підтвердилися, дирекцією вжито заходів і відмічені в ній недоліки усунуто [17, с. 3].

Однією з природних повсякденних потреб людини було харчування. Студентська молодь міста Ніжина харчувалася переважно у їдальнях та буфетах при технікумах та педінституті ім. М. Гоголя. Проте частіше через брак коштів студенти готували їжу самі. Молодь, що проживала у гуртожитках харчувалася спільно, як правило, своєрідною "кімнатою комуною" [23, с. 50]. Стан харчування студентів демонструють непоодинокі статті надруковані на шпальтах регіональної преси. До редакції газети "Радянський Ніжин" часто надходили листи від студентів. В окремих з них говориться, що трапляються випадки, коли до запитів молоді, до її побуту відносяться байдуже або несерйозно.

Багато листів одержує, наприклад, редакція про погану роботу їдальні № 2, яка обслуговує Ніжинський веттехнікум та технікум механізації сільського господарства. В одному з них (1953 р.) говориться: "В їдальні № 2 завжди брудно, непривітно. Стіни в плямах від сирості, коридор завалений ящиками з-під товарів. Брудно й в самому приміщенні, де готують їжу. Продукти не лежать на певному місці, посуд звечора залишається немитий. Їжа, яка залишається після вечері, ночує нічим не накрита й на другий день її подають студентам (так було, зокрема, 9 грудня). До чаю подають столові ложки. Студенти у листі висувають справедливі вимоги до їдальні: "Ми хочемо, щоб в нашій їдальні готували смачну їжу, обслуговували швидко, культурно, щоб у неї було приємно зайти". Вимоги законні, і працівниками відділу громадського харчування давно слід серйозно зайнятися наведе-

нням порядку в студентській їдальні, а не відмовлятися пустими обіцянками" [2, с. 2].

Майже нічого не змінилося і станом на 1957 р. Студенти технікуму механізації сільського господарства В. Ілляш, П. Василенко, І. Кононенко написали знову листа до редакції в якому йшлося про погане обслуговування в їдальні веттехнікуму, в якій їм довелося пообідати: "Такий був обід, що довіку не забудемо. Страви нам подали ледве теплі. В котлеті, яку подали на друге Віталію Ілляшу, виявився цілий шмат волосся. Вважаючи цей факт обурливим ми попросили книгу скарг. Однак наша скарга так і лишилась не записаною. А ми б хотіли, щоб про неподобства знали керівники Ніжинторгу і потурбувались про їх усунення" [10, с. 4].

Але й у 1962 р. в газеті "Радянський Ніжин" зустрічаємо багатослівні статті. Наприклад в одній з них зазначено: "Меню – не зміню!" – таким принципом користуються в своїй роботі працівники величезної більшості їдалень. Скрізь в них стандартні списки страв, які протягом року майже не змінювались. Під час перевірки в їдальні № 4, що знаходилася на території пединституту, з 3-х до 5-ти годин дня була тільки камбала, 5 порцій котлет, 14 – шніцелів і зовсім не було перших страв. Мало в їдальнях овочевих і молочних страв. Не поодинокі випадки обважування, наприклад зафіксований випадок, коли буфетниця їдальні пединституту не доважила 5 грам цукерок тощо. Також брудно в залах і кухнях багатьох їдалень. Вже одна ця обставина відбиває апетит у відвідувачів, до того ж страви їдальні №4 часто готуються із несвіжого м'яса" [9, с. 4]. Такі випадки обурювали не лише студентів, а й інших відвідувачів закладів громадського харчування.

На шпальтах регіональної преси зустрічаємо статті про результати широкого розгортання виробництва в усіх галузях легкої та харчової промисловості. Так, "порівняно з 1950 року продаж товарів населенню в 1955 році зріс: м'яса і м'ясна продукція – в 2,7 раза, риби і рибних продуктів – в 1,8; одягу і білизни – майже в 2 рази, взуття – в 1,7 разів; меблів – більш як у 3 рази" [7, с. 2]. Це мало зумовити покращення побуту трудящих із року в рік.

Проте керівники торговельних організацій міста Ніжина, зокрема Ніжинторгу, станом на 1956 р. ще погано піклувалися про повне задоволення запитів трудящих в товарах навіть першої необхідності. Адже часто в магазинах не було солі і мила. В торгових організаціях ще погано налагоджено роботу по обслуговуванню покупців, зберіганню продуктів і продовольчих товарів [16, с.3].

Наприклад, у статті К. Мічуріна "Для радянських людей" друкувалося: "швейних виробів у 1957 році вироблятиметься на 52 проценти більше, ніж у 1955 році. Виробництво шкіряного взуття зросте на кінець п'ятирічки до 320 мільйонів пар проти 232 мільйонів пар у 1955 році, а всього в 1960 році випускатиметься 455 мільйонів пар різного взуття. Величезні можливості розширення виробництва товарів широкого споживання відкриває використання штучної і синтетичної сировини. Різних штучних волокон у 1956 р. було вироблено в 11,6 раза, а в 1960 р. буде вироблено в 30 раз більше, ніж у 1940 р." [13, с. 4]. В Ніжині постійно відкривалися нові магазини. Так, в

листопаді 1957 р. відкрився новий магазин одягу й взуття. Дуже популярним серед покупців був відділ готового одягу. Багато покупців було і у відділі взуття, де "студентка А. Петренко придбала собі нарядні лакові босоніжки" [11, с. 4].

Часто також влаштовували виставки-продаж, про місце їх розташування та день заздалегідь повідомлялося на шпальтах регіональної преси. Наприклад, про таку виставку-продаж товарів весняно-літнього попиту 1965 р. в газеті "Під прапором Леніна" зазначалося: "швейні чоловічі виробы – в магазині № 45 на площі ім. Франка з 12 по 15 квітня, гардинно-тюлеві виробы – в магазині № 41 по вул. Гоголя з 15 по 20 квітня, тканин – в магазині № 28 на колгоспному ринку з 19 по 23 квітня, взуття – в магазині "24 на колгоспному ринку з 20 по 25 квітня" і т. д. [3, с. 4].

Товари побутового вжитку із року в рік ставали доступнішими для радянських громадян м. Ніжина. Так, збільшення кількості відвідувачів магазинів одягу і взуття та їх купівельної спроможності відбулося завдяки турботі радянського уряду про добробут народу, про це друкують непоодинокі статті на шпальтах газет. Так, в газеті "Під прапором Леніна" за травень 1965 р. зазначалося: "Центральний Комітет КПРС та Рада Міністрів СРСР прийняли рішення знизити з 25 квітня 1965 р. державні роздрібні ціни на промислові і продовольчі товари. Особливо багато клопоту було у працівників промтоварних магазинів – довелося робити коректуру цінників майже на кожному виробі. Тиждень тому на фабричних етикетках чоловічого чорного костюму Лювівської фабрики стояла роздрібна ціна 140 крб. 50 коп. Зараз ця ціна перекреслена і поставлена нова – 113 крб. 40 коп. тощо" [14, с. 2].

Про функціонування медичного забезпечення ніжинського студентства те, що при інституті та технікумах міста функціонували поліклініки та терапевтичні стаціонари, які забезпечували всі види спеціального лікування. Майже при кожному гуртожитку існував ізолятор для хворих студентів з черговим лікарем або медсестрою. Держава піклувалася про стан здоров'я молоді, тому медичне забезпечення студентства із року в рік істотно поліпшувалося. Так, опублікована стаття в газеті "Під прапором Леніна" за 1964 р. зазначала, що в м. Ніжині працює понад 140 кваліфікованих лікарів і майже в 3 рази більше середнього медичного персоналу. "Загалом на одного спеціаліста припадає 300 чоловік населення. За 4 останні роки кількість лікарняних ліжок у стаціонарних медичних закладах міста зросла на 200 одиниць" [1, с. 2].

Дбаючи про санітарію, у місті з 1946 р. працювала міська лазня, відвідування якої вважалось нормою. Графік її роботи був таким: п'ятниця і субота – з 14 до 22 год., а у неділю – з 11 до 22 год. Оплата становила 15 копійок. До того ж, при бані працював буфет та перукарня [12, с. 2]. Так, 30 жовтня 1959 р. в газеті "Радянський Ніжин" було надруковано статтю "До відома всіх громадян м. Ніжина", в якій повідомлялося про роботу міської лазні, а саме що в передсвяткові дні – 4,5 і 6 листопада – вона працюватиме з 11 до 22 години [5, с. 4]. З метою налагодження побутових

умов студентів було організовано систематичне обслуговування їх лазнею, пральнею, взуттєвими та швейними майстернями тощо.

Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР "Про заходи по поліпшенню побутового обслуговування населення" у 1959 р. зазначає про те, що в містах і селах республіки вже чимало зроблено для побутового обслуговування трудящих. Працюють тисячі павільйонів і майстерень для ремонту і пошиття одягу і взуття, ремонту різних побутових приладів, автомашин і мотоциклів, є фабрики для хімічної чистки і фарбування одягу [8, с. 1].

Оголошення про відкриття таких майстерень як кравецька, шевська, а також Комбінату побутового обслуговування, де є власна перукарня в м. Ніжині було опубліковане в газеті "Під прапором Леніна" у 1963 році [15, с. 2]. Адміністрація Ніжинського міськкомбінату в статті "До відома населення" повідомляла про відкриття пункту хімічистки одягу в квітні 1963 р. по вулиці Гоголя, 7 [6, с. 4].

Комплексний аналіз проблем побутової сфери життя ніжинських студентів у 1953–1965 рр. дозволяє краще зрозуміти студентство, як особливу частину радянського суспільства означеного періоду. У порівнянні з першим повоєнним десятиліттям відбулося певне покращення побутових умов життя студентів, проте воно було недостатнім. Уже майже всі студенти забезпечувались кімнатою в гуртожитку, проте побутові умови в гуртожитках ще не були на високому рівні. Про незадовільну роботу буфетів та їдалень інституту та технікумів міста говорить ряд фактів. Це і погане обслуговування, випадки обважування, стандартне меню, невідповідність якості страв тощо. Але існуючі небезпідставні скарги самих студентів часто навіть не занотовувались у книги скарг. Тому студенти надсилали свої статті до редакції газет, щоб їх друкували і про існуючі побутові проблеми знало керівництво Ніжинторгу та намагалось їх якнайшвидше усунути. На високому рівні було медичне обслуговування. В місті Ніжині працювала міська баня, перукарні, хімічистки, кравецькі і шевські майстерні тощо, які сприяли налагодженню побуту ніжинських студентів.

Література

1. Бадьорість і довголіття від турботи залежать // Під прапором Леніна. – 1964. – 10 жовтня (№ 162)
2. Більше уваги побутові студентів та учнів // Радянський Ніжин – 1953. – 11 грудня (№ 148).
3. Виставка-продаж // Під прапором Леніна. – 1965. – 14 квітня (№ 60).
4. Володькін М., Вітенко М. У "зразковому" гуртожитку // Радянський Ніжин. – 1958. – 11 квітня (№ 44).
5. До відома всіх громадян м. Ніжина // Радянський Ніжин. – 1959. – 30 жовтня (№ 130).
6. До відома населення // Під прапором Леніна. – 1963. – 9 квітня (№ 56).
7. Для блага народу // Радянський Ніжин. – 1956. – 28 березня (№ 38)
8. Для поліпшення побуту трудящих // Радянський Ніжин. – 1959. – 20 березня (№ 35)
9. Єрйома М. Таке становище – неприпустиме // Радянський Ніжин. – 1962. – 22 травня (№ 60).

10. Ілляш В., Василенко П., І. Кононенко І. Що не записано в книгу скарг // Радянський Ніжин – 1957. – 10 лютого (№ 18)
11. Кальченко Ю. В новому магазині // Радянський Ніжин. – 1957.– 6 листопада (№ 132)
12. Коршун Г. Миська баня // Радянський Ніжин. – 1946. – 17 травня (№ 30)
13. Мічурін К. Для радянських людей // Радянський Ніжин. – 1957.– 13 жовтня (№ 122)
14. Нові цінники на товарах // Під прапором Леніна. – 1965.– 1 травня(№ 70)
15. Оголошення // Під прапором Леніна. – 1963.– 13 лютого (№ 28)
16. Подлесний Ф. Більше товарів широкого вжитку // Радянський Ніжин. – 1956.– 23 березня (№ 36)
17. У "сразковому" гуртожитку // Радянський Ніжин. – 1958.– 6 липня (№ 81)
18. Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення в повоєнний період (1945–1955). – Автореферат дис. к. іст. н. – К., 2006.
19. Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика / Відп. ред. В. М. Даниленко. – Вип. 9. – К., 2005.
20. Коляструк О. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. – № 1. – С. 180–186.
21. Стяжкіна О. В. Жінки в історії Української культури другої половини 20 ст: Монографія. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2002 р.
22. Удод О. А. Історія повсякденності як методологічна проблема // Доба. – Черкаси, 2002. – № 3.
23. Хоменко Н. Студенство у навчальному процесі: повсякденний вимір (1950–60 рр.) // Український історичний збірник. – К., 2007. – Вип. 10. – 188 с.

Магомедов А. О.

Миротворча діяльність України у складі ООН

Питання захисту прав людини завжди становило невід'ємну складову діяльності кожної держави незалежно від форми правління, політичного режиму, рівня соціального та економічного розвитку. Проте з часом стало зрозуміло, що істинність декларованих положень, не завжди знаходить своє відображення в практичній площині політичної діяльності держав. Численні війни та інші форми міжлюдського протистояння, які особливо загострилися у ХХ столітті, поставили питання про створення універсальної міжнародної організації здатної поєднати в собі всі демократичні цілі та намагання держав стосовно яких вони нездатні знайти спільної мови по-одиноці. Після Другої світової війни такою організацією стає ООН, вона забезпечує прийняття та виконання універсальних міжнародно-правових документів в сфері прав людини, контролю за ядерною зброєю, екологічною безпекою тощо. Якщо документально-правові методи вирішення проблем не допомагають, ООН має право застосовувати власні міжнародні миротворчі контингенти які силовими засобами не порушуючи принципів гуманітарного права [1, с. 311] здатні вирішувати відповідні критичні

ситуації. Участь військових підрозділ Збройних Сил України, свідчить про високий рівень довіри міжнародної спільноти до нашої країни, а отже і про авторитет як держави, що має бажання та практичний досвід участь у вирішенні регіональних та глобальних конфліктів. В умовах сучасності, коли мир та стабільність у світі постійно порушуються, роль миротворців та участі нашої держави у цьому русі з метою забезпеченні спокою на планеті набуває дедалі більшої актуальності і становить предмет дискусій політиків, науковців та просто небайдужих громадян.

Сучасна історіографії миротворчої діяльності України перебуває на початковій стадії вивчення і представлена переважно окремими статтями в фахових та державних періодичних виданнях. Проблемами миротворчості займаються Пальчук М. [10, с. 8], Кучинський В., які стверджують, про виняткову роль миротворців у врегулюванні військових конфліктів у різних регіонах світу без провокування війни [5]. Колишній міністр оборони України О. Кузьмук зазначає, що одним з напрямів реформування українського війська є створення окремих мобільних батальйонів та бригад які повинні готуватися виключно для участі у міжнародних миротворчих операціях під егідою ООН [4, с. 8]. На теоретичних засадах та принципах організації і функціонування миротворчого руху як визначальної складової цілей та завдань які він ставить перед собою, акцентують особливу увагу Івашко О. [3, с. 5] та Губаренко О. [2, с. 13], інший не менш відомий дослідник Перепелиця М. говорить про важливість існування міжнародних збройних сил більш відомих, як "блакитні берети" назва походить від кольору головного убору учасників миротворчих місій [11, с. 6]. Нагорянський С. досліджує "бойове хрещення" українських миротворців у врегулюванні проблем в країнах Балканського півострова (колишня Югославія) [9, с. 14].

У пропонованій публікації ми спробуємо об'єктивно висвітлити значення миротворчої діяльності ООН і її миротворчих сил з підтримки міжнародної безпеки та правопорядку і роль української держави у забезпеченні виконання поставлених задач в контексті історичного розвитку.

Початок співробітництва нашої держави з ООН в галузі миротворчої діяльності припадає ще на період її входження до складу СРСР. Україна як одна з держав-засновниць ООН взяла на себе зобов'язання стосовно практичного втілення в життя загальноприйнятих ідей та принципів. За радянських часів наші співвітчизники брали активну участь у миротворчих операціях в якості військових спостерігачів та цивільних поліцейських. До 1991 року, Україна мала в ООН власне представництво на рівні незалежної країни. Проте, де-факто діяльність Української РСР в ООН була обмежена рамками проведення єдиної радянської зовнішньої політики. Незважаючи на це, протягом понад чотирьох десятиліть трибуна ООН залишалася чи не єдиним впливовим міжнародним засобом, завдяки якому світова громадськість дізнавалася про Україну. Фактор багаторічного членства України в ООН позитивно вплинув на процес міжнародного визнання її незалежності в 1991 році. Міжнародна діяльність України в період 1944–1990 рр. була в основному зорієнтована на участь в ООН, роботі в інших міжнародних

організаціях, що надавало можливість інформувати світову громадськість про життя України, бути залученим до обговорення світових та регіональних міжнародних проблем, вносити свої пропозиції [5].

Україна брала участь у розробці Статуту цієї організації, формуванні її структури, органів та установ. Делегація УРСР взяла найактивнішу участь у роботі ООН вже в перші роки її існування. Представники нашої країни виступали за зміцнення миру і розвиток міжнародного співробітництва. Українська делегація внесла чимало пропозицій до Статуту, інших документів ООН. Українська РСР обиралася непостійним членом Ради Безпеки ООН, чотири рази ставала членом Економічної і Соціальної Ради ООН, неодноразово – членом Адміністративної Ради МОП, Ради керуючих Програми ООН з навколишнього середовища, Ради керуючих МАГАТЕ, Комітету боротьби з апартеїдом і з здійснення невід'ємних прав палестинського народу. Українська РСР, посівши відповідне місце в багатьох міжнародних організаціях, проводила активну, наполегливу політику по захисту прав людини, роззброєнню, збереженню миру. Так, лише у 50-і роки нею було зроблено 22 пропозиції, у 1960–1961 роках – 18 пропозицій, а з 1962 до 1970 року – 202 пропозиції, до документів, що були предметом обговорення у міжнародних організаціях та на конференціях. Не менше пропозицій внесено у 1971–1990 роках. На 45-й сесії ГА ООН 1990 року 126 країн прийняли резолюцію про міжнародне співробітництво з подолання наслідків Чорнобильської аварії.

Протягом 1945–1990 років участь УРСР, як і БРСР, в міжнародних організаціях, в першу чергу ООН, здійснювалась під керівництвом Москви. В той же час працівники української зовнішньополітичної служби, будучи невід'ємною частиною радянської дипломатії, виховувались, зокрема, і на кращих традиціях світової дипломатії. Підтвердженням високої їх кваліфікації є те, що представники України займали високі керівні посади в ООН та інших міжнародних організаціях. Так, наприклад, Д. З. Мануїльський обирався Головою Ради Безпеки ООН у 1948–1949 роках, П. О. Недбайло – першим віце-президентом 21-ї сесії Комісії ООН з прав людини в 1965 році, Г. П. Шевель – віце-президентом ГА ООН в 1970 році, В. Н. Мартиненко – віце-президентом Комітету з соціальних питань ЕКОСОП в 1977 році та віце-президентом 36-ї сесії ГА ООН в 1981 році, В. О. Кравець – головою в РБ ООН в 1984 році, Г. Й. Удовенко – головою в РБ ООН в 1985 році та секретарем 52-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН, що ввійшла в історію як сесія радикальних економічних реформ, Ю. М. Кочубей – заступником Генерального директора ЮНЕСКО в 1987–1992 роках. Багато українських дипломатів працювало на різних посадах в Секретаріаті ООН, робочих органах інших міжнародних організацій.

Тільки з проголошенням незалежності та створенням власних Збройних Сил Україна, яка є членом ООН і ОБСЄ, набула можливості брати участь у миротворчих операціях під егідою цих організацій. Участь України у миротворчій діяльності є однією із важливих складових її зовнішньої політики та забезпечення національної безпеки. Миротворча діяльність

відповідає національним інтересам України і в сучасних умовах є необхідною для їх забезпечення [2, с. 14].

Україна з самого початку свого незалежного існування активно виконує рішення Ради Безпеки ООН щодо надання збройних контингентів сил, матеріально-технічної допомоги і відповідних засобів обслуговування, необхідних для підтримання чи відновлення міжнародного миру і безпеки. Згідно з постановою Верховної Ради України [12, с. 564] та керуючись статтею 2 Закону "Про Збройні Сили України", наші військовослужбовці з 1992 року постійно беруть участь у міжнародних миротворчих операціях у багатьох регіонах світу. Миротворчі сили дотримуються принципів і поважають дух основних міжнародних конвенцій, котрі застосовують щодо поведінки військовослужбовців. Правова освіта, чітке розуміння та усвідомлення кожним солдатом та офіцером зі складу миротворчого контингенту суті і значення міжнародних правових норм та національних законодавчих актів, є запорукою успішних дій миротворців. Питання про операції ООН з підтримки миру і безпеки завжди були одним з найголовніших за всю діяльність ООН. Сприяючи переведенню конфліктів у русло мирного врегулювання, операції ООН не тільки дозволяють уникати політичних і матеріальних втрат, втягнення держав у ті або інші конфлікти, але і сприяють розвитку миротворчої співпраці країн у військовій галузі [10, с. 6].

Характер операцій щодо підтримання миру протягом останніх років швидко розвивається, спостерігаються нові тенденції в справі миротворчості [4, с. 3]. Сформовані та усталені принципи і практика підтримання миру швидко пристосовуються до вимог часу, тоді як основні умови успіху залишаються незмінними: чіткий і реальний мандат; співробітництво сторін у виконанні цього мандата; послідовна підтримка з боку Ради Безпеки; готовність держав-членів ООН надати необхідний військовий, поліцейський і цивільний персонал; ефективне керівництво з боку ООН на рівні її центральних установ і на місцях, належна фінансова і матеріально-технічна підтримка.

На 1 серпня 1999 року під егідою ООН проводилося 15 миротворчих операцій у різних регіонах світу, в яких брали участь 9123 військовослужбовців і біля 3 тисяч цивільних осіб з 37 країн світу [7].

Сучасний світовий порядок спирається на основоположні принципи та норми, які визнані усіма державами, закріплені в Статуті ООН і обов'язкові для всіх держав. Статут ООН заперечує застосування сили або загрози силою у міжнародних відносинах і вимагає вирішення будь-яких міжнародних суперечок виключно мирними засобами. За роки існування ООН набула унікальний досвід врегулювання – різноманітних конфліктів. Дійсність показала, що в будь-якому випадку, витрати на миротворчість ООН безмірно малі в порівнянні з багатомільйонними втратами, яке несе людство під час виникнення регіональних конфліктів.

З моменту набуття незалежності у 1991 році Україна поступово інтегрується у європейські структури, робить значний внесок у зміцнення безпеки і стабільності у світі. Цьому сприяють політичні та економічні перетворення

у країні, участь нашої держави в заходах міжнародних систем безпеки, проведення миротворчих та гуманітарних операцій за кордоном.

На самому початку визначення Україною нових політичних орієнтирів Верховна Рада звернулася 5 грудня 1991 року з відозвою "До парламентарів і народів світу". В ній зазначалось, що Україна, як одна з держав-засновниць ООН, у повній відповідності з метою і принципами Статуту організації, буде спрямовувати свою повсякденну політику на зміцнення миру і безпеки у світі, на безперечне дотримання загальноновизнаних принципів міжнародного права [6, с. 291].

Вагомий внесок у справу миротворчої діяльності зробили Збройні Сили України Протягом 1992–1993 років було організовано співробітництво у військовій галузі з Польщею, Угорщиною, Болгарією, Румунією, Чехією, Латвією, Німеччиною, Францією, Великобританією, Туреччиною, США. Керівництво України з самого початку незалежності розглядало безпеку держави не тільки через призму боєздатності її армії, а й через вміння мирної і добрососідньої співпраці між сусідами [7].

У 1996–1998 рр. в Україні відбулось зростання кількості підписаних нормативно-договірних документів, що свідчить про посилення міждержавного співробітництва у військовій галузі в порівнянні з 1992 роком. Протягом 1998 року було проведено близько 500 заходів міжнародного військового співробітництва з іншими країнами. На 1 грудня 1999 року було укладено і діяло 200 міжнародно-договірних документів з питань військового та військово-технічного співробітництва України майже з 40 країнами світу. Були встановлені зв'язки з військовими структурами 70 держав.

В Україні добре усвідомлюють виняткове значення цієї універсальної організації, як рушійної сили миру і розвитку, забезпечення кращого майбутнього для людства. Саме тому державне і політичне керівництво України всіляко сприяє підвищенню ролі та авторитету ООН [8].

Сьогодні Україна здобула статус активного учасника миротворчих операцій ООН і надалі готова збільшувати свій внесок у діяльність світового співтовариства у галузі підтримання міжнародного миру і безпеки. З липня 1992 року брала безпосередню участь в операціях ООН у Боснії та Герцеговині, а з травня 1994 року по листопад 1995 року – у Хорватії [10, с. 6].

За трирічну історію участі України у врегулюванні Югославського конфлікту українські військовослужбовці за свою мужність та високий професіоналізм здобули високу оцінку та заслужену повагу з боку командування миротворчих сил та керівництва ООН, зміцнивши міжнародний авторитет молодій українській державі.

На Саміті тисячоліття Генеральний секретар ООН Кофі Аннан відзначив, що Україна відіграє особливу роль у миротворчих операціях ООН. За останні роки більш як 25 тисяч військовослужбовців Збройних Сил України у складі миротворчих сил Організації Об'єднаних Націй несли службу в Анголі, Гватемалі, Боснії і Герцеговині, Іраку, Македонії, Таджикистані, Хорватії. На кінець 2011 року українські миротворці у складі сил ООН перебували у Східному Тиморі, Афганістані, Лівані та Сьєрра-Леоне, Ліберії.

240-й окремих спеціальний батальйон у складі 67 офіцерів та прапорщиків і 345 сержантів та солдатів прибув до Сараєво 29 липня 1992

року. На нього було покладено охорону та функціонування аеропорту, супровід конвоїв з гуманітарною допомогою як у місті, так і у віддалених районах країни, охорону району свого розташування, забезпечення ремонту систем водо- та електропостачання.

19 листопада 1993 року Верховна Рада України ухвалила Постанову про збільшення чисельності батальйону Збройних сил України в миротворчих силах ООН на території колишньої Югославії та встановила граничну чисельність українських військ до 1220 військовослужбовців. Після збільшення свого контингенту у складі миротворчих сил ООН Україна ввійшла до першої двадцятки країн, які брали участь у миротворчих операціях [8].

Згідно з наказом ЮНПРОФОР було створено 60-й окремий спеціальний батальйон (Укрбат-2), який першим увійшов до заблокованого мусульманського анклаву в районі Горадже і доклав максимальних зусиль для ослаблення напруги бойових дій. Після виконання цього завдання батальйон здійснив перехід до містечка Глина, яке знаходилося у зоні зіткнення одразу п'яти сторін протиборства: боснійські серби, хорвати, боснійські мусульмани, війська самопроголошеної Республіки Сербська Країна та мусульмани-автономісти.

Виступаючи за якнайшвидше врегулювання югославського конфлікту, Україна всіляко підтримувала миротворчу діяльність ООН. Виходячи з цього, наша країна з липня 1992 року брала безпосередню участь в операціях ООН у Боснії, а з травня 1994 до листопада 1995 року – в Хорватії (60-й ОСБ). За багаторічну історію нашої участі у врегулюванні югославського конфлікту почесну місію миротворців виконало близько 7 тисяч військовослужбовців [9, с. 214].

60-й ОСБ був виведений в Україну, а 240-й – увійшов до складу багатонаціональних сил ІФОР, які у вересні 1996 року після мирного проведення виборів, успішно завершили свою місію. Наприкінці 1999 року дислоковані у Боснії і Герцеговині миротворчі сили було скорочено майже удвічі, тому командуванням багатонаціональних сил було прийнято рішення про відправку 240-го окремого спеціального батальйону в Україну.

10 грудня 1999 року український контингент у складі 37-ої окремої спеціальної роти забезпечення та 14-ї вертолітної ескадрильї закінчив передислокацію до Косова. На нього було покладено перевезення особового складу КФОР, гуманітарної допомоги та вантажів. Наприкінці липня 2000 року до складу загального українського контингенту в Косові увійшли 267 військовослужбовців української частини українсько-польського батальйону.

Таким чином, участь підрозділів Збройних сил України в миротворчих операціях під егідою ООН у Південно-Східній Європі ще раз підтвердила, що Україна бере активну участь у справах зміцнення миру на континенті, поступово крокує вперед шляхом інтеграції до європейського співтовариства.

Участь України в цих операціях значно сприяла зростанню рівня довіри до нашої держави і підвищенню міжнародного авторитету Збройних Сил України, зміцнювала мир та стабільність в Європі.

Література

1. Міжнародне право: Основні галузі: Підручник/ За ред. В. Г. Буткевича. – К.: Либідь, 2004. – 816 с.
2. Губаренко О. Основні принципи застосування миротворчих підрозділів Збройних Сил України // Військо України. – 1999. – № 9. – С. 12–15.
3. Івашко О. Вчаться миротворчості // Голос України. – 16.08.2006. – С. 5.
4. Кузьмук О. І. Миротворча діяльність у спектрі пріоритетних функцій Збройних Сил України // Наука і оборона. – 2001. – № 4. – С. 3–12.
5. Кучинський В. Україна в ООН – еталон миротворчої діяльності. <http://www.day.kiev.ua> 26. 02. 13.
6. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2006. – 352 с.
7. Роль України в Європі. <http://www.europeans.org.ua> 18. 02. 13.
8. ООН і регіональні миротворчі проблеми: нові можливості нового світу <http://www.ucipr.kiev.ua> 12. 03. 13.
9. Нагорянський С. Український голуб над Балканами. -К.: Наука, 2007. – 243 с.
10. Пальчук М.М. Проблеми міжнародної безпеки і миротворчі операції // Військо України. – 1998. – № 3–4. – С. 6–8.
11. Перепелиця Г. М. В ролі миротворця. Про нову роль армії в урегулюванні воєнно-політичних конфліктів // Політика і час. – 1994. – № 2. – С. 6–11.
12. Про участь батальйону Збройних Сил України в Миротворчих Силах Організації Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії: Постанова Верховної Ради України від 3 липня 1992 р.№ 2538// Відомості Верховної Ради (ВВР), 1992, № 38, ст. 564.

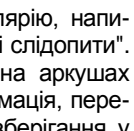
Хвост А. А., Чебану П. О.

Покоління переможців.

Із епістолярної спадщини учасників Другої світової війни

Історія Ніжинщини часів Великої вітчизняної війни, особливо на її початковому етапі, лишається недостатньо дослідженою [1]. Документальна база є малою, її заідеологізованість частково компенсується мемуарами.

Представлений увазі читача архівний документ дозволяє на прикладі Ніжинської школи № 1 прослідкувати залучення шкільної молоді на початковому етапі війни до оборонних заходів воєнної. Документ публікується вперше. Його поява, скоріш за все, пов'язана із пошуковою роботою "червоних слідопитів". Подібними дослідженнями на історичному поприщі у перші повоєнні роки займався викладач першої школи Костенко І. П. разом із ученицями 9–11 класів [3]. Такі висновки ми робимо, виходячи із відомостей, що були зібрані нами у процесі обробки матеріалів шкільного архіву. На особливу увагу заслуговує фотоальбом "Червоні слідопити", у якому вміщено підбірку листів та фото. Нажаль, достеменно датувати його немає змоги. Але остання дата, що згадується в ньому – 1959 р., дає підстави припускати, що альбом було створено наприкінці 50 – на початку 60-х рр. ХХ ст.

Виявлений нами документ є типовим прикладом епістолярію, написаного учасником війни на прохання школярів з гуртку "Червоні слідопити". Це рукопис на чотирьох нумерованих сторінках, виконаний на аркушах паперу формату А4 чорнилом. Папір, на якому вміщена інформація, перебуває у відмінному стані. Це свідчить про гарні умови його зберігання у шкільному архіві. На документі виявлені пізніші маргіналії червоними та синіми чорнилами. Це свідчить про те, що документ опрацьовувався, швидше за все учасниками гуртка.

Лист-спогад зберігся частково, – у ході пошукової роботи не було виявлено першої сторінки документу. Це суттєво ускладнює його повну атрибуцію і унеможлиблює встановлення авторства. Також це унеможлиблює встановлення інформації, що подавалася на початку джерела. Припускаємо, що вона стосувалась подій у Ніжині в 1939 р.

Варто наголосити на форматі викладу інформації в джерелі. Оскільки воно було створено не в результаті інтерв'ю, автор сам конструював свою розповідь, самостійно вибудовував сюжетну лінію та розставляв акценти.

У листі, від імені самого оповідача, подається його біографія. Свій життєпис він розпочинає з моменту закінчення 10 класів у Ніжинській школі № 1 (20 червня 1941 р.). Наступного дня, опівдні, йому стало відомо про початок Великої Вітчизняної війни. Варто відзначити, що війна розпочалася 22 червня; таке помилкове датування можливе через те, що спогади були викладені автором через кілька десятиліть після самих подій, і він міг помилитися, згадуючи дату свого випускного вечора. Враховуючи подальші обставини, що склалися, автор разом з іншими комсомольцями та школярами допомагав міськкому комсомолу. Йому особисто доводилося вантажівкою їздити селами, агітуючи молодь на вступ до армії. Також він записував комсомольців-добровольців у авіадесантну частину.

Автор, перераховуючи своїх друзів-комсомольців, згадує про Рихліка Р. Є. Цікавим є той факт, що вказана вище особистість – син Рихліка Євгена Антоновича, відомого українського вченого, професора Ніжинського Інституту Народної Освіти, що був заарештований 1931 року за звинуваченням у шпигунській діяльності на користь Чехословаччини, визнаний винним і засуджений на 10 років позбавлення волі [2]. Отже, хлопця було прийнято до комсомолу, незважаючи на такий факт біографії його батька. Це дає змогу зовсім по-новому поглянути на жорстку тоталітарну систему Радянського Союзу та її функціонування.

У липні автор епістолярію був призваний разом із групою ніжинських комсомольців (Шпаковський Б., Келен А., Лозовацький Х. та ін.) на дійсну службу, а згодом з цією ж командою – до Пензенської авіашколи. Дорогою до пункту призначення на призовників чатували перші воєнні випробування: неодноразове бомбування та трагічна втрата товаришів. За час перебування на фронті мемуарист змінив низку військових частин. Був командиром відділу розвідки 613 стрілкової дивізії, відділу ПТР 37 окремого винищувального протитанкового дивізіону на Сталінградському фронті. Під час командирської служби, 22 жовтня 1942 року, був тяжко поранений.

Після цього його було демобілізовано інвалідом II групи до міста Новокузнецьк, і там таки, за рекомендацією райвоєнкому, влаштовано воєнруком у школу №16. У 1943 році взяв шлюб із вчителькою, що була евакуйована з Ленінграду. У 1944 році автор переїздить до міста Ніжин, а вже в 1945 році остаточно разом із сім'єю оселяється в Ленінграді. Надалі концентрує свої сили на навчанні. Вступає до Ленінградського інституту холодильної промисловості, який закінчує на відмінно. У результаті працює за спеціальністю – буде завод "сухого" льоду на Ленхолодкомбінаті, за що отримує подяку від міністра, а з 1952 року переходить на посаду конструктора. Плідна робота мемуариста на трудовій ниві була відзначена Президіумом Верховної Ради від 23.07.1959 року – нагороджено медаллю "За трудову доблесть". У кінці джерела автор вказує, що на момент написання епістолярію він працює провідним конструктором, а також є інвалідом Великої Вітчизняної війни III групи.

Вагомий внесок до комплексу епістолярної спадщини Ніжинщини складає лист-спогад свідка перебігу подій Другої світової війни, а саме тих, що пов'язані з воєнною діяльністю міста та, зокрема, Ніжинської школи № 1. Джерело зафіксувало маловідомі грані довоєнної підготовки СРСР, а саме залучення до неї старшокласників.

Заслуговує уваги факт про інтернаціональний характер діяльності комсомольців. Автор рукопису подає відомості щодо надання учнівської допомоги міському комсомолу, з приводу організації переховування біженців із Польщі. Вміщені у джерелі факти засвідчують, що Радянський Союз у переддень війни особливу увагу приділяв мілітаризації молодіжних організацій, а найперше комсомольської. В школах створювались тематичні військові гуртки, через участь у яких старшокласники фактично готувались до дійсної служби в Червоній армії, засвоювали дисципліну, отримували знання із організації оборони, навиків володіння різними видами зброї.

Враховуючи те, що ми націлені на виокремлення маловідомих аспектів підготовчого етапу Великої Вітчизняної війни, слід акцентуватися на такому моменті – влада, ведучи військові операції, не вагаючись прирівнювала діяльність учнів-комсомольців та професійних військових, а саме об'єднувала їхні сили у зведенні оборони міста та споряджанні вибухівки. Особливо вражає одиничний випадок, коли групі комсомольців видали гвинтівки і відправили ловити німецьких парашутистів. Така, не завжди реальна у виконанні, постановка цілей і вимог сприяла всебічному загартовуванню, як фізичному, так і психологічному, юнаків, що тільки-но долучились до театру воєнних дій, у якому їм судилося грати ще не один рік.

На завершальному етапі дослідницької процедури варто наголосити на важливості використання інформаційного потенціалу даного епістолярію. Крізь призму виявленого документу можливо з'ясувати особливості сприйняття війни молоддю. Отже, оскільки хронологічна канва початкового етапу війни на Ніжинщині недостатньо насичена фактологічним матеріалом, виявлений документ суттєво розширює його джерельну базу.

Учитывая, что в это время уже шла битва за мировую войну, в 1939г комсомольцы помогали горкому комсомола размещать по квартирам на несколько дней беженцев с Зап. фр.

В это же время благодаря помощи нашей школы тов. Ковину М. С. в школе было организовано много военных кружков. Комсомольской организацией было принято решение о том, чтобы все комсомольцы имели по пять военных специализаций (сдали бы норму на знаки: ГТО, ПВО, ГСВ, Ворошиловский стрелок, а также имели бы удостоверение инструктора, инструктора, инструктора, инструктора и др.). Несколько комсомольцев занимались в мотоциклетном кружке инструктора ин. Тоголя. В школе была организована одна из лучших в городе команд ПВО.

Активными комсомольцами были тов. Яковлев, Буев Р. А. - мои друзья и много других. Они шли за моб. партизанского района с оружием и здоровьем.

По окончании 10 класса в школе в начале 1942г был торжественный вечер выпускников. Затем мы проводили дежурств по домам и в 8 часов утра разошлись по домам отдохнуть. В 12 часов, 21.11.42г я проснулся, включил репродуктор - и услышал сообщение о вероломном нападении фашистской Германии на нашу Родину.

По призыву горкома комсомола комсомольцы и школьники помогали рыть противотанковые рвы за городом, снаряжать снаряды и авиабомбы на военном складе, а отдельные группы комсомольцев выезжали

белогорские вышки и посылали ловить парашютистов, но пока мы добирались они уже были пойманы отрядом самообороны.

Мы много приехали еще по поручению районского города с грузовой машиной ездить по некоторым деревням, чтобы ускорить сбор молодежи призываемой в армию, а также по указанию горкома комсомола под руководством полковника авиации, командированного из г. Киева, организовывать запис комсомольцев - добровольцев во вновь организуемую авиационную часть.

Переклад з російської фрагменту документу

Враховуючи, що вже йшла друга світова війна, у 1939 р. комсомольці допомагали міському комсомолу розмішувати по квартирам на декілька днів біженців із Польщі.

У цей же час завдяки військовому керівнику нашої школи тов. Ковтуну М.С. у школі було організовано багато військових гуртків. Комсомольською організацією було ухвалено рішення, аби всі комсомольці мали по 5 військових спеціальностей (склали 6 нормативи на значки: ГТО¹, ПВХО², ГСО³, ворошилівський стрілок, а також мали б посвідчення кулеметника, пістолетчика, гранатометника та ін.). Декілька комсомольців займалися в мотоциклетному гуртку педінституту ім. Гоголя. У школі була організована одна з найкращих команд ПВХО.

Активними комсомольцями були т.т. Рихлік Р. Є., Дусь Ф. А. – мої друзі та багато інших. Вони бралися з енергією та запалом за всіляку доручену роботу.

Після закінчення 10 класу в школі 20 червня 1941 р. був урочистий вечір випускників. Потім ми проводили дівчат і о восьмій ранку розійшлися по домівках відпочивати. Близько 12 години 21. VI. 41 р. я прокинувся, увімкнув репродуктор – і почув повідомлення про віроломний напад фашистської Німеччини на нашу Батьківщину.

На заклик міському комсомолу комсомольці та школярі допомагали копати протитанкові рови за містом, споряджати снаряди та авіабомби на військовому складі, а одного разу групі комсомольців видали бельгійські гвинтівки і відправили ловити парашутистів, але допоки ми добиралися вони вже були спіймані загоном самооборони.

Ще мені довелося за дорученням райкому міста вантажівкою їздити деякими селами, аби прискорити збір молоді, яка призивалася до армії; а також за наказом міському комсомолу, під керівництвом відрядженого з Києва полковника авіації, організовувати запис комсомольців-добровольців у щойно організовану авіадесантну частину.

Література

1. История городов и сел Украинской ССР в двадцати шести томах. Черниговская область / ред. кол. Половец В. М., Близнюк А. Н, Бутич И. Л. – К., 1983.
2. Павленко Л. Науково-педагогічна та громадська діяльність Євгена Рихліка: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. – Чернівці, 2007.
3. Страшко Є. Костенко Іван Петрович (замість некрологу) // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'ятокознавства. – 2011. – Вип. 11(14). – С. 185–190.

¹ ГТО – аббревіатура з російської "Готов к труду и обороне СССР".

² ПВХО – аббревіатура з російської "Противовоздушная и противохимическая оборона".

³ ГСО – аббревіатура з російської "Готов к санитарной обороне".

3 фронтових спогадів ветерана Другої світової Анатолія Олександровича Грищинського

22 лютого 2013 р. у гості до студентів IV курсу історико-юридичного факультету та викладачів Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, на запрошення доцента Євгена Миколайовича Луняка, завітав 92-річний ветеран Великої Вітчизняної війни Анатолій Олександрович Грищинський. Нам дуже приємно, що цей один з останніх представників генерації, що захищали нашу Батьківщину в роки Другої світової війни, знайшов сили й час, щоб з великими труднощами (на милицях) прийти до аудиторії й розповісти правду про ті страшні часи. Стіни нашого вузу є рідними для ветерана, оскільки він працював тут в 1985–1991 рр. доцентом кафедри філософії.

Дорогою ціною заплатив український народ за найстрашнішу за всю світову історію війну. Не щезне в пам'яті людській, не йде в забуття великий подвиг і велика трагедія нашого народу, його битва, його перемога над фашистами. Можна по-різному ставитися до цієї війни, по-різному її називати, але хіба можна забути тих, хто віддав свої сили, здоров'я і часто життя заради щастя інших.

Ніжинські студенти виявили велику зацікавленість до подій минулого і свою велику вдячність шановному гостю, який з честю виконав свій чоловічий і громадянський обов'язок: захищати свою Батьківщину, свій народ. На жаль, ветеранів війни та просто живих свідків тієї війни залишилося вже небагато, і з кожним роком їх стає все менше. Тому свідчення цих очевидців мають безумовну джерельну цінність. Це дозволяє ще раз оцінити ту унікальну можливість, яку отримали студенти гоголівського вишу, спілкуючись з учасником великої війни. Можна сподіватися, що шаноблива атмосфера зустрічі, теплота, з якою молоді люди висловлювали свою подяку ветерану, надовго залишиться в його пам'яті.

Війна! Скільки про неї говорять, пишуть, але жодна книга, жоден фільм не можуть точно передати ті жахи, які пережили люди, що бачили її; не можуть показати ті біди, які несла вона людям. Наш шановний гість почав свою розповідь зі спогадів про передвоєнну обстановку. Зі сльозами на очах згадував він роки своєї буремної молодості: "Я навчався у вечірній школі й жив у Києві. 20-річним хлопчиною закінчив курси шофера Київської зразкової автошколи і на той час вже працював. До речі, допоміг мені влаштуватися на роботу працівник міліції. Приблизно два чи три місяці я пропрацював у військовій частині в майстерні політуправління Київського особливого військового округу...".

Згадуючи передвоєнну ситуацію, Анатолій Олександрович зазначав, що весь суспільно-політичний клімат був насичений військовою темою. У зв'язку з цим він згадав рядки популярної в ті роки пісні:

*Мы войны не хотим, но себя защитим-
Оборону крепим мы не даром.
И на вражьей земле мы врага разгромим
Малой кровью, могучим ударом!
На земле, в небесах и на море
Наш напев и могуч, и суров:
Если завтра война,
Если завтра в поход,
Будь сегодня к походу готов!*

Отже, підготовка до війни велася, але до війни наступальної, на чужій території й малою кров'ю. Однак реальність виявилася набагато страшнішою.

На світанку 22 червня 1941 р. Анатолій Олександрович власними очима побачив над Святошином літак з чорним хрестом. Саме в цьому районі Києва він на той час жив. Смертоносна крилата машина скинула бомбу на авіазавод, який знаходився неподалік. Так для 21-річного молодого чоловіка почалася війна.

Всіх робітників підприємства, де він працював, мобілізували. "І в перший же день війни, – згадує Анатолій Олександрович, – в якості військового водія, я виїхав у штаб Південно-Західного фронту. Тоді машини були ЗІС-5, полуторки. Мені дали пістолет. Як спочатку нам повідомили, штаб знаходився в Проскуріві (це зараз Хмельницький), але поки ми доїхали, його там не виявилось. Де тепер знаходився штаб, ми дізнатися не змогли, і повернулися до Києва".

Потім почалася евакуація у східні райони Радянського Союзу. Перебуваючи в Києві, Грищинський вивозив обладнання заводів до залізничних платформ. Однак, у зв'язку з швидкими змінами ситуації на фронті, провести всі заплановані заходи, а особливо вивезти людей не вдалося. Величезні маси біженців тягнулися на схід. Як згадував Анатолій Олександрович, дуже часто колони цих мирних мешканців обстрілювали з кулеметів пілоти люфтваффе.

Перебуваючи в розпорядженні командування Південно-Західного фронту, як військовий шофер, Грищинський потрапив в оточення на Харківщині. Німецькі літаки постійно обстрілювали з повітря загопи червоноармійців-оточенців. Його машину було виведено з ладу, тому її довелося підпалити й пішки пробиратися вздовж Донця, ховаючись під час авіанальотів. Одного разу бомбардування було особливо інтенсивним. Анатолія Олександровича врятувало те, що, по-перше, вже вечоріло, по-друге, він опинився неподалік від яру. Почувши, як гудить бомба, Грищинський стрибнув в яр, який був метрів 8 глибиною, тому покалічив ногу.

В той день живими з штабу армії, крім нього, залишилися ще начштабу і комсорг. Вночі вони перепливли Донець і дісталися розташувань своїх. Через поранену ногу Грищинський майже не міг йти, тому його залишили в одному селі, сказавши, що будуть чекати його в Ізюмі.

Змучений і втомлений, він зміг дістатися до хати, де йому дали кухоль молока. Вранці потихеньку пошкандибав до Ізюма, де нікого зі своїх не

виявилося, тому заліз в солому і переночував. А вранці було оголошення, що всі ті, хто вийшли з оточення, мають пройти перевірку документів і стати до ладу. Анатолій Олександрович направився до збірного пункту, здав зброю. Комсомольський білет він закопав раніше, бо німці комуністів і комсомольців відразу розстрілювали. На пункті його накормили ячмінною крупою й направили шофером у 57-й відділ артобслуговування.

З сумною іронією згадує Анатолій Олександрович роки своєї фронтової служби: "Дехто каже, напевно, ти був в тилу, адже вже немає тих, хто воював на передовій. Дійсно, мені 92 роки, моїх однолітків-товаришів вже давно немає в живих. Хто був на передовій, кожну мить міг бути вбитий чи поранений: від авіації, артобстрілу, шаленої кулі, кулеметного обстрілу, від снайпера. Наприклад, я не кури́в, горілки не пив, хоча й передбачалося наркомівських 100 грамів. Справа в тому, що постачання у передовиків, як правило, на день-два відставало. І потім віддавали за минулі день-два все відразу – горілку по 200, а то і по 300 грамів. Я не пив, віддавав іншим. Багато хто загинув внаслідок куріння. От підніметься вночі, запалить цигарку й отримає кулю від снайпера... Так що куріння нанесло не малих втрат.

Коли воювали у Воронезькій області, міна впала прямо на капот нашої машини: розбило скло, я частково осліп. Опинився в госпіталі, де пробув близько 3 місяців. Як бачите – це не тил".

Після госпіталю Грищинський знову потрапив на фронт. Був в автобатальйоні. Опинився в 489-му винищувальному протитанковому артилерійському полку Третього Білоруського фронту. Згадав він і про такий епізод свого фронтового шоферування. Під час бомбардування в нього в кузові спалахнув ящик зі снарядами. Будь-якої миті снаряди могли вибухнути. Не гаючи не секунди, водій вискочив з кабіни, заліз у кузов і щосили кинув палаючий ящик подагі від машини, а потім якнайшвидше рвонув з небезпечного місця, рятуючи себе та машину.

Машина була для нього чимось рідним. Він завжди намагався оберегти її, як міг. Під час зупинок машини доводилося постійно вкопувати, щоб випадкова куля не пробила радіатор. Бувало, щойно вкопає передні колеса автівки, як поступає команда рушати.

Тут на фронті Грищинський вступив до компартії. Цю віру в ідеали комунізму він зберіг на все життя.

Війну Грищинський закінчив у Східній Пруссії. Велике враження на нього справило відвідування могили видатного німецького мислителя І. Канта. Мабуть, це якоюсь мірою визначило фах молодика: пов'язати свою подальшу діяльність з філософією.

В останні дні війни йому довелося вкотре ризикнути життям. Треба було захопити околицю містечка, де засіли німці. Командир викликав Грищинського і, пересвідчившись, що він комуніст, дав доручення перевезти бойовий загін до околичних будинків. Як згадував Грищинський, він обрав одну з трофейних машин. У ній розмістилися червоноармійці-автоматники. Водій вирішив мчати з максимальною швидкістю, щоб німці не мали часу на роздуми, а заодно навести їх на думку, що це їхні ж пробиваються з оточення. Машина стрімко понеслася до ворожих позицій. Ззаду її обстріляли

свої, імітуючи сценарій обстрілу солдатів вермахту, що тікали від радянського полону. Така поведінка зумовила те, що німці не стріляли, а роздивитися водія їм заважали сутінки та сліплячи світло потужних фар. Машина миттєво в'їхала на подвір'я, й автоматники враз придушили опір противника. Як згадував Грищинський, залишитися живим у цій операції йому здавалося справжнім дивом.

Втім, нагородами його образили. Єдина коштовна відзнака, яку він береже довгі роки – це орден Вітчизняної війни.

Завершивши розповідь, Грищинський відповів на запитання студентів. Він зазначив, що багато фактів тієї війни нині спотворюють. Наприклад, про загороджувальні загони. Вони дійсно були, але відступаючих солдатів не розстрілювали. Загороджувальний загін був для того, щоб панікери не втікали. Їх арештовували, але, як ще раз наголосив ветеран, не розстрілювали. Багато було таких малодушних на початку війни, які втікали гвинтівку багнетом у землю й відмовлялися воювати, прагнучи потрапити до полону й сподіваючись зберегти таким чином життя. Інші намагалися втекти до лісу. Грищинський згадав частівку тих років, що містить притаманну армії ненормативну лексику:

*Шел по лесу, видел чудо –
Дезертир чаек варил.
Котелок на х.. повесил,
А из ж... дым валил.*

Найпам'ятнішою подією, про яку Грищинський згадує зі сльозами на очах, для нього став день Перемоги – 9 травня. Він був тоді в Піллау й першим у своїй частині дізнався від полонених німців, що війна закінчилася. Повідомив про це командури й товаришам. Ті спочатку не повірили, але незабаром переконалися у правдивості цих свідчень.

Після війни доля перекидала Грищинського з місця на місце. До Ніжина він переїхав з Миколаєва. Його дружина хворіла й лікарі порадили їй переїхати північніше. Так подружжя Грищинських опинилося в нашому місті.

Вся ця розповідь була вражаючою, повною реальних подій, переживань. Всі учасники цієї зустрічі змогли більше дізнатися про війну, а Анатолій Олександрович був радий поділитися з нами своїми спогадами. Ми дякуємо Грищинському і всім захисникам нашої Батьківщини за той героїзм, за ту відвагу, за те майбутнє, що вони нам подарували.

Кавунник А. Л.

Вектори молодіжної політики Європейського Союзу в українському соціумі

Стаття присвячена висвітленню векторів молодіжної політики ЄС в українському соціумі на зламі ХХ–ХХІ ст.

На початку ХХІ ст. розвиток векторів молодіжної політики між Україною та країнами Європейського Союзу (далі – ЄС) набуває пріоритетного

значення. Вони характеризуються урізноманітненням форм в сфері міжнародного культурного діалогу. Багатовекторність культурно-освітніх програм прямо і опосередковано впливає на розвиток міжнародного діалогу Україна – ЄС з питань молодіжної політики. Це засвідчують численні культурно-мистецькі заходи, які відбуваються за підтримки інституцій ЄС в різних регіонах України: на Київщині, Львівщині, Рівненщині, Донеччині, Харківщині, Волині, Дніпропетровщині, Черкащині.

Актуальність проблеми стверджують освітні проекти, хід реалізації яких висвітлюється на сторінках "Євробоюлетня" – інформаційного видання Представництва Європейського Союзу в Україні. Їх значення стверджують дослідження українських науковців, як-от М. Головатого [1], Р. Сторожук [8], О. Овчара [6], Н. Пелагеш [7]. Вони містять аналіз сучасної державної молодіжної політики, її сутність, значення для суспільного розвитку України.

Метою статті є висвітлення векторів молодіжної політики в контексті співпраці Україна – ЄС на зламі століть.

В контексті теми статті особливу значущість становлять нормативно-правові акти, постанови, резолюції, комюніке, стратегії, розроблені інституціями ЄС, а саме Європейським Парламентом, Радою Європейського Союзу, Європейською Комісією. Вивчення їх дозволяє визначити вектори молодіжної політики Європейського Союзу. Так, співробітництво з третіми країнами в сфері культури, зв'язок з відповідними міжнародними організаціями й інститутами належить до компетенції Профільного комітету та Комітету Культури на чолі з Доріс Пек з Німеччини, які діють в Європейському парламенті. Саме він грає першорядну роль у створенні Європейської Волонтерської служби, яка сприяє молодіжному обміну, розпочату в 1983 році. Для прикладу в контексті розвитку волонтерського руху в Україні президент молодіжної організації "Європейський молодіжний парламент – Україна" Анна Супруненко зазначає: "Волонтерство, таке популярне в Європі, в Україні тільки набирає силу, тож ми своєю діяльністю показуємо приклад молоді. Адже ти опановуєш нові навички, професійне вміння, унікальний досвід та величезне емоційне задоволення" [9, с. 8].

Для висвітлення векторів молодіжної політики ЄС в українському соціумі показовою є праця М. Канавець "Молодіжна політика в контексті створення внутрішніх передумов щодо вступу України в Європейський Союз", в якій виокремлено два напрямки вивчення молодіжного питання: характеристика державної політики й виконавчої діяльності в контексті складових державної влади та підтримка режиму її демократичності [4, с. 2]. Прикладом наведеного слугує проект Єврокомісії про оголошення конкурсу на виконання контракту в сфері молодіжного регіонального виміру Східного партнерства. "Головними цілями контракту мають бути підтримка зростання потенціалу органів державної влади та представників громадянського суспільства, що працюють у молодіжному секторі країн-учасниць, пріоритетність питань молоді у відповідних сферах політики" [3, с. 12].

Більш ніж на 30 мов світу перекладено збірник "Біла книга" – документ для молоді, який поширює в країнах Південної й Північної Америки, Африканського континенту матеріали що до молодіжної політики ЄС.

Детальному ознайомленню з представленими вище джерелами інституцій Співдружності сприяє збірник "Конституційні акти ЄС". Його упорядники Г. Друзенко, Т. Качка дали українською мовою реєстр нормативно-правових договорів інституцій ЄС періоду 1950–2006 років, як-от: Договір Європейського Союзу (ТЕУ), Договір про створення Європейського Співтовариства (ТЕС), [5].

Все більшої популярності у молодих людей України набувають програми ЄС "Молодь в дії" (міждержавна співпраця); освітні програми "Темпус", "Еразмус Мундус", проект неформальної освіти "Євроклуби".

Так, Європейський парламент та Рада ЄС затвердили програму "Молодь в дії в 2007–2013 рр". Цей документ передбачає розширити сферу молодіжної роботи. Основними цілями її названо: сприяння "активному громадянству молоді"; розвиток молодіжної солідарності; виховання взаєморозуміння між народами; підтримка молодіжної діяльності та можливостей організації громадянського суспільства в молодіжній сфері; сприяння європейській кооперації в молодіжній політиці. Ця програма забезпечує здійснення заходів у п'яти напрямках:

1. "Молодь для Європи" – на підтримку молодіжної діяльності, проектів активної участі в демократичному житті;
2. "Європейська волонтерська служба" – для участі молоді у волонтерській діяльності в ЄС, за його межами;
3. "Молодь світу" – для розвитку взаєморозуміння, обміну молодіжними делегаціями;
4. "Молодіжні працівники та системи підтримки" для підтримки організації діяльності європейського Молодіжного Форуму;
5. "Підтримка для співробітництва в політиці" для організації діалогу між різними суб'єктами в молодіжній сфері (молодь, молодіжні працівники, розробники молодіжних програм) [4, с.4].

Концепція "Молодь в дії" поширюється на країни-члени ЄС, країни Європейської Економічної Зони, Туреччину. Європейська Комісія встановила віковий критерій учасників 15–30 років.

Серед багатьох освітніх проектів ЄС в українській молоді поширюється програма "Молодь", схвалена 2000 року Європейської Комісією, Європейським Парламентом та державами-членами ЄС. "Програма "Молодь" реалізується в 30 європейських країнах ..., а також підтримує співпрацю з країнами-членами СНД, серед яких й Україна. Цим документом передбачена підтримка таких форм активності молодих людей, як обмін студентами. Одним з напрямків програми "Молодь" втілюється проект "Молодь для Європи (молодіжний обмін)" [4, с. 5].

Так, до втілення культурно-освітньої програми Еразмус-Мундус, започаткованої 2004 р., було запрошено студентів з вищих навчальних закладів України, про що повідомлялося праці Н. Пелагеш "Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації" [7, с. 112]. Така форма співпраці допомагала активізації міжнародного співробітництва, підвищенню мобільності серед

студентів, викладачів вищів третіх країн на всіх континентах, щоб сприяти взаєморозумінню між людьми, активізації міжкультурного діалогу.

Великий інтерес викликав "Вуличний фестиваль мистецтв Єврокультура 2011", який проходив у містах Манчестер та Турку – визнаних 2011 року культурними столицями Європи. Молоді музиканти, співаки, художники, артисти оригінального жанру, просто талановиті люди з різних країн, зокрема з України, продемонстрували багатство традицій мультикультурної Європи.

Важливим вектором молодіжної політики Україна - ЄС на зламі століть стали Євроклуби. Як відомо, перші Євроклуби виникли в Португалії і з часом поширилися в країнах Європи, світу. В Україні перші Євроклуби з'явилися в середині 1990-х років, в ряду яких Євроклуб "Промінь Європи" Новороздільненської спеціалізованої школи № 4 Самборського району Львівської області, Євроклуб "Європейська цінність" гуманітарної гімназії № 39 м. Дніпродзержинськ Дніпропетровської області, Євроклуб "EuroMix" Харківської загальноосвітньої школи № 91 та інші. У 2004 році проголошено підтримку розвитку в Україні Євроклубів відповідно до державних програм інформування громадськості з питань європейської інтеграції, культурної політики ЄС. Втім, як зазначається в Євробюлетні за травень 2011 року "реальних кроків з боку держави зроблено практично не було. Основним донором для Євро-клубів було і лишається Представництво Європейського Союзу в Україні" [2, с. 23].

Однім з нових векторів розвитку молодіжної політики Україна - ЄС стали форми тематичного стажування. При цьому партнерами в культурно-освітньому діалозі Україна – ЄС стали Німеччина, Австрія Польща. Так, яскравим прикладом міждержавного діалогу Україна – Польща для представників вищих навчальних закладів стала діяльність Фондації Central European Academy Studies and Certification (CEASC). Завдяки їй з 2010 року в Україні відбувається системна підготовка освітніх консультантів – спеціалістів, що володіють глибокими знаннями в сфері вищої та післядипломної освіти, які в змозі надавати консультації стосовно вибору першої вищої освіти, подальшої освіти впродовж побудови кар'єри згідно до концепції Європейської Комісії Lifelong Learning Programme (навчання протягом життя), Бізнес-освіти (BA, MBA), післядипломної освіти, нострифікації та взаємного визнання освітніх рівнів та кваліфікацій в сучасній світовій системі вищої освіти.

Представлена Фондація (CEASC) за підтримки Європейської Комісії понад три роки організовує проекти стажувань для студентів 2-х – 5-х курсів вищих навчальних закладів України.

Зокрема, прикладом для міжнародної співпраці став проект "Вихід молоді на сучасний ринок праці ЄС" у м. Лодзь. Мета стажування полягала у формуванні практичних навичок у сфері перспектив для молоді пошуку роботи на глобальному ринку праці після навчання. Учасницею стажування була й авторка цієї статті, що дозволило на конкретних прикладах переконалися в дійовості міжнародного діалогу. Так, у період 17–23 лютого

2013 р. у польському місті Лодзь перебувала делегація української молоді, до складу якої входило 18 чоловік. Студенти українських вузів, осібно – з Бердянську, Дніпропетровська, Києва, Львова, Ніжина, Одеси мали нагоду в рамках проекту "businessWeek-2013" пройти стажування за темою "Вихід молоді на сучасний ринок праці ЄС". Його організатором і координатором стала фундація Central European Academy Studies and Certification (CEASC), головний офіс якої знаходиться у м. Рівне. Впродовж шести днів учасники відвідали культурні заходи, як-от: екскурсії до музею "Мануфактура", до старовинного замку XIV ст. "Zamek arcybiskupi" в м. Унеюві. Для учасників були проведені семінари з тематики професійної активізації молоді на ринку праці ЄС. Ці заняття стали важливою складовою стажування студентів з України в Польщі, які отримали корисний досвід щодо юридичних аспектів офіційного працевлаштування української молоді на ринках праці ЄС, підготовки аплікаційних документів (CV, мотиваційний лист), підготовки автопрезентації, вивчили умови щодо продовження навчання закордоном.

Учасники стажування здійснили візит до працівників HR – відділу однієї з транснаціональних корпорацій. Він сприяв пізнанню студентами перспективи щодо працевлаштування, продемонстрував рівень виробничих технологій компанії DELL. Присутні мали нагоду переконатися в практичній реалізації векторів молодіжної політики ЄС, зокрема, співпраці в процесах міжнародної інтеграції, міжнаціональних контактів у громадянському суспільстві, в задоволенні потреб при працевлаштуванні.

Таким чином, в ряду провідних векторів молодіжної політики ЄС в Україні знаходяться культурно-освітні, мистецькі проекти, програми стажування українських студентів в країнах-членах співдружності. У такий спосіб відбувається активізація форм культурного діалогу, який сприяє зміцненню міжнародного й міжнаціонального контактів молоді, поглибленню знань, взаємозбагаченню досвіду в сферах культурно-освітньої, мистецької діяльності.

Література

1. Головатий М. Ф. Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення. – К.: Наук. думка, 1993. – 325 с.
2. Євроклубівці побули евро парламентарями // Євроюлетень. – 2011, травень. – №5. – С. 23.
3. ЄС інвестує з млн.. евро у молодіжну політику на теренах Східного партнерства // Євроюлетень. – 2012, лютий – № 2. – С. 12.
4. Канавець М. Молодіжна політика в контексті створення внутрішніх передумов щодо вступу України в Європейський Союз / М. Канавець // Державне управління: теорія і практика [Електронний ресурс] : електрон. наук. фах. вид. – 2008. – № 1. – Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej7/index.htm> / 2008.
5. Конституційні акти ЄС . Частина I / Упор. Г. Друзенко, заг. ред. Т. Качка. К.: "Юстініан", 2005. – 512 с.
6. Овчар О. М. Сучасні тенденції молодіжної політики європейського Союзу: досвід для України // http://www.nbuu.gov.ua/e-journals/tppd/2010-7/zmist/R_2/11Ovchar.pdf.

7. Пелагеша Н. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації. Монографія. – К. – 2008. – 288 с.

8. Сторожук Р. П. Зарубіжний досвід реалізації молодіжної політики // Державне будівництво. Електронне наукове фахове видання Харківського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України – 1. – 2006р. – Режим доступу: /e-journals/DeVu/2006-1/index.html.

9. Супруненко А. "Важливо розуміти мету" // Євробіюлетень. – 2012. липень, – № 7. – С. 8.

**СТАТТІ
ТА ПОВІ ДОМЛЕННЯ
І З
ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ**

Історія формування гендерних стереотипів

Протягом історії людства сформувалася традиційна система соціалізації статі в основі якої лежить так званий первинний розподіл праці між чоловіком і жінкою. Саме він закріпив за чоловіком право на "зовнішню" діяльність, на освоєння світу і панування над ним, а отже – на роль суб'єкта історії, а за жінками – право на народження і виховання дітей, на влаштування дому і побуту. Це в майбутньому і поклало початок формуванню гендерних стереотипів.

У процесі демократизації суспільства проблема гендерних стереотипів та історії їх виникнення набула високої актуальності, адже не можливо говорити про забезпечення політичних прав та громадських свобод, якщо існує примітивна дискримінація за статевою ознакою [5, с. 89]. Першою проблемою на шляху вирішення цього питання, стало не розуміння та неосвіченість переважної більшості суспільства і частини представників органів влади в гендерних проблемах. Тому метою даної статті є висвітлити історію формування гендерних стереотипів від початку їх виникнення до сьогодення, підвищити загальне розуміння потреби вирішення гендерних проблем.

Потреба подолання гендерних стереотипів впродовж останніх 20 років спровокувала появу багатьох праць, у них висвітлено як теоретичну так і практичну сторони даного питання, наводяться різні шляхи подолання проблеми. Серед зарубіжних науковців над цією темою працювали: К. Дайон, К. Гуїчі, С. Шерман, Н. Ажгіхінова, О. Вороніна, О. Здравомислова, Г. Двінянінва, А. Кіріліна. [4] В Україні цю проблему через призму соціології вивчає І. Жеребкіна, дотичними до питання гендерних стереотипів є дослідження О. Кість, та О. Стрельник. Також слід відмітити велику кількість статей, у науковій періодиці, що почали з'являтися з початку 2000-х рр. переважно представників Харківського центру гендерних досліджень та Південноукраїнського центру гендерних проблем, хоча в останній час географія праць авторів, що розглядають дане питання значно розширилася.

Не зважаючи на велику кількість праць, що стосуються проблеми гендерних стереотипів, спостерігаються певні проблеми у єдності визначення самого поняття "гендерний стереотип". Причиною цього є використання різних методологічних підходів, адже дослідженням з даної проблематики проводяться представники різних наукових дисциплін. У більшості випадків гендерні стереотипи характеризують як неправильні узагальнення – занадто широкі перебільшені чи спрощені, які не формуються через соціальний досвід та містять у собі елемент оцінки. З іншої точки зору, гендерні стереотипи розглядають як необхідний і важливий когнітивний процес, який опосередковує поведінку людини, що допомагає її орієнтації і як наслідок легітимізує дискримінацію у суспільстві [4].

У науковців немає єдиної спільної думки чи точних даних про характер гендерної взаємодії в далекому минулому. Одні із них вважають, що часи

палеоліту і неоліту були гендерно нейтральними, інші відстоюють думку що на початку історії людства панував матріархат, що передбачав партнерські відносини. Це партнерство нібито було зруйноване з розвитком "технологій війни", що утвердили перевагу грубої сили [1, с. 4].

Вже у період античності у суспільстві активно діють гендерні стереотипи і дискримінація. Яскравим свідченням цього є слова Піфагора, який говорив, що існує позитивний принцип, який створив порядок, світло, чоловіка і негативний, який створив хаос, сутінки і жінку. Часто жінка в афінській державі прирівнювалася до знаряддя для продовження роду та ведення господарства. Як бачимо в період античності вже існував цілком сформований гендерний стереотип в основі якого був примусовий розподіл суспільних ролей.

Поява і поширення християнства не внесла в ставлення до жінки ніяких суттєвих змін, підпорядкованість жінки чоловікові була закріплена церковним канонам. "Дружини, коріться своїм чоловікам, як Господу, тому, що чоловік є глава родини, як і Христос глава Церкви ..." – говорить Новий Заповіт [8, с. 77]. Довгий час жінка взагалі вважалася позбавленою душі, лише у 1400 році на Маконському церковному соборі було визнано, що жінки мають щось на неї подібне. Вирішення католицьким кліром цього питання, в певній мірі означає розуміння існування проблеми дискримінації і також те що одним із факторів, що лежав у основі їх формування були релігійні канони.

Підсумовуючи розвиток стереотипів у періоди античності та Середньовіччя, слід виділити, що причинами їх формування були закладені міфологічними та релігійними віруваннями, які відбилися на соціально-побутовій сфері [3, с. 111].

У період Ренесансу та Реформації в Європі жінка стала лише об'єктом естетичного поклоніння, одночасно зберігаючи своє принизливе становище. У цей час активізувалась буржуазна економіка, продовжували розвиватися патріархальні цінності. В цих умовах індивід не був упевнений у власній значущості, якщо вона не підкріплювалася ринковим успіхом і якраз це збільшувало прірву у рівності між чоловіком і жінкою в епоху Ренесансу. Адже саме чоловік став основним і головним гравцем тогочасних торгівельних відносин.

З цього приводу доречним є запитання Джоан Келлі – чи існував ренесанс для жінок, поставлене у її однойменній праці [2, с. 46]. Нью-йоркська дослідниця розглядаючи це питання приходять до висновку що його не було. Максимум цей період у жіночій історії людства можна назвати відлигою. Але саме у цей період коли в мистецтві формується культ жінки у суспільстві, водночас, формуються беззаперечний культ домінування чоловіка. Також в цей період сформувалися стереотипи стосовно ставлення до жінки у стосунках, які діють і до сьогодні.

Отже до попередніх чинників формування гендерних стереотипів у період Відродження додався економічний. З цього періоду бізнес стає прерогативою чоловіків і діє він і до наших днів.

═══════

Буржуазне суспільство породило багато псевдотеорій щодо неповноцінності жінок. А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, О. Вейнінгер та інші твердили, що за своєю природою жінки брехливі, зрадливі, невдячні. А. Шопенгауер підкреслював, що жінці за її натурою потрібен господар, і що найблисучіші представники цієї статі ніколи не виробили нічого істинно великого та самобутнього [4]. Ф. Ніцше також принижував жінок, не розглядаючи в них ні таланту, ні розуму. Німецький філософ О. Вейнінгер вважав, що геніальність абсолютно недосяжна для жінки, яка позбавлена оригінальності мислення і не знає логіки та морального імперативу [7, с. 193].

Обговорення належного місця жінки у суспільстві, не зважаючи на його характер несе в собі позитив – підняття загальної проблеми, її актуалізація для суспільства. Прояв цього можна побачити у період XIX ст. коли ми спостерігаємо принципово нове ставлення до жінки, що знайшло своє відображення і в поглядах науковців тих часів. Цю тенденцію започаткували соціалісти-утопісти XIX ст., особливо Ш. Фур'є [8]. Він писав, що прагнення зробити всіх жінок домашніми господарками свідчить про хибність соціального механізму. Йому першому належить думка про те, що в кожному суспільстві рівень емансипації жінки є природним показником загальної емансипації. Вагомий внесок у теоретичне обґрунтування проблеми зробили А. Бебель у своїй книзі "Жінка і соціалізм" та А. Барнетт, який пояснив природу стереотипів у суспільстві спростував думку про те що жінка не може займатися "чоловічими справами" [4].

Але поява наукових праць зачіпала лиш теоретичний аспект стереотипів у суспільстві і лише поклала початок їх нагромадженню. Реакція громадськості, переважно чоловічої, показала про неготовність сприйняти ідею рівності чоловіків і жінок та чітко проілюструвала стереотипи патріархального суспільства. Хоча за період XX ст. було вирішено низку проблем і поставлено гендерне питання на найвищому міжнародному рівні, але похитнути основи патріархального суспільства не вдалося.

Виходячи із основ формування гендерних стереотипів, одним із можливих варіантів їх подолання є шлях комплексних змін у патріархальних сферах суспільства: політиці, військовій справі, бізнесі, науці. Але в першу чергу слід говорити про формування у членів суспільства свідомого розуміння проблеми і її подальшого вирішення. Наприклад, за даними опитування в українському суспільстві лише 50 % респондентів визнають наявність гендерної проблеми, а для ефективного вирішення даного питання це все ж таки замала кількість [6, с. 32].

Отже, проаналізувавши процес формування гендерних стереотипів, можемо зробити висновок, що вони проявилися на всіх стадіях розвитку людини та в різних сферах її діяльності. Соціальні та гендерні ролі, які виконують в суспільстві чоловіки та жінки, зумовлені існуванням гендерних стереотипів, або навпаки; суспільство саме вирішує, які уявлення стосовно гендерних ролей та поведінки потрібні для їх функціонування, що в свою чергу дискримінує обидві статі.

Література

1. Гендерні аспекти у державному управлінні / за ред. Л. А. Юда. – Чернівці: ЦППК, 2009.
2. Келлі Д. Чи існував Ренесанс для жінок? // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Л. Гентош і О. Кісь. – Львів, 2003.
3. Дорофей Ю. Гендерные стереотипы в античности // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского – Одеса, № 22. – 2009. – С. 105–112.
4. Кашаба О. Гендерні стереотипи: від минувшини до сьогодення // Вісник Національного технічного університету "Харківський політехнічний інститут". – Харків: НТУ "ХПІ", № 30 – 2011.
5. Літвін Л. Категорія гендеру: сутність, особливості та основні підходи до визначення // Гілея – К., № 38 – 2010.
6. Саєнко Ю. Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем в українському суспільстві. – К., 2007.
7. Шубина Е. Гендерные аспекты христианской добродетели и чистоты // Религия и нравственность в секулярном мире: Материалы научной конференции (28-30 ноября 2001 г.). – Спб., 2001. – С. 77–78.
8. Фурье Ш. Избранные сочинения. – Т. 1. – М., 1951.

Сенько Г. Г.

Історія виникнення та розвитку правового регулювання правопорушень у сфері спорту

Історія спортивних змагань налічує не одне тисячоліття, але професійним спорт стає набагато пізніше. В наш час, коли спорт спрямований не тільки на підтримку та пропаганду здорового способу життя, а перетворився на цілу індустрію розваг та прибуткового шоу, а значить не уникає шахрайств та інших правопорушень, питання правового (державного) регулювання відносин у цій сфері стає все більш актуальним.

Метою цієї статті є аналіз історичного виникнення і розвитку правового регулювання правопорушень у сфері спорту, причин та підстав звернення уваги державою на відповідну сферу діяльності людини. Завдання даного дослідження наступні: проаналізувати нормативно-правові акти, які регламентують правовідносини у сфері спорту та вітчизняну юридичну літературу; визначити причини та наслідки "спортивних правопорушень" та нормативну базу їх регулювання; дослідити появу міжнародних та національних організацій в боротьбі за чистоту і чесність у спорті.

Проблемам спортивних правовідносин та їх регулювання присвячено багато наукових праць відомих зарубіжних та вітчизняних науковців таких, як Сікман, Хорст Хілперт, О. С. Августинів, О. М. Брілліантов, А. А. Глашева, В. В. Кузін, М. Є. Кутєпов, В. П. Корж, В. Н. Платонов, І. М. Башкін, Н. В. Бордюгова, Н. В. Глущенко та інші. Проте, в зазначених працях аналіз виникнення та розвитку правового регулювання правопорушень у сфері спорту мав вибірковий, несистемний характер і здійснювався в контексті розгляду спортивних правовідносин загалом.

═══════

Виникнення правопорушень у сфері спорту обов'язково зумовлює потребу їх правової регламентації. Так, коли на Олімпіаді в Римі у 1960 році безпосередньо на дистанції помер один із датських велосипедистів Кнуд Йенсен, виникла потреба у забороні допінгових препаратів [1]. Хоча розслідування не дало позитивних результатів, воно й не виключило використання амфетамінів, які істотно впливають на витривалість спортсменів. Через чотири роки, на Олімпіаді в Токіо почали перевіряти спортсменів на вживання допінгу. Можна сказати, що закони, пов'язані з протиправною поведінкою у сфері спорту, написані не тільки збитками і розчаруваннями, а й смертю та кров'ю самих учасників змагань. З того моменту час від часу виникають серйозні проблеми із застосуванням допінгу, фальсифікацією антидопінгового контролю чи інших правопорушень в сфері спорту, що потребують певної класифікації.

Усі правопорушення в спортивній галузі можна поділити на декілька видів за різними критеріями.

1. Від суб'єктів скоєння: правопорушення фізичних осіб (спортсменів, тренерів, суддів) або декілька фізичних осіб одночасно (сам атлет, який використав допінг, та особа, що схилила його до вживання забороненого препарату) та правопорушення юридичних осіб (спортивних клубів, спілок, медичних комісій, МОК тощо).

2. За підставами: договірні (порушення умов договору) та позадоговірні (порушення чинних правових норм) правопорушення.

3. За існуючими галузями права: цивільно-правові (поширення неправдивої інформації), адміністративні (порушення громадського порядку під час проведення спортивних заходів), кримінальні (організація і здійснення заборонених видів спорту, що приводять до каліцтва та загибелі людей; підкуп суддів, ухилення від сплати податків), дисциплінарні (використання допінгу чи алкоголю під час змагання).

4. За строком вчинення: одномоментні та тривалі.

5. За кваліфікаційною ознакою: прості та альтернативні.

6. За територіальною ознакою: національні (в межах законодавства певної держави) та міжнародні (порушення міжнародних норм).

Законодавча база регулювання різних правопорушень та відповідних органів контролю виникає за необхідністю на різних етапах розвитку суспільства.

Перетворення фізкультури та спорту на видовищні змагання введені були за часів Давньої Греції та Давнього Риму. Але в той період не було загальних заборон, крім деяких всім відомих. Наприклад, доступ на Олімпійські ігри було жорстко заборонено жінкам. Це порушення норм каралося смертною карою – винну скидали зі скали. Наступною заборонаю було ведення будь-яких військових дій ("екіхрія"). Порушників карали великими грошовими штрафами та приниженням. Їх не тільки не допускали ще й на наступні ігри, а й уникали спілкування з ними, цих людей сторонилися навіть найближчі друзі.

Олімпійські ігри в різні часи або оголошувалися забороненими або знову з'являлися як елемент культури суспільства, але спорт і фізична

культура існували у всі часи. Правове регулювання, тобто безпосередньо виникнення правових актів, які регулювали спортивну діяльність, починається з сорокових років ХХ століття майже у всіх розвинутих державах світу. Спроба врегулювання спортивних суперечностей іншими нормативними актами виникала і на початку ХХ століття. Наприклад, використання "Закону Шермана". Сам закон не має відношення до спорту, а стосувався заборони монополій, тобто вважався антимонопольним законом. У 1922 році проти Бейсбольної національної ліги був поданий позов бейсбольним клубом "Балтімор" [2], в якому саме створення Бейсбольної національної ліги вважалося нормативним порушенням. Позов був визнаний неправомочним, але сам факт розгляду такої справи дає підстави стверджувати про необхідність створення правової бази регулювання спортивних відносин, що і було зроблено у різних державах протягом нетривалого часу. Такі закони з'явилися в Великобританії у 1937 році – Закон про фізичну підготовку і рекреації, Закон про спорт в Італії 1942 рік, Закон про фізичну підготовку та аматорський спорт у 1961 році. В один рік, в 1961, з'являються такі закони в Канаді та Японії. Закон про спорт у Швейцарії приймається у 1972 році, у США у 1978, в Греції – 1979, в Фінляндії – 1980, ФРН – 1984, у Франції та Іспанії 1988 рік, у Польщі – 1996, у Словенії – 1998 рік, у Російській федерації – в 1999р. На початку 90-х років такі закони були прийняті майже у всіх державах Східної Європи [3].

Зрозуміло, що міжнародне законодавство теж приймає відповідні нормативні акти щодо регулювання спортивних відносин та спортивних правопорушень, що стало підставою для створення відповідних міжнародних організацій. Більшість з них займалося антидопінговим контролем.

МОК у 60-х роках ХХ ст. ввів заборону на використання низки лікувальних засобів та методів, що штучно підвищують працездатність. У 1967 році виникає медична комісія МОК [4]. У 1998 році було створено Всесвітнє Незалежне Антидопінгове Агентство (ВАДА) на чолі з членом Виконкому МОК Р. Поундом (Канада). У грудні 1999 року Єврокомісія надала Європейській раді доклад, що отримав назву "Гельсінський доклад про спорт" [5]. Була підписана Конвенція проти вживання допінгу, яка ратифікована всіма країнами Європи крім Бельгії.

В Україні рано чи пізно держава повинна була звернути увагу на спортивну галузь. Таким чином Верховною Радою України була ратифікована Міжнародна конвенція по боротьбі з допінгом в спорті, був прийнятий Закон України "Про антидопінговий контроль в спорті", Постановою Кабінету Міністрів України створений Національний антидопінговий центр України [6; 7]. На сучасному етапі діють антидопінгові комісії при федераціях з видів спорту на національному та міжнародному рівнях: МОК, МПОК, міжнародні організації спортивного профілю та організатори крупних спортивних змагань. Закон України "Про фізичну культуру і спорт", Закон України "Про підтримку олімпійського та параолімпійського руху та спорту вищих досягнень в Україні" також регулюють організацію та проведення спортивних заходів, та спрямовані на попередження вчинення спортивних

правопорушень. І це дуже вчасно. Відомі статистичні дані, що до введення жорсткого допінг-контролю за півтора року в Україні померло семеро спортсменів, що займалися ігровими видами спорту, від серцевого нападу у віці до 25 років. В інших видах спорту 60 % померло через злякисні пухлини, 10 % – через зупинку серця. І все це люди, які не досягли 50-річного віку. Наслідком вживання допінгів є тяжкі травми, хвороби внутрішніх органів, а в деяких випадках навіть інвалідність. І це відбувалося при відсутності соціального захисту та соціальних гарантій. Зрозуміло, що до виникнення використання допінгу призвела комерціалізація спорту. Чим більше популярним і видовищним стає спорт, тим більше використовують засобів, що підвищують витривалість та працездатність учасників спортивних змагань.

Отже, в процесі розвитку спортивної галузі людство прийшло до поняття необхідності врегулюванні спортивних відносин та покарання за вчинення спортивних правопорушень. Чим прибутковіше ставала спортивна діяльність, тим різноманітніше і "брудніше" втручання у чесність змагань. Спорт завжди поділявся на два види: спорт аматорів і спорт професіоналів. Якщо в аматорських змаганнях намагалися строго дотримуватися загальнолюдських норм честі, то в професійних, де мова йшла про гроші та нагороди, використовували будь-які методи для отримання перемоги, що приводило до багатьох смертей, інвалідності, каліцтва та руйнування фізичного та психічного здоров'я спортсменів. Зрозуміло, що при виникненні та розвитку цих проблем, держава вже не могла залишатися байдужим спостерігачем, а повинна була захистити власних громадян і в спортивній галузі суспільного життя. Таким чином виникає спортивне законодавство, яке, на сучасному етапі деякі правознавці вже вважають окремою комплексною галуззю права. Крім сказаного, зараз існує багато інших проблемних питань у спорті, які не регулюються законами. Не створено поки правової бази, що карає за здані бої, за підсудження результатів. Потребує вдосконалення законодавство за нанесення навмисних та нанесених з необережності травм спортсменам під час спортивної діяльності (на змаганнях та поза ними). Вивчення сукупності прогалин у спортивному законодавстві потребує окремого детального, навіть прискіпливого вивчення групою спеціалістів зі спорту, правознавства, медицини та інших сфер діяльності. Сподіваємося, що така робота ведеться і через деякий час ми побачимо результати роботи професіоналів, від чого популярність спорту повинна тільки виграти.

Література

1. Бордюгова Н.В. Правопорушення в спорті: допінг. Поняття і історія розповсюдження // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 1. – С. 291–295.
2. Апаров А.М. Спортивне право України : [навчальний посібник] / А.М. Апаров. – К. : Істина, 2012. – 520 с.
3. Про антидопінговий контроль у спорті : Закон України від 5 квітня 2001 року № 2353-III. – Редакція від 05.04.2001. [Електронний ресурс] : Верховна Рада України. Офіційний веб-сайт. – Режим доступу до джерела : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/про%20антидопінговий%20контроль%20у%20спорті>

4. Мальона С. Допінг-контроль та його організаційно-правові основи // Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві: збірник наукових праць № 3(19), 2012. – С. 32–35. – [Електронний ресурс] : Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Офіційний веб-сайт. – Режим доступу до джерела: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/fvs/2012_3/stati/ukr/R1/anot9.pdf

5. Ткалич М.О. Теоретичні та практичні проблеми формування спортивного права як самостійної галузі права // Право та управління. – 2011. – № 3. – С. 302–309.

6. Гніздовська Г.М. Правове регулювання суспільних відносин в сфері професійного спорту в Україні (загальні основи) // Вісник Одеського національного університету. Серія "Правознавство". – 2010. – Том 15. – Випуск 22. – [Електронний ресурс] : Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Офіційний веб-сайт. – Режим доступу до джерела: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vonu_prav/2010_22/05.pdf.

7. Про утворення Національного антидопінгового центру : Постанова Кабінету Міністрів України від 25 липня 2002 р. № 1063. – Редакція від 24.06.2006. [Електронний ресурс] : Верховна Рада України. Офіційний веб-сайт. – Режим доступу до джерела : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1063-2002-p>.

Черв'як Н. П.

Ідеал грецького громадянина за даними античної філософії

Наше майбутнє, майбутнє нашої держави залежить від того, які громадяни живуть у ній. Щоб стати повноправним членом європейської спільноти потрібно всебічно утвердитись у суспільному та індивідуальному бутті цивілізованих норм життя на основі загальнолюдських цінностей. Прикладом цього може служити ідеал афінського громадянина.

Знайомлячись з обдарованим і діяльним народом Греції, який умів удосконалювати й розвивати своє суспільство, почувався в реальному світі органічною і невід'ємною частиною природи, і, разом з тим, створював різноманітність літературних форм і жанрів, закладав основи для нових на той час наукових дисциплін, створював геніальні шедеври архітектури, скульптури, мимоволі захоплюєшся багатогранністю і мудрістю афінських громадян.

Недарма про значення грецької літератури як невичерпної скарбниці і невмирущого джерела сказав мудрий філософ, громадський діяч, визначний письменник української літератури Іван Франко: "... З безмірно багатой греко-римської літератури лишилися лише нужденні відломки та шматочки, "однак " навіть ті мізерні останки мали силу в XV та XVI вв. оновити європейську людність, двигнути її з варварства, попхнути до нового розвою і що вони й досі не перестали запліднювати нашого духу і творять непохитну основу нашої цивілізації" [1, с. 277].

Пізнаючи глибини формування давньогрецької суспільності, які виробляли закони людської моралі і правила взаємин поміж людьми, дохо-

=====

димо думки про загальнолюдські цінності, які й сьогодні стоять на порядку денному людських спільнот. Стає зрозумілою цінність людини як особистості, що було відзначено давніми греками. "Ми любимо красу без примхливості і мудрість без розніженості", - говорив Перикл [5, с. 47].

І нині людина є вінцем творіння, еталоном прекрасного, поєднанням фізичного й духовного начал. Найбільше в усіх народів цінуються, як і колись, почуття дружби, кохання, вірності, які знайшли своє місце у культурі давніх греків.

Слово "ідеал" грецького походження. Воно означає "взірець", "норма".

Ідеал – це уявлення або поняття людини про найдосконалішу форму якогось предмета чи явища, про найдосконаліші умови людського життя, суспільство або саму людину. Можна також сказати, що ідеал – це найвища мета, якої людина збирається досягти внаслідок якоїсь своєї діяльності. Тільки по-справжньому творча фантазія може створювати ідеальні образи, які збагачують і вдосконалюють дійсність, включаючи також і саму людину, стаючи метою її розвитку.

З давніх-давен ідеалом грека була арете – сукупність чеснот ідеального елліна. Її зміст змінювався разом із розвитком людини, щоразу віддзеркалюючи сутність певного історичного періоду. Так, в доархаїчні часи число включених до неї компонентів було досить великим: поряд із вимогами мужності, розуму та краси визнавалася необхідність спритності, сили, витривалості, розсудливості, ввічливості. Їх наявність визначалася загальним схваленням, що цілком природно передбачало й уміння подобатись. Сучасна людина переважно негативно ставиться до цієї якості. Тлумачення ж її греками було пов'язано з їхнім розумінням людини як єдності добра і зла, а її діянь – як постійного вибору між ними. Тому в умінні подобатися елліни бачили передусім здатність повертатися до інших такою своєю стороною, яка викликає лише позитивний духовний заряд. Це було прагнення духовного збігу, потяг до суто людського спілкування [14, с. 13].

Стародавня Греція є батьківщиною філософії. Греки розробили основні поняття європейської філософії, зокрема започаткували філософію ідеалізму. Людина в античній філософії трактувалась як частка світу, космосу, як мікрокосмос. Філософія Греції, була соціоморфна, створена за образом і подобою полісу. Вона покликана служити засобом формування добродійної людини, громадянина полісу і справедливої держави.

Природа людини, людина і свідомість; питання людського життя його сенсу, призначення, мети, щастя; людина в річищі морально-етичної проблематики осмислювалась Сократом, Аристотелем, Платоном. "Пізнай самого себе" – цей девіз Сократа пройшов через усю наступну філософію гуманістичного напрямку [4, с. 213].

Кожний видатний філософ виражав у своєму вченні не тільки головні проблеми та ідеї свого часу, а й власний життєвий досвід, своє розуміння людини і світу, що й було головним питанням філософського світогляду. В античні часи, почало складатися розуміння філософії як найбільш цінної галузі знань, яка не тільки дає людям цілісне бачення світу й самих себе,

розкриває сутність і природу речей, але й навчає їх, як треба жити, як бути добродійними, мужніми й щасливими.

Сократ не втручався в політику. Він був дисциплінованим, чесним і справедливим, вчив поважати закони і сам подавав приклад в цьому, крено виконуючи свій обов'язок громадянина Афін. Він був противником розгнуданої демократії, яка відкидала древні закони, і замінювала їх постановами народного зібрання. Для нього був неприйнятним спосіб вибрання на суспільні посади шляхом жеребкування чи голосування. Являючись непримиримим противником натовпу, враховував ідеальною формою правління аристократію – владу благородних людей. Сам, не приймаючи участі в політиці, своєю просвітницькою метою філософ ставив підготовку талановитих і достойних людей, які могли б здійснити його політичний ідеал. Таких людей він шукав, вступаючи в розмови на вулицях і площах Афін, апелюючи совісті і розсудливості співбесідників.

Він був добре відомим в рідному місті. Його зовнішність – своєрідна і парадоксальна – не мала нічого спільного з еллінським ідеалом краси. Але його душевні якості були дивовижними: це була людина тонка, делікатна, витримана, випромінююча спокій і гармонію. Алквід в "Пире" Платона говорить, що зовнішньо Сократ був дуже некрасивий і був схожий на зображення Силена, проте внутрішньо – неймовірно красивий і обдарований благодійністю і мудрістю. А сам Платон, який був учнем Сократа, стверджував, що Сократ був "кращим, дуже порядним і найсправедливішим із греків" [4, с. 84].

Привабливість особистості Сократа, сила і підкорюючий вплив його слова були неабияк великі. Філософа оточували друзі, учні, захоплені шанувальники, які прославляли його мудрість і примічали все, про що він говорив. З ним шукали дружби навіть хвалькуваті аристократи.

Сократ присвятив своє життя пошукам етичного ідеалу, добра і справедливості. Він цікавий не тільки своїм вченням, а й усім своїм життям, оскільки його життя стало втіленням його вчення.

Сократ не написав жодного твору, що стало вічною проблемою для істориків і філософів. Єдиними письмовими джерелами, які оповідали про нього і його учнів, були твори його учнів Ксенофонта, Платона і деякі записи, зроблені "з чуток", зокрема Аристотелем [11, с. 45].

Значним досягненням Сократа стало "вчення про людину". Поставивши у центр своєї філософії людину, Сократ стверджує, що пізнати світ людина може, тільки пізнавши себе, свою душу, справи, і в цьому основне завдання філософії.

Сутність людини є її душа. Під душею він розуміє розум, розуму протистоять пристрасті, які йдуть від тіла, і провокуються зовнішнім світом. Пристрасті сприяють непомірності, вони постійно загрожують порушити рівновагу душі. На відміну від пристрастей, розум логічний, послідовний. Він є джерелом самоволодіння. Через розум людина змогла володіти собою, володіти над стихійними прагненнями – до свободи. Вільний той, хто вміє керувати пристрастями. Традиційно вважалося, що герой це той, хто пере-

магає ворогів зовнішніх. У Сократа героєм стає мудрець, який перемагає ворогів внутрішніх.

Сократа дуже цікавили питання, що стосувалися дружби, краси, моралі. Відповіді на всі ці питання знайшли своє відображення в етиці – науці про мораль, основоположником якої вважають Сократа.

Питання Сократа про те, що таке краса, справедливість, дружба, мудрість, хоробрість, змушували задумуватися не тільки про філософські поняття, але і про життєві цінності. Філософ протягом усього життя дивувався, чому люди таку велику увагу приділяють речам дуже далеким від них (космос, матерія, основа буття, сутність), в той час як на речі, безпосередньо пов'язані з їх особистим буттям (душа, почуття, розум, воля), майже не звертають уваги. Сократ вважав людину останнім і кінцевим критерієм для вимірювання політичних і суспільних устроїв. Тому Сократ прагнув переорієнтувати людину на саму себе в відповідності до широко відомого вислову, який знаходився при вході до храму дельфійського оракула: "Пізнай самого себе і ти відкриєш таємницю всіх речей" [7, с. 213].

Сократ мав звичку шукати у людей відповіді на питання, які вважались гнітючими і неприємними, для того, щоб заперечити суспільно прийняті поверхневі пояснення і покласти початок критичному пізнанню. Філософ змушував свого співбесідника точно і однозначно сформулювати свою думку. Дуже часто ті люди, до яких звертався Сократ зі своїми питаннями, йшли присоромленими і сконфуженими, тому що ставилась під сумнів їх "обізнаність". Наприклад, Сократ спитав у незнайомого, в чому характер (якість) його професії, розмірковуючи, що якщо людина знає характер професії, то його знання будуть гарантією його компетентності в даній області занять. Але ні незнайомиць, ні сам Сократ не знали, в чому ж є якість цієї професії. Сократ і сам зізнався, що не знав відповіді на деякі питання, та все ж як він сам думав, він мав перевагу перед тими, хто не знав відповіді на питання, надіючись, що володіє таким знанням. У зв'язку з цим відомий вислів Сократа: "Я знаю, що нічого не знаю". Пізнання самого себе було кредом Сократа [6, с. 95].

Істина і моральність для Сократа – поняття співпадаючі. Між мудрістю і моральністю Сократ не робив розходження: він визнавав людину разом і розумною, і моральною, якщо людина, розуміючи, у чому складається прекрасне і гарне, керується цим у своїх вчинках і, навпаки, знаючи, у чому складається морально потворне, уникає його.

Справедливі вчинки і взагалі всі вчинки, засновані на чесноті – прекрасні і гарні. Тому люди, які знають, з чого складаються такі вчинки, не захочуть зробити ніякий інший вчинок, а люди, що не знають, не можуть їх зробити і, навіть якщо спробують зробити, роблять помилки. Справедливі і взагалі всі прекрасні вчинки засновані на чесноті, то висновок такий, що і справедливість і всяка інша чеснота є "мудрість".

Шира справедливість, по Сократові, це знання того, що добре і прекрасно, разом з тим і корисно людині. Все це сприяє блаженству та життєвому щастю.

Сократ підкреслював значну роль знання у науці. За твердженням Сократа, інтелект – визначний фактор нашої діяльності, що спрямовує людину до добра та істини. У цьому випадку відсутність протиріччя між метою і шляхами особистого буття та суспільного сприймається як щастя. І навпаки протиставлення власних інтересів інтересам оточуючих веде до дисгармонії, причиною якої є незнання і невміння охопити всю різноманітність шляхів добра і зла. Однак визнання Сократом первісної "доброти" людської природи не веде його до ствердження рівності всіх людей за здібностями: "Ознаками гарних здібностей є швидке засвоєння людиною предмета, що її приваблює, запам'ятовування вивченого та інтерес до всіх знань, що допомагають гарно вести домашнє господарство, керувати державою і взагалі вміння користуватися людьми і людськими діями"[12, с. 284].

Сократ жив сам і запропонував іншим жити у пошуках істини. Образ свого вчителя Сократа, Платон представляє нам у діалогах, це образ людини, яка готова залишити всі свої заняття в обмін на поглиблені бесіди і пізнання природи достойних речей: любові, краси, добра, справедливості тощо. Сократа ніколи не стомлюють подібні бесіди, навіть коли він вже має те, що здається усталеними думками і переконаннями про предмет. Він завжди готовий пізнати ще щось, продовжувати дослідження, піддавати сумніву навіть найбільш стійкі переконання. Така життєва позиція полягає в одному з найбільш відомих висловлювань Сократа: "Життя, яке не викликає питань, не варте життя" [3, с. 455].

Сократ втілює й інші характерні риси ідеальної людини, або філософа, включаючи те, що він більше турбується за душу, ніж за тіло, боїться аморальності більше, ніж смерті, і невразливий до думки мас. Сократ каже Критону, що йому слід жити так, щоб оцінити думку лише хороших і знайомих людей, а не натовпу. Натовп має міради думок про все, про що завгодно, і він схильний концентруватися на негайній матеріальній вигоді на збиток вічним реаліям. Тому Критону слід цінити думку і схвалення лише небагатьох мудрих. У серцевині усіх цих стверджень ми знаходимо глибоке моральне переконання, що вище і краще життя людини – це життя усвідомлено розвиненої чесноти або переваги. Більш того, як пояснює Сократ у "Державі", ті особистості, які володіють подібними чеснотами, мають бути очільниками держави. Інакше безлад і тиранія будуть неминучими [9, с. 202].

Життя кожного індивідуума минає добре і достойно, якщо нею править вища і краща частина кожного, кожної душі, яка спочатку пов'язана з найвищими чеснотами – добротою, істиною і справедливістю. Аналогічно в суспільстві встановлюється порядок, гармонія, і справедливість, коли кращі члени суспільства правлять іншими. Ці кращі – філософи, люди з розвиненою моральністю, про яку йшлося вище, яких пізніше він називає "охоронцями держави" [8, с.304].

Сократ визнає, що декому може здатися неймовірною ідея, що філософи мають бути царями, але він, однак, наполягає на цьому. Він пояснює свою точку зору Главкону, одному з молодих людей, які приходять до нього: "Поки в державах не будуть царювати філософи, або так звані нинішні царі і володарі не стануть благородно і ґрунтовно філософствувати і це не

поєднається – державна влада і філософія, і поки не будуть в обов'язковому порядку відчужені ті люди – а їх багато – які нині прагнуть поодинокі або до влади, або до філософії, до того часу, любий Главконе, державам не позбавитися від зла, то й не стане можливим для роду людського й не побачить сонячного сяйва той державний устрій, який ми описали. Ось чому я так довго не наважувався говорити – я бачив, що все це буде повністю перечити загальноприйнятній думці; адже людям важко визнати, що інакше неможливе, а ні особисте, ні суспільне благополуччя" [9, с. 212].

Розкриваючи проблему людини, він порушував питання про такі характеристики, як "мужність", "розсудливість", "доброта", "краса" тощо. Суперечності у відповідях співрозмовників, що їх виявляв Сократ, свідчили про неможливість звести загальний зміст понять до їх конкретно-індивідуальних проявів. Відкривши неможливість існування загального як конкретного та індивідуального існування ("краси" взагалі поряд з красивою дівчиною, вазою, краєвидом, свинею і т. д.), Сократ фіксує нову для філософії проблему, визнаючи: "Я вічно блукаю і не знаходжу виходу" [2, с. 92].

Філософія Сократа – своєрідна межа в історії античної філософії. У всіх досократівських мислителів ("досократики") світ виступає у вигляді цілісності, яка підпорядковує собі людину – "одну" з частинок Космосу. Сократ же вирізняє людину, визначаючи предметом філософії відношення "людина – світ" [13, с. 23].

Основою філософії і етики Сократа стали доброчесність і благо та засудження зла. Він вважав їх підґрунтям людського буття. Навчання і пізнання світу через освіченість – це пошук доброчесності і блага. "Людей достойних і чесних – чоловіків і жінок – я зву щасливими, несправедливих і дурних – нещасними", – так говорить Сократ у діалозі Платона "Горгій" [10, с. 423].

Щоб стати розвинутою, розумною особистістю, бути щасливою, кожен з нас повинен пізнавати розмаїття навколишнього світу, набувати нових знань, залучатися до найцінніших духовних скарбів: літератури, музики, живопису, пластичного мистецтва, а для цього треба ґрунтовно знати історію й культуру своєї країни, працювати над самовдосконаленням як одним із засобів наближення до ідеалу, створювати умови для реалізації інтересів, розвивати цікавість до різних видів розумової, інтелектуальної діяльності, творчо працювати над самореалізацією, виховувати почуття власної гідності, так як це робили афіняни.

Складний світ, у якому ми живемо, і тому з'являється нагальна потреба суспільства у творчих, діяльних громадянах, здатних до життєвого самовизначення.

Сучасна освіта ставить своєю метою сформувати всебічно розвинену, висококультурну, активну, добротворчу особистість, здатну до ефективної продуктивної діяльності в певних сферах життя.

Тому на сьогоднішній час, коли світ новітніх технологій посуває людину на другий план, завданнями кожного суспільства, кожної особистості окремо є піднесення ролі людського фактора, уміння бути людиною серед людей.

Література

1. Антична література: Хрестоматія. 5-9 кл./ Укл. М.Борецький: Вид. 2-ге, випр. – Львів: Світ, 1998. – 304 с.
2. Богомолов А. С. Античная философия. – М., 1985. – с.345
3. Бойченко І.В. Філософія історії. – К., 2000. – с. 545
4. Введение в философию: Учебник для вузов. В 2ч. ч.1/ Под. общ. ред. И. Т. Фролова. – М.: Политиздат, 1989.–367с.
5. Дмитриева Н. А., Акимова Л. М. Античное искусство: Очерки. – М.: Дет. лит., 1988. – 256 с.: фотоил. – (Библиотечная серия).
6. Жураковский Г. Е. Очерки по истории античной педагогики. – М., 1963. – с. 237.
7. Кимилев Ю. А. Философия истории: системно-исторический очерк // Философия истории: Антология. М., 1995.– с. 364
8. Лосев А.Ф. Античная философия истории. – М., 1977.– с. 413.
9. Платон. Собрание сочинений: В 4т./ Под. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи. – М., 1990–1994.
10. Платон. Сочинения. В 3-х т. – Т.2. – М., "Мысль". – 1970. – с. 535
11. Стретерн П. Сократ за 90 минут / П. Стретерн; Пер. с англ. Н. Вылененского. – М.: ООО "Издательство Астрель": ООО "Издательство АСТ", 2003. – с. 97.
12. Філософія: Підручник / Бичко І. В., Бойченко І. В., Табачковський В. Г. та ін. – 2-ге вид., стереотип. – К. : Либідь, 2002. – 408 с.
13. Чанышев В. Г. Философия древнего мира. – М., 1999. – с.340
14. Юрій М. Ф. Історія світової та вітчизняної культури: Навчальний посібник. – К. : Дакор, 2007. – 456 с.

Сухар Ю. В.

Ремесло в Константинополі Х ст.

Ремесло одна з ранніх форм виробництва, яка пройшла значний поступальний шлях. В наш час ще зберігаються окремі галузі ремесла, але вони вже не відіграють тієї ролі, яку виконували в середньовічному суспільстві. Тому, щоб краще зрозуміти внутрішнє життя будь-якого суспільства середньовічної Європи, слід уважно проаналізувати стан розвитку ремесла. Не складає виключення і життя населення візантійського міста, де ремеслу належало вагомим місце в соціально-економічній стратифікації. Економічна структура Візантійської імперії характеризується, перш за все, поєднанням промислово-ремісничих міських центрів і землеробських областей. Одним із найбільш розвинених і найбільш чисельних європейських міст середньовіччя була столиця Візантії – Константинополь, який може служити яскравим прикладом розвитку ремесла.

Метою даної статті є спроба схарактеризувати візантійське ремісництво за галузями виробництва, визначити внутрішню регламентацію цехів і соціальний склад ремісників на основі джерел і наукової літератури.

Серед джерел найбільш цінні свідчення про організацію константинопольського ремесла й торгівлі, структуру й соціальний склад торгово-ремісничих цехів, права й обов'язки столичних ремісників Х ст. надає "Книга епарха" – збірник статутів ремісничих і купецьких колегій.

У сучасній історіографії тема соціально-економічної історії Візантійської імперії набула достатньої уваги, але науковці лише дотично торкалися аналізу структури, соціального складу та функцій візантійських цехів. Серед найбільш вагомих, на нашу думку, є дослідження Ф. І. Успенського "Історія Візантійської імперії", М. В. Левченка "Історія Візантії", Г. Г. Літавіріна "Як жили візантійці", А. П. Каждана, М. Я. Сюзюмова, статті яких були включені у видання "Візантійського временника".

У 2 пол. IX ст. відносний занепад Константинополя поступово змінюється пожвавленням міського життя: натуралізація економіки Візантії, аграризація міст поступається новому росту товарного виробництва, підйому ремесла й торгівлі. Роль столиці в цьому процесі безперечно величезна, адже Константинополь залишається найбільшим центром товарного виробництва. Шовк, художні вироби із скла, металу, посуд, льняні тканини з Візантії знову набули світової слави. Торгівля й ремісництво у столиці, як і в інших містах, були зорганізовані у цехи. Щоб забезпечити мешканців столиці достатньою кількістю товарів першої необхідності, уряд визначав розмір ввозу товарів, контролював їх якість, визначав ціни купівлі й продажу. Будь-який ввіз до Константинополя, як із провінцій, так із-за кордону, систематично підтримувався, але вивіз, особливо за межі країни, натрапляв на великі обмеження [7, с. 229–230]. Отже, виробнича діяльність здійснювалась у відповідності до трьох принципів: сильної адміністративної централізації, пріоритетом в постачанні столиці, регулярністю податкових надходжень [1, с. 211–212].

Основною фігурою візантійського міста був дрібний самостійний ремісник, а виробничим осередком ергастирій – невелика майстерня, яка дуже часто слугувала лавкою для збуту вироблених в ній товарів. У такому ергастирії працював сам власник з двома-трьома помічниками: найманим робітником – містиєм, учнем, рабом, але праця ремісника відігравала головну роль [3, с. 136–155].

Приміщення під майстерні й лавки ремісники та торговці, як правило, орендували у держави, церков, монастирів, приватних осіб. При побудові будинків враховувалось, що нижній поверх буде зданий під майстерню. Заробіток орендодавця приносив неабиякий дохід. Так великий дім в центрі міста коштував 2 тис. номісм, а приміщення під великий ергастерій здавали за 200 номісм на рік. При чому плата за оренду зростала, якщо наймач розбагатів [6, с. 23–30].

На початку X ст. деякі ремісники за "Книгою епарха" були об'єднані в корпорації, кожна з яких мала монополію на визначену галузь виробництва або торгівлі й встановлене місце для своєї діяльності [5, с. 128–150]. Ремеслом можна було займатись й поза корпорацією, але такий ремісник чи торговець не мав тих пільг, які були офіційно надані членам корпорації. Призначений епархом, голова корпорації відповідав за виплату податків, дотримання внутрішнього розпорядку, правил поведінки в середині цеху. Професійна діяльність ремісників піддавалась контролю міських чиновників (прописувались об'єми виробництва, запаси сировини, місце і час торгівлі, число найму містіїв). Була встановлена норма прибутку членів корпорації.

Щоб продемонструвати яким чином "Книга епарха" встановлювала суворі правила, розглянемо статут "Про табуляріїв (нотаріусів)": "Хто бажає бути прийнятим в число табуляріїв, той повинен бути обраним голосуванням і пройти випробування, він повинен володіти необхідними знаннями законів, письмом, вмів правильно говорити, міг відрізнити підроблений документ був розсудливим, благочестивим, не балакучим, не зухвалим, щоб його характер вселяв довіру. Далі він повинен з'явитись перед епархом та членами корпорації нотаріуса й принести присягу після чого в канцелярії епарх затверджує свій вибір кандидата, який в цього часу включається в корпорацію" [2, с. 144–145]. Як бачимо, майбутній нотаріус повинен володіти не лише багатьма професійними знаннями й навичками, але й моральними якостями.

Корпорації були повністю підконтрольні градоначальнику – епарху Константинополя. Причинами їх державної організації вважають необхідність забезпечення контролю над постачанням населення столиці, організації збору податків з прибуткових професій та забезпечення виконання повинностей [1, с. 299].

З огляду на те, що у візантійській економіці важливу роль відігравала торгівля шовком (ця найприбутковіша галузь ремісничого виробництва вважалася монополією держави) значна кількість цехів займалась його переробкою та збутом. Тут можемо констатувати високий рівень спеціалізації та чіткий поділ праці між виробниками. Так, окремо існували прядіння шовку, його ткання, фарбування в пурпурний колір, торгівля шовком-сирцем, сирійськими шовковими тканинами і, зрештою, готовим одягом [7, с. 229–230]. Крім того, заборонялось займатись одночасно двома видами діяльності. Так в "Книзі епарха" зазначається: "Ті, що очищають шовк, можуть купувати шовк-сировину з-за кордону, лише в тій кількості, яку можуть обробити, якщо ж будуть викриті в тому, що перепродують шовк або продають його в необробленому вигляді, будуть покарані побиттям, постриженням волосся й позбавлені права займатись ремеслом" [2, с. 144–145].

Прибуткові майстерні належали й церкві. Перехід ремісників у клір, у монастирі, сприяв росту церковно-монастирського ремесла [3, с. 101–129]. Так, в Студійському монастирі була велика кількість ремісників, серед яких задуються чоботарі, ткачі, гончарі, столяри, іконописці. Ці монастирі виготовляли продукцію не тільки для користування монахів, але й на продаж [5, с. 128–150].

Найбільшими майстернями були державні та імператорські. Часто державні ремісники працювали вдома або в своїй майстерні, отримавши сировину, кожен із них виготовляв необхідну кількість продукції та здавав її державі. Значна частина робітників державних майстерень були рабами [4, с. 134–155].

Щоб зрозуміти причини допущення рабів до цеху, необхідно звернути увагу на умови прийому. У статуті ювелірів зазначається, що для прийому раба в цех необхідна порука його власника. Щоб потрапити до числа ювелірів вільній людині необхідна порука п'яти осіб, які несуть з ним однакову відповідальність і визначений грошовий внесок. Отже, стати членом

цеху рабу заможного власника було значно легше, ніж вільній людині. Важливо зазначити, що раби приймалися в цехи, де виготовлялись предмети розкоші (ювелірні вироби, шовк, парфуми, мило). Саме найприбутковіші ремесла, в яких не було встановленого відсотку прибутку знаходились в руках підставних осіб – рабів [8, с. 11–41].

Цікаво, що регулювання відсотку прибутку відноситься до професій, які не мали справи з предметами розкоші. Це були майстерні з виготовлення предметів широкого вжитку, серед яких: 1) крамарі; 2) м'ясники; 3) риботорговці; 4) хлібопекарні; 5) виноторговці. В склад таких цехів входила основна маса місцевих ремісників – дрібних хазяїв. Зрозуміло, що застосування праці рабів для них було б невигідною справою. Те ж саме стосується і найманих робітників. У статуті XXII "Книги єпарха" під назвою "Про осіб, які беруть на себе виконання робіт" немає згадок про рабів. Найманці були вихідцями з низів вільного константинопольського населення або вихідцями з сіл, які наймалися в якості містивів на один місяць, мали низьку оплату праці, якої не вистачало навіть на прожиття, тому вони часто користувались місцевим благодійництвом. Такі робітники не мали права переходити на іншу роботу поки не закінчать першу. Всі суперечки між робітниками й замовниками вирішувались через єпарха [8, с. 11–41]. У "Книзі єпарха" зазначаються технічні норми виконання замовлення. Досить цікавою є стаття, яка фіксує такі дані: "Ті, хто будують стіни, арки повинні використовувати всі міри безпеки, власний досвід, щоб будівля не вийшла не міцною. Якщо будівля обрушиться протягом десяти років, не внаслідок господнього гніву, то будівельник повинен відновити цю будівлю за особисті кошти" [2, с. 144–145].

Збереження рабської праці приводило до застою техніки. "Книга єпарха" має з цього приводу цікаві свідчення. У джерелі зазначається про відсталість в борошномельній справі: борошно розмелювалось жорном, яке приводили в рух тварини [8, с. 11–41]. Кількість і якість виробів, як і особиста безпека під час роботи, залежала не стільки від досконалості інструментів, скільки від професіоналізму ремісників. У джерелах часто згадуються трагічні випадки, які траплялись з ремісниками під час процесу виробництва [6, с. 23–30].

Можна стверджувати, що більшість дрібних ремісників не мали цехової організації. Столярі, робітники по мармуру, слюсарі, муляри кваліфікуються як поодинокі робочі, що працюють на замовлення. Будівельники мали такий характер роботи, що вимагав об'єднання в артілі. Як правило, артілі складались з земляків, жили цілими селами, мандрували з міста в місто в пошуку роботи, для них була характерна згуртованість та взаємодопомога [8, с. 11–14].

Крім цехового й державного виробництва, існували ремісники в приватних будинках знатних осіб. У будинках знаті було багато рабів. Ремесло в аристократичних будинках мало багатовікові традиції. Знову звернемось до "Книги єпарха", в якій неодноразово згадуються "мета проти" – посередники або перекупники, які скуповували товар і перепродавали за вищою

ціною. Вони піддавалися переслідуванням, оскільки підривали регулювання цін на ринку.

Діяльність іноземних купців в столиці піддавались суворому контролю. Нагляд за ними було доручено такій особі, як лігатарій, що затверджувався імператором і епархом. Іноземним купця дозволялось залишатись в Константинополі не більше трьох місяців. Такі заходи вводились з ціллю збільшення товарообігу й обмеження конкуренції з боку іноземних купців [4, с. 134–155].

Отже, провівши дослідження даного питання, можна стверджувати, що з другої половини IX століття завершується період занепаду і відбувається поступове поживавлення міського життя, важливе місце в якому відіграло ремесло. Цінним джерелом з історії його розвитку є "Книга епарха". Вона дозволяє з'ясувати роль цехової організації в соціально-економічному житті візантійської держави. З початком процесу феодалізації у Візантії IX–X століття ремесло почало набувати своєрідних рис: сильної адміністративної централізації влади, пріоритету в забезпеченні населення столиці всім необхідним та регуляції податкових надходжень.

Література

1. Гийу А. Византийская цивилизация / Пер. с франц. Д. Лоевского; Предисл. Р. Блока. – Екатеринбург: У-Фактория, 2005. – 552 с.
2. Візантійська книга епарха // Збірник документів з соціально-економічної історії Візантії. – М.: Видавництво Академії Наук СРСР, 1951.
3. История Византии в трех томах (Т. 1), / Под. ред. С. Д. Сказкина. – М.: Институт истории (Академия наук СССР), издательство "Наука", 1967.
4. История Византии в трех томах (Т.2), / Под. ред. С. Д. Сказкина. – М.: Институт истории (Академия наук СССР), издательство "Наука", 1967.
5. Липшиц Е. Э. К вопросу о городе в Византии в VIII XI вв. // Византийский временник. – М., 1953. Т. 6. – С. 128–150.
6. Литаврин Г.Г. Как жили византийцы. – М.: Наука, 1974. – 190 с.
7. Острогорський Г. Історія Візантії / Пер. з нім. Анатолія Онишка. – Львів: Літопис, 2002. – 608 с.
8. Сюзюмов М.Я. Ремесло и торговля в Константинополе в начале 10 в. // Византийский временник. – 1951. – Т. 4.

Білоненко О. Г.

Специфіка формування образу Олександра Невського в дореволюційній історіографії

Останнім часом в історичній науці загострилася дискусія між апологетами давньоруського князя Олександра Ярославича та його критиками, які не схильні перебільшувати заслуги Невського перед Вітчизною. Такі розбіжності у характеристиці правління князя зумовлені застарілістю джерелознавчої бази та неточностями літописних текстів, які знаходяться на

стадії виправлень та редакцій і до нашого часу. Значна частина подій в них взагалі не висвітлена або написана під впливом симпатій самого літописця, що не виключає частину суб'єктивізму при фіксуванні стародавніх подій.

В одному з пізніх варіантів "Житія", говориться, що "на зріст Олександр був вище інших людей, а голос його лунав як труба в народі, а обличчя його було як особа Йосипа ... Сила його була частиною від сили Самсона, а премудрість від Соломона, дав Бог йому хоробрість царя римського Веспасіана ... Князь Олександр Ярославович, перемагаючи, був непереможний" [7, с. 285].

Таким бачимо ми князя на іконах і на живописних полотнах: адже їх автори надихалися тими ж рядками. Але, як засвідчують історіографи, не все так однозначно з оцінкою діяльності князя-святого. І до сьогодні точаться дискусії щодо значення внеску Олександра Невського в розбудову землі Руської. Спробуємо розібратися, в чому ж полягають причини виникнення таких біполярних точок зору, зупинившись саме на дореволюційній історіографіє, де був вперше закладений фундамент творення повноцінного образу князя.

Актуальність даної теми обумовлена слабкістю наукової розробки історіографічних свідчень про діяльність Олександра Невського, яка досі повністю не зроблена. І написати її важко. Справа в тому, що прижиттєвих свідчень діяльності Олександра Невського збереглося зовсім мало, а по смерті його характеристики лаконічні, неповні, наповнені різного роду похибками і неточностями.

Відомості про його життя і діяльності, зафіксовані пам'ятками писемності скупі, але в більшості своїй складені свідками і очевидцями подій, тому вони з цікавістю знову і знову переглядаються як фахівцями, так і пересічним читачем. Кожен дослідник життя і діяльності цієї постаті намагався подати свою концепцію історичного бачення минулого, не гребуючи навіть різного роду компліціями та гіперболізацією подій, зовсім не спираючись на джерельну базу даного періоду. Звичайно ці міфи виконали свою роль, але разом з тим вкрай заплутали історію Росії XIII століття. І щоб розібратися в ній, нам доведеться спиратися лише на достовірні джерела і очевидні логічні міркування.

Аналіз наукової літератури свідчить, що проблема оцінки діяльності Олександра Невського не була предметом спеціального комплексного дослідження в історіографії, а тому потребує ґрунтовної розробки і вивчення.

Першим дослідником який спробувавши пов'язати вивчення Життя Олександра Невського з літописною традицією, був В. Мансика, який спирався в значній мірі на праці А. Шахматова. Він відмічає, що тексти Життя були з'єднані з Синодальним списком, в Псковських літописах і в літописному зводі першої половини XV століття [1, с. 6]. В літописах Олександр Ярославович починає згадуватись з 1228 року. В цьому році батько його, Ярослав Всеволодович, вирушає з дружиною своєю в Переяслав Заліський, залишивши в Новгороді синів своїх Федора та Олександра. Про одруження Олександра 1239 року повідомляє Новгородський перший літопис

старшого ізводу: "Оженился князь Олександр, сын Ярослава в Торжку, на дочери Брячеслава полоцкого, укріпивши берега Шелони" [7, с. 378].

Лаврентієвський літопис повністю налаштований на прославлення князя, що було пов'язано, можливо, спочатку з веденням літописної роботи безпосередньо в колі, близькому Олександру Ярославичу, а згодом з редагуванням в період становлення його культу.

Діяльність Олександра Невського знайшла висвітлення і в "Історії Росії з найдавніших часів" В. Татищева. В його праці полководницькі заслуги князя не аналізуються, але автор наводить цікавий факт взаємовідносин з Ордою. Історик стверджував, що в 1252 році Невський поскаржився на брата свого Андрія, вказавши на те, що такий правитель не повинен княжити. І хан, розгнівавшись на Андрія, повів неврюеву рать на брата Олександра [10, с. 456].

Проте використання при розповіді про Олександра лише пізніх літописних зводів не дозволило історичу виявити численні дублювання і помилки, що були в Никоновському літописі, і вони перейшли з цього пам'ятника в його працю. Часом В. Татищев просто переказував своє джерело.

Справу В. Татищева в описі російської історії продовжив М. Ломоносов. Він писав про Олександра Невського не багато, проте в його творах є самостійні висновки і оцінки заслуг видатного державного діяча і полководця.

Наступний крок у вивченні діяльності Олександра Невського був зроблений найбільшим дворянським істориком XVIII ст. М. Щербатовим в "Історії Росії з найдавніших часів" – першій узагальнюючій праці з російської історії. Проте історик не зміг по-справжньому оцінити військове мистецтво князя Олександра і звертав увагу головним чином на особисту хоробрість Невського. Він перший з російських істориків зробив спробу відновити хід Льодового побоїща на основі аналізу літописів, що в основному йому вдалося. М. Щербатов відзначав, що цей князь "толь велику мав мудрість в правлінні, що не зважаючи на тодішнє розорення князівства, знайшов спосіб себе учинити поважна Татарам і страшна Німцям, Шведам і Литовцям" [4, с. 28].

Найбільш рельєфне відображення діяння Олександра Ярославича отримано в "Російській історії" М. Карамзіна. Льодове побоїще описується в тричі коротше, ніж Невська битва. При цьому заслугою Олександра в битві 1242 року визнається його розсудливість, а не полководницький талант. Монархічні погляди М. Карамзіна проявилися в перебільшенні влади Олександра Невського як новгородського князя [4, с. 31].

Оповідання М. Карамзіна побудовано на фактах, витягнутих з численних джерел, а не на власних здогадах. Багато з цих джерел були відомі і його попередникам, але лише М. Карамзину вдалося їх більш повно і вдало узгодити з відомостями російських літописів, доречно вмонтувати в загальну канву розповіді. Так, М. Карамзін відновив правильну послідовність подій, що відносяться до війни Пскова і Новгорода з Лівонським орденом в 1240–1242 рр. [4, с. 46].

Деякі питання, пов'язані з життям і діяльністю Олександра Невського, були розглянуті в "Історії російського народу" М. Польового, який піддав

критиці "Історію" М. Карамзіна. На думку М. Польового, історія Новгороду в період князювання Невського взагалі не представляла нічого пам'ятного, перемоги на Неві і на Чудському озері не були значними, східна політика Невського зводилася лише до примирення монголів покорою, а народ, за його словами, благословляв і любив Олександра лише за одне намагання врятувати Русь [8, с. 188].

Значну увагу приділено Олександрю Ярославовичу в "Російській історії" петербурзького професора М. Устрялова. Значення діянь Олександра Невського для Росії, на думку М. Устрялова, полягає в тому, що цей князь своїми перемогами над західними агресорами і умиротворенням ординських ханів зумів відстояти державність Русі і самобутність російського народу, зберегти православну віру [11, с. 123]. Правда, цілісна біографія давньоруського князя в цій роботі відсутня, і його діяльність розглядається лише у зв'язку з історичними подіями XIII ст.

В середині XIX ст. спеціальну біографічну роботу про Олександра Невського написав професор Московського університету І. Беляєв. Подібно М. Щербатову і М. Карамзіну, він вважав, що Невський проводив мирну політику по відношенню до Орди і успішно відстоював Русь від татар. Найважливішою заслугою Олександра Ярославича історик вважав те, що князь домогся особливого становища Русі по відношенню до Орди і цим "врятував народність Росії" [1, с. 26]. Однак підпорядкування фактів слов'янофільської ідеї єдності монархії і народу знижує цінність дослідження.

Помітне місце відводив князю Олександрю у своїй "Історії Росії з найдавніших часів" найбільший російський історик XIX ст. С. Соловйов. Історик утримався від оцінки дій Олександра Невського в битвах, але досить точно відобразив свідчення наявні в джерелах і відмічав, що ці перемоги зіграли важливу роль в становленні православ'я. Ніякої інформації про хід битви чи тактики Олександра він не наводив. Очевидно дослідник або не побачив якихось особливих тактичних дій полководця, або хотів підкреслити святість князя.

Порівнюючи Олександра Невського з його сучасником, галицьким князем Данилом, С. Соловйов зазначив схожість в їх діяльності і вважав, що Олександр вів більш правильну політику по відношенню до Золотої Орди, причому "невдача дій Данилових служить найкращим поясненням постійної покори Александрової і виставляє з вигідного боку проникливість і обережність внука Всеволода III" [9, с. 364].

Відомий історик другої половини XIX ст. М. Костомаров розмістив біографію Олександра Невського у своїй популярній праці "Російська історія в життєписах її найвизначніших діячів". В цілому М. Костомаров дещо знижує роль Олександра Невського як полководця і дипломата, всю його політику по відношенню до Орди зводить до однієї лише рабської покірності. Олександр у його уявленні примітний в першу чергу вмілим використанням обставин для придушення демократичних засад і зміцнення великокнязівської влади [6, с. 285]. У "Російської історії в життєписах її найголовніших діячів" М. Костомаров з перших сторінок VIII глави ставить

Олександра в центр подій. Відводить йому роль людини, що вирішив важке завдання – "поставити Русь по можливості в такі відносини до різних ворогів, при яких вона могла утримувати своє існування. "І називає його" справжнім представником свого століття".

Автор говорить про те, що у східній політиці ситуація була складною. І Олександр Невському не залишалося вибору крім того, як змиритися з нинішнім становищем і знайти інші альтернативні шляхи військових дій – "Як для себе так і для нащадків засвоїти рабські властивості. "Сприяло тому те, що монголи "... були досить великодушні й поблажливі до покірних. Олександр, як передова людина свого століття, зрозумів цей шлях і ступив на нього" [6, с. 301]. Подальше оповідання присвячено тому, які методи й задуми використовував Великий князь для вдалого проведення цієї політики.

Важливо відзначити, що М. Костомаров на ряду з хронологією подій виконав аналіз динаміки настроїв російського народу тієї епохи, він зробив спробу простежити ставлення народу до того чи іншого політичного кроку сильних світу цього, розкрити особливості новгородців – прямих їх ревнителів старовини і вольності. І тут важливо відзначити, що гнучкість у політиці князю довелося проявляти і по відношенню до свого народу. Олександр перебував між двох вогнів.

У висновку автор коротко описує зміни в волзькій Орді та їх значення для Русі, пов'язаний з цими подіями, останній похід Олександра в Орду, його смерть, і ставлення до втрати полководця російського народу.

Олександр Невський не був залишений без уваги і в роботах В. Ключевського. Однак в "Курсі російської історії" про Олександра написано дуже небагато.

У XIX ст. продовжувалося створення нових життєписів Невського. З робіт церковних авторів найбільш значна книга протоієрея М. Хитрова "Святий благовірний великий князь Олександр Ярославич Невський " [12, с. 126]. Це – детальна біографія знаменитого давньоруського князя, викладена в популярній формі. Історик-священик прагнув представити моральне обличчя Олександра Невського. Герой його оповіді ідеалізовано відповідно до принципів агіографії.

У російській історіографії кінця XIX – початку XX ст. зріс інтерес до джерельної тематики. В цей час вийшов ряд робіт, які не були прямо присвячені Олександр Невському, але стосувалися джерел, що містять відомості про нього: "Давньоруські житія святих як історичне джерело" В. Ключевського, "Іконографія святого і благовірного великого князя Олександра Невського" І. Шляпкіна, "Житіє Олександра Невського" В. Мансика, "Давньоруські князівські житія" М. Серебрянського.

В ході проведеного аналізу історичних досліджень діяльності князя Олександра Невського можна констатувати, що образ "святого" держателя землі руської створювався сторіччями зусиллями російських офіційних істориків та Російської Православної церкви. Однак таке бачення є заідеологізованим та позбавленим об'єктивізму.

Радянська історіографія намагалася представити князя як визволителя та захисника своєї Батьківщини від іноземних загарбників. Така

позиція була зумовлена необхідністю підсилити патріотичні почуття росіян у боротьбі з фашистськими загарбниками, а після перемоги у Великій Вітчизняній війні істориками була підхоплена ця ідея, яка вже встигла вкорінитися в пам'яті росіян. Та лише у кінці 1970-х років з'являються нові критичні зауваження та переоцінки правління Невського, чому сприяли нові редакції та поновлення стародавніх літописних текстів, які проливають світло на події XIII століття і дають поштовх для переоцінки істориками заслуг Олександра Ярославича.

Але не можна відкидати і позитивних зрушень в радянській історичній науці. Саме в цей період велику кількість помилок та неточностей у джерельній базі, яка висвітлює життя і діяльність князя, було виправлено та доповнено. Крім того, відкриваються нові свідчення про стародавні події і невідомі сторінки правління Невського знаходять своє вираження вже в наш час. Так виявляються багато фактів, які або не згадувалися, або ретельно приховувалися першоджерелами, що змушує по-новому поглянути на події минулого, та переосмислити всі попередні дослідження науковців в даній галузі. Тож найбільша заслуга радянських істориків полягає в закладанні фундаменту, що стане основою для формування нових історичних концепцій, пов'язаних з аналізом життя Олександра Ярославича, вже у XXI століття.

Література

1. Беляєв и. Д. Великий князь Олександр Ярославич Невський // Временник Московського товариства історії і старожитностей. – М., 1849. – Кн. 4. – С. 5–27.
2. Вернадський Г. В. Два подвига Александра Невского // "Не в силе Бог, но в правде". Святой Благоверный князь Александр Невский. – М., 2007. – 214 с.
3. Данилевський І. М. Александр Невский. 3-е изд. – М.: Госполитиздат, 1944. – 298 с.
4. Карамзин Н. Н. История государства российского. – СПб., 1830. – Т. 4. – С. 28–49.
5. Клепинин Н. А. Святой и благоверный великий князь Александр Невский. – Париж, 1927. – 202 с. (2-е издание - М.: Стрижев, 1993. – 111 с.).
6. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях. – СПб., 1912. – Т. 1. – Кн. 1. – 436 с.
7. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). – СПб., 1908. – Т. 21. – ч. 1. – 596 с.
8. Поевой Н. А. История русского народа. – М., 1833. – Т. 4. – С. 182–193.
9. Соловьев С. М. История России с древнейших времен // сочинения: в 18 кн. – М., 1993. – Кн. 2., – Т. 3. – 582 с.
10. Татищев В. Н. Российская история. – Л., 1965. – Т. 5. – 456 с.
11. Устрялов Н. Г. Русская история. – СПб., 1855. – Ч. 1. – С. 121–129.
12. Хитров М. И. Святой благоверный великий князь Александр Ярославич Невский – М., 1893. – 132 с.

Грищенко Т. М.

Філософсько-кримінологічні ідеї Ч. Беккарія

Становлення й розвиток сучасного кримінального права і кримінально-процесуального права значною мірою здійснювалося під впливом ідей епохи західноєвропейського Просвітництва.

Актуальність вивчення проблеми пов'язана з необхідністю врахування історичного досвіду в умовах розбудови сучасної української держави. Адже особливості розвитку соціально-інституційних і комунікативних форм буття в європейських державах доби утворення класичного етапу буржуазних відносин мали у собі вагомий підвалини не лише нових форм людської діяльності, а і якісно нові наукові способи осмислення, пізнання, критерії моделювання існуючих систем та зв'язків тощо.

Метою даної статті є аналіз нового підходу до кримінологічної проблематики видатного представника епохи Просвітництва Ч. Беккарія та визначення впливу його ідей на законодавчу практику європейських держав 2-ї половини XVIII ст.

Беккарія Чезаре Бонсана (1738–1794) – італійський кримінолог, юрист та літератор. Беккарія народився в Мілані в заможній шляхетній родині, що походила з Павії. Сильний вплив справили на нього просвітницькі ідеї П'єтро та Алессандро Веррі, головних фундаторів реформаторського руху в Ломбардії. Праці італійського просвітителя і юриста Чезаре Беккарія, що похитнули підвалини феодального кримінального права, були спрямовані проти його жорстокості, смертної кари і катування, релігійної нетерпимості та сформулювали гуманістичні ідеї цивілізованого кримінального права, поклали початок класичній школі. Спонукуваний П'єтро та Алессандро, який працював наглядачем у міланській в'язниці, Беккарія пише головну свою роботу "Про злочини і покарання" ("Dei delitti e delle pene", 1764). Ця книга за силою свого впливу на сучасників і на наступні покоління не має собі рівних в історії науки кримінального права. Трактат Чезаре Беккарія "Про злочини і покарання" вважався вищим і найбільш повним відображенням ідей свого часу [1, с. 150].

Книга-памфлет містила нищівну критику жорстокості і несправедливості феодального кримінального права і водночас формулювала принципи кримінального права, засновані на ідеях просвітництва і гуманізму XVIII ст. Книга Беккарія набула надзвичайної популярності в усьому освіченому світі, дістала схвалення Вольтера, Дідро, Блекстоуна, Бентама, Джефферсона, а серед інших і Катерини II, і таким чином вплинула на рух за реформування системи покарання. У 1765 р. у Швейцарії була викарбувана медаль на честь Беккарія. Католицька церква, що відстоювала підвалини феодалізму, занесла книгу Беккарія до "Індексу заборонених книг". Блискучий стиль, пристрасність викладу, стислість і ясність думки, а головне – ідеї цивілізованого кримінального права, що в ній сформульовані, роблять цю книгу актуальною і у наші дні [5, с. 133].

Названа робота складається із сорока шести параграфів, серед яких є і такі:

- походження покарання;
- право покарання;
- тлумачення законів;
- помірність між злочинами та покараннями;
- ціль покарань;
- таємні обвинувачення;
- про катування;
- негайність покарань;
- м'якість покарань;
- про страту;
- про призначення ціни за голову злочинця;
- як запобігти злочиніві;
- про науки;
- виховання [2, с. 6].

Із цього переліку видно, наскільки широке коло питань розглядає автор. Беккарія розробив класифікацію злочинів, виходячи з об'єкта зазіхання, ступеня заподіюваної суспільної шкоди, навмисності чи ситуації, при якій вчиняється злочин, мотивації. Зокрема, виділені такі мотиви, як почуття безнадійності, убогість (до того ж мотив справжньої убогості тонко відокремлюється від відчуття убогості при порівнянні з рівнем життя багатих людей) та дармоїдство.

У своїй праці Чезаре Беккарія систематизував філософсько-кримінологічні ідеї своїх попередників і надав їм форми правових принципів:

- краще запобігти злочиніві, аніж карати;
- хочете запобігти злочиніві? Зробіть так, щоб закони були ясними, простими, щоб уся сила нації була зосереджена на їхньому захисті;
- повинна бути помірність між злочинами й покараннями;
- єдиним і щирим мірилом злочинів є шкода, котру вони заподіюють нації;
- для досягнення мети покарання досить, щоб зло покарання перевищувало вигоду, що досягається злочином;
- ціль покарання полягає не в катуванні та мучінні людини, ціль покарання полягає тільки в тому, щоб перешкодити винному знову принести шкоду суспільству й утримати інших від здійснення того ж;
- чим швидше настає покарання за злочин, тим воно ближче до нього, тим воно справедливіше, й корисніше;
- упевненість у неминучості хоча б і помірного покарання зробить завжди більше користі, ніж страх перед іншим, більш жорстоким, але супроджуваний надією на безкарність;
- страта не може бути корисною, тому що вона подає людям приклад жорстокості...;
- право тлумачити закони не може належати суддям лише тому, що вони не законодавці... Немає нічого небезпечнішого за загальноприйняту аксіому, що варто керуватися духом закону... Дух закону залежав би від гарної чи дурної логіки судді, від гарного або дурного його тлумачення [2, с. 21].

На думку Беккарія, закони є умовами для того, щоб люди, які об'єдналися в товариство, жили спокійно і безпечно, а не повернулися до первісного хаосу. Цьому сприяють встановлені проти порушників спокою закони. Загальна користь вимагає, щоб злочини не відбувалися і в особливості, щоб не скоювалися найбільш шкідливі для суспільства. Тому, перешкоди, що стримують людей від злочинів, повинні бути тим сильніше, чим важливіше порушуване благо і чим сильніше спонукання до вчинення злочинів. Отже, має бути помірність між злочинами і покараннями [3, с. 428].

Погляди на кримінальний закон. Беккарія проголошує верховенство закону, причому законодавець не лише видає закони, але й тлумачить їх; суддя ж не може тлумачити закони, що підлягають буквальному застосуванню. Закон повинен визначати злочинність і караність діяння. Всі громадяни мають бути рівними перед законом. Беккарія різко виступає проти станової нерівності. Злочин – це тільки діяння, тобто вчинок людини, виражений зовні. Беккарія відхиляє відповідальність за намір, за слова, думки, ересі і чайлунство, що вважалося одним з найважливіших постулатів феодалного права. Беккарія одним з перших дав матеріальне визначення злочину, вважаючи, що ним є лише дія, яка заподіює ту або іншу шкоду суспільству [4, с. 530].

Ч. Беккарія вважав, що злочинність може бути ліквідована через створення гарних, ясних законів, а також через виховання людей. Він вимагав встановлення рівності всіх перед законом і судом, щоб покарання відповідали суспільній небезпечності вчиненого злочину, щоб принцип "немає злочину, немає покарання без вказівки на це в законі" став непорушним у діяльності органів юстиції. Якщо держава бажає добра своїм громадянам, то її закони повинні ґрунтуватися на законах природи, а її дії мають відповідати інтересам суспільства [2, с. 49].

Чезаре Беккарія всебічно викладає ідею запобіжного впливу покарання, що здатне виробити внутрішні спонукання, які утримують від прояву "пристрастей", котрі мотивують злочини. Та для цього покарання повинне бути публічним, негайним, необхідним і співмірним діянню [2, с. 74].

Беккарія переконаний, що краще попередити злочин, аніж карати. Отож, на перше місце він висуває завдання забезпечити повноправність громадян у державі та суспільстві, нагадуючи, що раби, судячи з історичного досвіду, завжди більш жорстокі, ніж вільні люди. Ч. Беккарія виділяє також суспільну допомогу неможливим, вимога ясності та визначеності законів, тому що відсутність чітких дефініцій і надмірність заборон формують "мораль правопорушників". Вирішальна роль належить постійному та повсюдному роз'ясненню закону [2, с. 82].

Чезаре Беккарія виступав за звільнення кримінального права від релігійної моралі, яка повинна бути відділена від чесноти людської, так званої, політичної. Людська й державна справедливість не тотожні, як не тотожні божественна мораль і природна чеснота. "Злочин, – говорив він, – не порок, що випливає зі злої волі злочинця, а продукт соціального середовища". Цим він переносив вину за особи, що скоїла злочин, на суспільний лад.

Ч. Беккарія обстоював гармонію суспільних і особистих інтересів громадян. Він категорично заперечував проти застосування страти й особливо проти катувань для встановлення співучасників злочину. "Вони не потрібні та не корисні". Він був переконаним противником помсти. Із розвитком культури та просвітництва суворість покарання буде послаблюватися. "Не жорстокість покарань, а неминучість їх накладає міцну узду на злочин. Інакше кажучи, або закон позбавляється загальної поваги, або ж саме поняття про честь і моральність послаблюється. Покарання безсилі. Треба попереджати злочини, а сучасну страту замінити позбавленням волі, поєднану з працею" [6, с. 398].

Мета покарання, відзначає Беккарія, полягає не в катуванні і муках людини, і не в тому, щоб зробити неіснуючим вже скошений злочин. Мета покарання полягає тільки в тому, щоб перешкодити винному знову завдати шкоду суспільству й утримати інших від здійснення того ж. Тому слід вживати тільки такі покарання, які при співмірності з злочинами виробляли б найбільш сильне і найбільш тривале враження на душу людей і були б найменш болісними для тіла злочинця.

Дуже важливим положенням, яке висловив Ч. Беккарія, є те, що ніхто не може бути названий злочинцем, поки не винесено вирок і суспільство не може позбавити обвинуваченого свого заступництва до того, як буде вирішено, що він порушив умови, при дотриманні яких йому забезпечувалося це заступництво. За злочин можна призначити тільки те покарання, яке встановлено законом. Важливо, щоб ні один злочин, що зробився відомим, не залишилося безкарним, але марно відшукувати того, чий злочин приховано в темряві [2, с. 146].

У зв'язку з цим, Ч. Беккарія рішуче виступив проти катування під час допиту обвинуваченого або доведення його вини, оскільки люди під страхом тілесної болі можуть вказати на невинного, зізнатися у злочинних діяннях, яких не скоювали. Цей ганебний спосіб (катування) відкриття істини є пам'ятником стародавнього, дикого законодавства, пише Беккарія, коли випробування вогнем або кип'ятком, а також нібито неправильний результат поєдинку називалися судом божим. Єдина відмінність між тортурами і випробуванням вогнем або кип'ятком, полягає в тому, що результат першої залежить від волі обвинуваченого, а результат другого від суто фізичного і зовнішньої події. Свобода сказати або не сказати правду серед мук тортури так само незначна, як колись незначна була можливість, не вдаючись до обману, уникнути дії вогню і кип'ятку. Відчуття болю може досягти такого ступеня, що оволодівши всією людиною, воно залишить підданому тортурам тільки свободу обрати найбільш короткий в дану хвилину шлях, який позбавив його від мук. Обвинувачений, який не виніс болю, визнає себе винним в надії припинити страждання. Будь-яке розходження між винним і невинним зникає завдяки тому самому засобу, який вважається призначеним саме для встановлення цієї відмінності. Витримати тортури залежить від темпераменту, який у кожної людини різний у залежності від його сили та чутливості. Таким чином, з двох людей, однаково

невинних або однаково винних, сильний і мужній буде виправданий, а слабкий і боязкий буде засуджений. Застосування тортури призводить до того, що невинний знаходиться в гірших умовах, ніж винний [1, с. 159].

Чим скоріше здійснене покарання за злочин, чим ближче до нього, тим воно справедливіше, тим воно корисніше, – вважає Ч. Беккарія. Справедливе – тому що позбавляє винного від зайвих і жорстоких мук, які викликаються невідомістю і зростають від сили уяви і від відчуття своєї слабкості. Справедливе й тому, що будучи покаранням, позбавлення волі не повинно передувати вироком, якщо це не викликається необхідністю. Попередній висновок, отже, є лише простим затриманням громадянина до визнання його винним. Але так, як це затримання по суті є покарання, то воно повинно бути як можна менш тривалим і як можна менш суворим. Найменша тривалість повинна визначатися часом, необхідним для розслідування справи і черговістю. Затриманий раніше має право на те, щоб його судили раніше за інших. Попереднє ув'язнення повинно бути суворим лише настільки, наскільки це необхідно для перешкодження втечі або приховування доказів злочину. Чим менше пройшло часу між злочином і покаранням, тим більш тривалою і сильною буде в розумі людини зв'язок цих двох ідей: злочину і покарання, так що вони мимоволі будуть представлятися – одне як причина, а друге, як необхідний і неминучий наслідок [2, с. 170].

Є й інший чудовий засіб, який ще більше зміцнює важливий зв'язок між злочином і покаранням: покарання повинне по можливості бути подібним з самою природою злочину. Ця схожість чудово допомагає протиставити спонуканню вчинити злочин – страхітливе дією покарання. Таким чином, ця подібність віддаляє розум від злочину і направляє його до мети, протилежної тій, до якої його захопила спокуслива ідея порушити закон [2, с. 175].

Одне з найбільш дієвих засобів, що стримують злочини, полягають, на думку Ч. Беккарія, не в жорстокості покарань, а в їх неминучості. Впевненість у неминучості хоча б і помірною покарання справить завжди більше враження, через страх перед іншим, більш жорстким, але супроводжуваним надією на безкарність. Сама жорстокість покарання призводить до того, що чим більше додається старань уникнути його, тим більше загрознає зло; вона призводить до того, що для уникнення покарання за один злочин відбувається безліч злочинів. У ті часи і тих країнах, де були найбільш жорсткі покарання, відбувалися і найбільш криваві і нелюдські дії, бо той же самий дух звірства, який водив рукою законодавця, керував рукою і батьковбивці і розбійника [2, 178].

На думку Беккарія, чим більш жорсткими стають покарання, тим більше озлоблюються душі людей. Для досягнення покарання достатньо, щоб зло покарання перевищувало вигоду, що досягається злочином, і цей надлишок зла повинна входити також неминучість покарання і втрата вигод, які могло б доставити злочин [2, с. 180].

Жорстокість покарання тягне за собою два інших згубних наслідки, які суперечать самій меті попередження злочинів. Перше полягає в тому, що нелегко зберегти необхідну співмірність між злочином і покаранням, тому

що як би винахідлива жорстокість не урізноманітнила види покарань, все ж не можна перейти межі, поставлені чутливістю людського тіла. Якщо буде досягнуто цю межу, то для злочинів ще більше шкідливих і найжахливіших, не знайшлося б відповідного покарання, яке було б необхідним для їх попередження. Не суворість, а тривалість покарання виробляє найбільше враження на душу людини, бо на почуття наші легше і стійкіше впливають слабші, але повторювані враження, ніж сильні, але швидко проходять потрясіння. І подібно до того, як в силу звички людина говорить, ходить і діє, так і моральні ідеї закріплюються в душі тільки завдяки тривалим і повторюються враженням [4, с. 548].

Найбільш міцною вуздечкою, стримує від злочину, є не жахливе, але швидкоплинне видовище страти лиходія, а тривалий і тяжкий приклад, – коли людина, позбавлена волі і перетворена в робочу тварину, своєю працею відшкодовує шкоду, завдану нею суспільству. Таке часте, а тому й чинне нагадування (я сам буду так довго тягнути жалюгідне існування, якщо зроблю подібний злочин) – багато сильніше, ніж думка про смерть, завжди представляється людям у туманному віддалі. Яке не сильне враження, вироблене смертною стратою, воно підлягає швидкому забуттю, властивому людині навіть у найбільш важливих справах, особливо під впливом пристрастей [2, с. 153].

Щоб бути справедливим, покарання не повинно перевищувати міру строгості, достатню для утримання людей від злочинів. Немає такої людини, яка обдуманого погодилася б на повну і вічну втрату своєї свободи, – які б вигоди їй не обіцяв злочин. Довічне рабство, що заміняє страту, з'явилося б тому, досить суворим покаранням, щоб утримати від злочину навіть саму рішучу людину, – приходиться до висновку автор [2, с. 160].

Ч. Беккарія у своїй роботі "Злочин і покарання" досліджує питання і про застосування смертної кари. Беккарія в принципі був проти неї. Автор запитує, що це за право вбивати собі подібних, присвоєне людьми? Воно безсумнівно не є тим правом, на якому засновані верховна влада і закони. Смертна кара не може бути правом і не є таким. Вона є боротьбою нації з громадянином, яка вважає за необхідне чи корисним знищити його життя. Він припускає її лише в тому разі, коли вона є єдиним засобом утримати інших від вчинення злочину або "коли нація повертає або втрачає свою свободу або під час анархії, коли безладдя замінює закони". Цікаво, що коли в Конвенті під час Французької революції вирішувалося питання про страту Людовіка XVI, в обґрунтування застосування її були покладені погляди Беккарія [5, 280].

Ідеї Ч. Беккарія мали величезний резонанс не тільки в науковому середовищі. Багато монархів намагалися реалізувати їх на практиці. Король Пруссії Фрідріх II дуже високо цінував ідеї Ч. Беккарія та намагався втілити їх у життя у своєму королівстві. У визначеній мірі його ідеї були реалізовані у Французькому кримінальному кодексі 1791 р. [3, с. 436]

Таким чином, аналіз твору "Про злочини і покарання" мислителя XVIII століття Чезаре Беккарія свідчить про те, що автор підійшов до досліджу-

ваних проблем з урахуванням не тільки історії і права, а й психології особистості.

Беккарія розвинув ті основні положення, які були порушені його попередниками і сучасниками, зокрема, Монтеск'є, Вольтером, Бентамом та ін. Підходи Беккарія покладені в основу всіх сучасних кримінологічних теорій і знайшли своє відображення у кримінальних кодексах багатьох країн. Погляди Беккарія зробили вирішальний вплив на розвиток науки і законодавства наступного періоду.

Література

1. Андрусяк Т. Г., Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 304 с.
2. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Сост. и предисл. В. С. Овчинского. – М.: ИНФРА-М. 2004. – 184 с.
3. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн. 2-е вид. перероб. й доп.: Навч. посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2008 – 730 с.
4. Мир Просвещения. Исторический словарь / Под ред. Винченцо Ферроне и Даниеля Роша / Пер. с итал. Н.Ю. Плавинской под ред. С. Я. Карпа. – М.: Памятники исторической мысли, 2003. – 663 с.
5. Мельничук Н. Дискурс "злочину" та "покарання" у контексті класичної філософської парадигми: [монографія]. / Мельничук Н. – Л. : Львівський державний університет внутрішніх справ. – Л. : Видавництво "Край", 2006. – 328 с.
6. Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. – М., 1999, 576 с.

Кательницька Л. В.

Здобутки і втрати династії Габсбургів у війні за Австрійську спадщину

Землі, які знаходилися під владою Габсбургів, охоплювали значну частину Європи. Багато держав прагнули розділити між собою їх володіння. Як і передбачав Карл VI, після його смерті в 1740 р. спадкові права Марії Терезії стали оскаржувати, що призвело до війни за Австрійську спадщину (1740–1748 рр.), яка мала великий вплив на подальшу долю однієї із найдавніших та найвідоміших династій світу.

До теми війни за Австрійську спадщину зверталися науковці різних країн. Особливої уваги заслуговують праці таких дослідників, як Т. Дююї, Є. Дююї, О. Егер, Т. М. Ісламов, Г. МакГиган, П. Митрофанов, Е. Прістер, Б. Соколов, Е. Цольнер, М. Шад, Я. Шимов. Вони писали, що конфлікт 1740–1748 рр. здійснив відчутний вплив на історію всього континенту і став вирішальним для Габсбургів. Варто згадати дослідження Є.Собка, який аналізував участь Російської імперії у війні за Австрійську спадщину. Крім того, він зазначав, що Аахенський договір не вирішив протиріч між європейськими країнами, спричинивши Семилітню війну. Українські вчені не займалися фундаментальним дослідженням зазначеного питання. На нашу

думку, військова кампанія 1740–1748 рр. отримала недостатнє висвітлення в історичній науці. У більшості робіт війна за Австрійську спадщину або описується коротко, або аналізуються її окремі аспекти, відсутнє цілісне дослідження і тому ця тема залишається актуальною.

Мета нашої статті – проаналізувати хід військових дій в 1740–1748 рр.; показати наслідки даного конфлікту для династії Габсбургів.

Новий закон про успадкування престолу, прийнятий у 1713 р., отримав назву "Прагматичної санкції". В документі зазначалося, що землі Габсбургів залишаються неподільними і переходять до старшого сина короля. Якщо ж вимре династія за чоловічою лінією, то право спадщини мають одержати доньки Йозефа I, і аж тоді всі інші представниці династії. Однак згодом спадкоємицею престолу була проголошена Марія Терезія, дочка Карла VI. Її двоюрідні сестри, одружившись, відмовились від прав на габсбурзьку спадщину. Але їхні чоловіки, курфюрсти баварський і саксонський, документа не визнали.

У 1740 р. Марія Терезія почала керувати землями свого батька. Однак досить швидко стало зрозуміло, що більшість держав не мають наміру дотримуватися закону. Франція і її союзники – Баварія, Пруссія, Саксонія поставили під сумнів право молодой, недосвідченої правительки на спадщину і оголосили війну. Підтримку Австрії пообіцяли Англія і Голландія, але дали зрозуміти, що втручатися в боротьбу вони не будуть. На нашу думку, Марія Терезія розпочала війну в надзвичайно не вигідному становищі: крім зовнішньої загрози, вона не могла розраховувати на цілковиту лояльність власних підданих. До того ж габсбурзька армія була не підготовлена, в казні не вистачало коштів.

Пруський король Фрідріх II вирішив скористатися політичною обстановкою, яка склалася, для своїх цілей. У листопаді він погоджувався визнати імператрицею дочку Карла VI Марію Терезію, якщо вона відмовиться від Силезії. Коли Австрія відкинула цю пропозицію, Фрідріх II 16 грудня 1740 р. без попередження, віроломно вторгся на територію Габсбурзької монархії. Більшість міст пруська армія здобула майже без бою, лише фортеця Глогау чинила опір. Вирішальною стала битва біля Мольвіца. Генерал австрійської армії Найпперґ віддав наказ не наступати. Але офіцери, які побачили недоцільність такого розпорядження, розпочали атаку. Пруська кавалерія виявилася слабшою і змушена була тікати разом із королем, щоб уникнути полону. Але наступного ранку Фрідріх II дізнався, що отримав перемогу: Найпперґ наказав відступати. Мольвіц опинився під владою Пруссії [5, с. 241].

Звісно Марію Терезію засмучувала втрата Силезії, але у Відні розуміли, що далі ворожі війська розпочнуть вторгнення в Австрію. Адже успіх Фрідріха II став сигналом для нападу Баварії, Саксонії та Іспанії на монархію Габсбургів, розділ якої був наперед вирішений за Німфенбургським договором. Богемію, Верхню Австрію, Тіроль і Передгір'я було задумано віддати курфюрстові Баварії. Саксонія мала отримати Моравію і частину

Силезії. Франція прагнула захопити Південні Нідерланди, а Іспанія – ґабсбургські володіння в Італії [9, с. 297].

У червні 1741 р. відбулася коронація Марії Терезії, вона стала королевою Угорщини. Цього літа баварська армія вторглася до Австрії і французи вирушили їй назустріч. Баварський курфюрст Альберт проголосив себе ерцгерцогом Австрії в окупованому ним Лінці. До осені 1741 р. становище стало майже безвихідним. Франко-баварські війська захопили Верхню Австрію і стали рухатися до Відня. У Марії Терезії практично не було армії. В небезпечній ситуації молода імператриця пішла на відчайдушний і безпомилковий крок. Вона особисто відправилася до угорської столиці та повернулася до Державного зібрання з проханням про допомогу: "Покинуті всіма, ми можемо звернутися лише до мад'яр, до їх зброї і стародавньої доблесті". Адже з 63 титулів, якими володів Карл VI, восени 1741 р. його дочці залишився один єдиний, якого не оспорював жоден з її ворогів: "Королева Угорщини" [3, с. 290].

Як свідчать перекази, Марія Терезія прийшла до угорців в траурному одязі і з маленьким Йозефом на руках, що посилювало драматичність ситуації. Коли королева в кінці свого приголомшливого прохання про допомогу почала плакати, магнати не могли більше стриматися. Вони встали і, взявши шаблі, кричали: "Наше життя і наша кров за Вашу Величність!" [2, с. 144]. Після цього проголосували за те, щоб надати королеві 100 тис. солдат і необхідну суму грошей. Через деякий час угорські полки з'явилися на полях битв.

Як бачимо, війна із Фрідріхом II складалася для Австрії невдало. Очолював армію ґабсбургів брат чоловіка Марії Терезії – Карл Лотаринґській. Пруссія продовжувала контролювати Силезію, і Фрідріх запропонував Марії Терезії мир, якщо вона відмовиться від прав на цю провінцію. Зі свого боку, він обіцяв підтримку Франца-Стефана на виборах нового імператора. Відень підписав із Пруссією перемир'я. Проте вже 12 лютого 1742 р. пропозиція Фрідріха II перестала бути актуальною: антиґабсбургські налаштовані курфюрсти обрали імператором Карла Альбрехта Баварського під ім'ям Карла VII (1742–1745). Вперше за 300 років ґабсбургів позбавили римсько-німецького престолу. Новий імператор діяв рішуче: ще до його обрання баварські війська за підтримки французів і саксонців захопили Прагу, де місцева шляхта, забувши про лояльність та відданість Відню, визнала Карла Альбрехта королем Богемії [11, с. 137].

Через два дні після коронації австрійська армія ввійшла в столицю Баварії Мюнхен і окупувала все князівство. Карл VII виявився імператором без влади і спадкової землі та мало що міг протиставити тиску Марії Терезії. Становище його покращилося лише тоді, коли Фрідріх II Пруський втрутився у війну. На початку літа 1742 р. він вирішив закріпити за собою завойовану Силезію і знову активно підтримав Віттельсбахів. 11 червня 1742 р. Марія Терезія була змушена підписати Бреславський мирний договір, за яким віддавала йому цю провінцію: "...королева Угорщини і Богемії даним прелімінарієм відмовляється назавжди і з повним збереженням

суверенітету та незалежності від корони Богемії на користь... короля прусського, його спадкоємців. Також від Верхньої Силезії..." [8, с. 236]. Фрідріх II зобов'язався припинити військові дії. Після цього королева зосередилася на більш важливій війні проти імператора. В грудні 1742 р. їй вдалося повернути Прагу.

9 травня 1743 р. австрійський генерал Людвіг фон Кевенголер розгромив армію баварського генерала Зеккендорфа біля Браунау. Успіх сприяв союзникам Австрії і в рейнських землях. Армія "Прагматичної санкції" на чолі з англійським королем Георгом II (вона складалася переважно з військ німецьких князівств) була заблокована французами під командуванням маршала де Ноайля біля Майнца. Проте англійський король вийшов з пастки і 27 червня 1743 р. розбив французів біля Деттінгена. В цьому випадку перемога відбулася завдяки кількісній перевазі: у Георга II було 40 тисяч солдатів, у Ноайля – тільки 30 [6, с. 270].

За конвенцією, підписаною 27 червня 1743 р. в Нідершененфельді, імператор був змушений поступитися своїми спадковими володіннями і відмовитися від богемської корони. В цьому ж році Відень зміг добитися рішучих успіхів на дипломатичній арені, а також дістати підтримку сардинського короля, російської імператриці і курфюрстів Кельна та Саксонії.

У квітні 1744 р. Франція, незадоволена "здобутками" австрійців, офіційно оголосила війну Марії Терезії. 90-тисячним військом командував граф Моріц Саксонський. На Рейні інша французька армія на чолі з маршалом Франсуа Коїньї боролася проти військ Карла Лотарингського. Третя армія діяла в Північній Італії.

Зміни в зовнішньополітичному становищі знову змусили Фрідріха II втрутитися в події на боці імператора. 22 травня 1744 р. він підписав Франкфуртський союз з Карлом VII, курфюрстом Пфальцським і ландграфом Гессен-Кассельським, метою якого було відновлення прав імператора в його спадкових володіннях. Через декілька днів він підписав договір із королем Франції. 1744 р. приніс союзникам імператора не тільки політичні, але й військові успіхи. Франція провела успішну кампанію проти Англії і Австрії у Фландрії, а Фрідріх II повів свої війська до Богемії і розпочав другу Силезійську війну.

На нашу думку, влітку 1744 р., коли Фрідріх II став союзником Франції і знову розпочав військові дії проти австрійців, становище Марії Терезії було безнадійним. Війна за Австрійську спадщину особлива тим, що різкі зміни як на театрах військових дій, так під час дипломатичних переговорів відбувалися щомісяця. Успіхи прусського короля були настільки невігідні сусідам, що в січні 1745 р. Англія, Австрія, Голландія і Саксонія підписали союз проти Фрідріха II. Коли помер Карл VII, то курфюрст Максимільян Йосиф, який став його спадкоємцем, погодився на всі вимоги Габсбургів. Він відмовився від претензій на імператорський престол, обіцяв Францу-Стефану підтримку на майбутніх виборах і визнав "Прагматичну санкцію". За це йому повернули Баварію.

Головною метою політики Марії Терезії стало досягнення успіху на виборах імператора. Корону мав отримати її чоловік, великий герцог

Франц-Стефан Лотарингський. Королева отримала обіцянки підтримати його кандидатуру від Макса-Йозефа, кельнського курфюрста Клеменса Августа. Відень також намагався вмовити Фрідріха II Августа і короля Польщі проголосувати за Габсбургів. Переговори відбувалися тривалий період. Нарешті 13 вересня 1745 р. Франца-Стефана було обрано імператором. Так виникла Габсбурзько-Лотарингська династія [10, с. 42].

Ми вважаємо, що загалом військові кампанії 1745–1746 рр. виявилися невдалими для Австрії. У травні 1745 р. французи почали наступ у Фландрії. Їм вдалося завдати поразки союзним військам в битві біля Фортенуа, а потім завоювати Турн, Гент, Брюгге, Ауденарде, Остенде і Брюссель. Не менше неприємностей приніс австрійцям і Фрідріх II у Силезії. 4 червня 1745 р. розпочалася битва біля Гогенфрідбергу, в якій прусській армії вдалося розгромити війська Габсбурзької монархії. Втрати австрійців, як зазначали прусські джерела, становили більше 9 тисяч солдатів вбитими і пораненими, близько 7 тисяч потрапило в полон, крім того, було захоплено 66 гармат. Залишки армії втекли в Богемію, де Карл Лотарингський отримав підкріплення. Проте розпочати нову битву він не ризикнув. У ході маневрування армія Фрідріха зазнала великих втрат. Але король зміг 30 вересня прорватися біля річки Зоор та повести свої війська до Силезії. 24 і 25 листопада біля Гросгенерсдорфа і Герліца австрійці знову почали відступати. Безперервні прусські перемоги змусили Марію Терезію 25 грудня підписати Дрезденський мир із Фрідріхом II, за яким Силезія остаточно переходила під владу цього короля [1, с. 680–681].

У 1746 р. успіх був на боці французів. Граф Моріц Саксонський практично безперешкодно захоплював австрійські фортеці в Нідерландах. Карл Лотарингський, який мав зупинити просування французьких військ, зазнав поразки біля Року. 1747 р. ворожа армія вторглася до Голландії. Моріц Саксонський у травні 1748 р. захопив Маастріхт. Але становище Австрії полегшилося після прибуття російського корпусу. Тоді ж, коли велися мирні переговори між ворогуючими країнами, великих битв не відбувалося.

Нарешті, після восьми років жорстокої війни 18 жовтня в Аахені був підписаний мир. За цим договором держави визнали Марію Терезію імператрицею і вирішили повернути довоєнні кордони кожній із воюючих країн: "...Імператриці королеві Угорщини і Богемії буде передано все, чим вона володіла до цієї війни в Нідерландах і інших містах, за винятком того, що обумовлено в договорі. У той же час Сполученим провінціям Нідерландів буде передано в повне володіння Берген-оп-зоом, Мастріхт і все те, чим вони володіли до війни в Голландській Фландрії і в Брабанті, званому Голландським..." [7, с. 22]. Єдиною істотною зміною став перехід Силезії під владу Фрідріха II. Це можна пояснити тим, що Франція не була зацікавлена в ослабленні Австрії і остерігалася піднесення Пруссії. Тому для австрійців війна закінчилася порівняно вдало. До того ж Марія Терезія під час війни набула великої популярності як в Європі, так і серед своїх підданих.

В той час, коли франко-баварські війська зайняли Австрію і Чехію, загибель монархії, здавалася, неминучою, та інша країна і справді перестала

б існувати, але Австрію врятувала особливість її державного устрою. Вона не мала такого міста, що могло вважатися "серцем" всієї держави.

Як зазначав П. П. Митрофанов, "Франція, Іспанія, Росія, повільно, але поступово, із невеликого, слабкого паростка вирости в могутні, високі дерева, зате і сокира, піднесена до коріння, часто загрожувала знищити і весь політичний організм. Австрія ж не росла вгору, а окремими куцями поширювалася в усі сторони світу, тому часткові порізи не ставили під сумнів існування держави, яка й далі продовжувала розвиватися" [4, с. 107]. Доказом для цього була вся історія правління Габсбургів. Наприклад, у XVIII ст. вони втратили спочатку південно-італійські, а потім і ломбардські свої володіння; Силезія, одна із найважливіших провінцій, перейшла до рук небезпечного ворога; швабські землі не були повернені. Затє Австрія приєднала багато інших земель, наприклад, Галичину, Буковину, і продовжувала існувати далі.

Отже, вороги недооцінили сил і здібностей Марії Терезії. Із безтурботної молододі жінки вона перетворилася на розумну і мудру правительку, яка захищала свою спадщину і стала "королем" Угорщини та Богемії. Вона спонукала Англію до більш енергійних дій проти Франції й отримувала від неї субсидії; вчасно підписала сепаратний мир із Пруссією, не мстилася підданам в Австрії та Чехії, які її зрадили; зробила поступки угорській опозиції в 1741 р., отримавши за це гроші і рекрутів. Хоча Марія Терезія втратила багату провінцію Силезію, Парму, П'яченцу, які довелося віддати Фрідріху II, і ще декілька італійських володінь, тим неменше, їй вдалося зберегти імперію Габсбургів, повернути своєму чоловіку, Францу Лотарингському, титул римського імператора, а також добитися визнання "Прагматичної санкції".

Література

1. Дюпюи Э. Р. Всемирная история войн: В 3 кн / Э. Р. Дюпюи, Т. Н. Дюпюи. – Кн. 2. 1400 год–1800 год. – СПб.: Полигон, 1997. – 896 с.
2. Краткая история Венгрии: С древнейших времен до наших дней / Под ред. Т. М. Исламова, А. И. Пушкаш, В. П. Шушарина. – М.: Наука, 1991. – 608 с.
3. МакГиган Г. Д. Габсбурги [Электронный ресурс] / Г. Д. МакГиган; пер. с англ. И. Власовой. – Прага, 2010. – 508 с. – Режим доступа: http://samlib.ru/w/wlasowa_i_g/gabsburgi.shtml. – Назва з екрану.
4. Митрофанов П. П. История Австрии с древнейших времен до 1792 г. / П. П. Митрофанов – М., 2003. – 452 с.
5. Пристер Е. Краткая история Австрии / Е. Пристер. – М., 1952. – 509 с.
6. Соколов Б. В. Сто великих войн / Б. В. Соколов. – М.: Вече, 2002. – 544 с.
7. Хрестоматия по истории Нового времени стран Европы и Америки: В 2 кн. – Кн. 2. Международные отношения в 1648–1918 г. / Сост. Д. В. Кузнецов. – Благовещенск: Изд-во БГПУ, 2010. – 336 с.
8. Хрестоматия по новой истории: В 3 т. – Т. 1: 1640–1815 / Под ред. А. А. Губера, А. В. Ефимова. – М.: Соцэкгиз, 1963. – 767 с.
9. Цольнер Е. История Австрии / Е. Цольнер; пер. з нім. Р. Дубасевич. – Львів: Літопис, 2001. – 712 с.

-
10. Шад М. Габсбурги / М. Шад; пер. с нем. Б.Залесской. – М.: "Мой Мир", 2003. – 96 с.
11. Шимов Я. Австро-Венгерская империя / Я. Шимов. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 608 с.

Шовкун Д. С.

Еволюція армії США у 1775–1778 рр.

Організація та комплектування армій є одним з найважливіших питань військової історії. Люди схильні до конфліктів, що призводить до збройного протистояння. Військове мистецтво ніколи не стоїть на одному місці, тому ми можемо спостерігати, якщо не динамічні то хоча б поступові зміни у будь якій світовій армії. Процес еволюції є об'єктивним та невід'ємним фактором. Протистояння армій, які мають різний рівень підготовки призводить до домінування однієї з сторін. Припустимо, що перша – прогресує, а друга – зупинилась у своєму розвитку, або деградує. Слабший учасник конфлікту неминуче буде адаптуватися до створених умов бою, що призведе до еволюції останнього.

Яскраво процес адаптації молодого військового угруповання можемо простежити у Континентальній армії США 1775–1778 рр. Вона змогла, за короткий проміжок часу, пройти шлях розвитку, від ополчення до регулярного війська.

Актуальність – причини та характер еволюції армії США, в умовах військового конфлікту залишається відкритим.

Мета даної роботи – показати процес еволюції у революційній армії США, вплив загальноприйнятих стереотипів та причини змін.

Дану тему розглядали ряд науковців. Серед яких можемо виділити російських та американських дослідників.

В. В. Лопоногов у роботі "Континентальна армія США 1775–1783 рр." висвітлює питання еволюції уніформи, характеризує процеси розвитку.

Американські дослідники Robert K. та Wright Jr. у своїй праці "The Continental Army: War of American Independence" розділяють етапи розвитку на декілька періодів, прив'язавши модернізацію виключно до військових компаній. Реорганізацію 1778 р. розглядають у контексті адаптації американців до британської військової системи.

Robert Middlekauff у праці "The Glorious Cause: The American Revolution" зупиняється на політичних та соціальних причинах модернізації країни та армії зокрема. Він зазначає про виключну важливість актів конгресу та його прагнення реорганізувати армію.

Проаналізувавши процес утворення Континентальної армії ми схилимося до того, що дане питання має два аспекти: перший – це юридичне оформлення існування військової сили, другий – формування армії та її еволюція. Перший слід почати розглядати від Декрету 10 травня 1775 р.

про створення армії "Нової Англії" [1, с. 34] та включити сюди всі видані урядові акти у період революції. Під словом "Декрет", або "Акт" у даній статті, ми будемо розуміти будь яку постанову видану Конгресом стосовно армії, її формування, реорганізацію або комплектування. Другий же аспект це координальна зміна американської військової доктрини, прийняття пруського військового стандарту. Цей процес розглянемо у межах 1775–1778 рр., тобто від підписання вищеназваного Декрету, до битви при Монмуті 27 червня 1778 р.

В статті, ми звернемо увагу саме на другий аспект, враховуючи його виключну важливість та загальноісторичний інтерес до формування та функціонування революційних армій.

Населення Північноамериканських колоній було поліетнічним, тому формування єдиної армії стало складною справою. Британія, яка мала тут свій контингент спиралася саме на корінних англійців, а кар'єрний ріст для місцевих офіцерів обмежувався. Наприклад, під час революції у лавах британської армії служило 15.600 англійців та 50.000 лоялістів [2, с. 53], при цьому всі важливі керівні посади обіймали англійці. Тому, не дивлячись на чисельний місцевий штат, кістяк армії залишався вірний ідеалам та принципам англійського військового устрою. Американці ж при створенні власного військового контингенту повинні були знайти опору серед місцевих жителів, але вони не мали спеціально підготовлених кадрів.

На початку революції ставка робилась саме на ополчення – мінітменів, які з 1775 р. почали навчатися стройовим вправам у таборі під Бостоном [1, с. 36]. Кожен ополченець мав рушницю, холодну зброю (з її різноманіттям могла посперечатися лише уніформа), запас провізії на тиждень та форму [2, с. 60]. Озброювались та одягались мінітмени за рахунок штатів. Окремо формувались незалежні підрозділи, які повністю самі себе забезпечували та не входили до складу піших полків. Стабільних тактичних одиниць, які ми звикли бачити у європейських арміях не існувало – мінітмени не використовували щільний стрій.

Зазначимо, що мінітмени – це люди без спеціальної військової підготовки, які не навчені лінійній тактиці та не мають однотипного озброєння.

Більшість американських офіцерів служили у англійській армії, та намагалися перенести свій досвід на місцеві угруповання не створивши відповідних умов, в першу чергу мова йде про дисципліну. Можливо, це в 1775 р. було нездійсненно, так для прикладу наведемо декілька фактів: лише в 1778 р. за дизертирство та мародерство була запроваджена смертна кара, у 1775–1777 рр. за порушення дисципліни давали 39 ударів пліттю, тоді, як в 1778 р. – 500, лише з 1778 р. як покарання стали широко використовувати примусові роботи [7, с. 24].

Англійська військова доктрина базувалась на ідеї сильної піхоти. Тому ми бачимо абсолютне переважання піхоти над кавалерією. Американці до 1777 р. намагалися впровадити таку систему, але наріжний камінь британців – дисципліна, яка у Континентальній армії була відсутня.

У 1775 р. Дж. Вашингтон у військовому таборі під Бостоном мав 20.000 чоловік, але у 1776 р. залишилось лише 5562 [7, с. 23]. Справа в тому, що

контракт підписувався на рік, а після поразки під Квебеком та складних польових умов життя, більшість солдатів не захотіли продовжувати службу.

Про характер армії у 1775 р. говорить Акт від 18 липня, де вказується: "Людина яка служить в армії, повинна мати рушницю, штик, шаблю або тамогав" [2, с. 55]. Саме перерахування холодної зброї вказує на спішність формування та неоднотипність озброєння, що не дозволяло створити ефективних з'єднань. Навчання військовій справі не могло бути зведено до єдиного зразка.

Акт від 4 листопада 1775р. запроваджує прийнятую Дж. Вашингтоном коричневу мисливську уніформу [3, с. 257]. Це підтверджує те, що на цей період ми маємо справу з неоднорідним ополченням, яке не можемо класифікувати, як професійну армію.

На використання британської військової доктрини нам вказують наступні факти: полки Джорджії були укомплектовані на шотландський манер; окремий батальйон "Хлопці зеленої гори", які носили зелені мундири, копіювали англійських Зелених мундирів. У Південній Кароліні у 1775 р. стрілецький кавалерійський полк перетворений у піхотний полк при цьому загальна кількість американської кінноти залишалася малою. Вся наявна кавалерія, навіть після 1778 р. складалася лише з драгунів, що знову нам вказує на сильні англійські військові традиції [2, с. 60].

Кожний американський полк до 1778 р. складався з 1-го, або 2-х батальйонів, по 250 чоловік, в залежності від кількості солдатів. Невеликі полки не мали тактичного поділу, що погіршувало бойові якості таких з'єднань.

Дана ситуація була типовою для британської армії та не змінилась навіть після поразки в 1783 р.

У 1776р. починається реорганізація, стало зрозуміло, що мінітмени не спроможні вистояти у відкритому полі проти червоних мундирів тому конгрес приймає рішення про формування 26 континентальних полків [3, с. 258], які отримали номери від "2" до "27", а "1" полком став Пенсільванський стрілецький батальйон сформований у 1775 р. Це перша спроба до уніфікації армії та проведення реформи уніформи. Звернемо увагу на той факт, що драгуни, сформовані лише у 1777 р., тоді як до цього періоду єдиним кавалерійським з'єднанням на службі у Конгресу була легконога рота Південної Кароліни.

У 1777 р. продовжуються якісні реформи. Створені склади у великих містах та військових таборах. 28 грудня утверджується єдина модель уніформи на французький манер. Перші 20.000 комплектів були завезені у 1778 р. [8, с. 33].

Для компанії 1777 р. в Морістауні відбувся новий набір. Континентальні полки замінювалися лінійними. Кожен штат тепер повинен був утримувати визначену кількість полків. Це нам говорить про централізацію та вимушену необхідність протистояти британцям у відкритому бою. Кожен штат, маючи власні фінанси, на місцях комплектував та оснащував своїх солдатів, що дозволяло передбачати кількість армії та покращити якість її спорядження.

На кінець 1776 р. континентальна армія була на межі катастрофи. Поразки 26 серпня та 28 жовтня 1776 р. при Кніпс Беї та Уайт Плейнсі поставили під загрозу існування революційного війська, але перемоги 26 грудня 1776 р. при Трентоні та 3 січня 1777 р. при Пристоні вселили надію у серця американців та врятували їх від повного краху. Саме цим ми можемо пояснити активність населення під час наборів 1777 р.

Весною 1777 р. Дж. Вашингтон приймає рішення про створення корпусу легких драгунів у 3.000 вершників [10, с. 147], але його можливості в умовах дефіциту бюджету були обмежені тому створено лише 4 полки, по 250 чоловік, всього 1.000 шабель. При цьому Акт про мінімальне необхідне спорядження для драгун виданий лише 7 березня 1778 р. Тут ми можемо говорити про строкатість як уніформи так і озброєння. Якщо 1-й полк наказом від 13 квітня 1777 р. ввів єдину уніформу, то у інших полків вона не була уніфікована до 1779 р. 2-й полк легких драгун мав на озброєнні 149 шабель важкої кавалерії [2, с. 60]. До 1780 р. широко використовувалась трофейна уніформа, так 4-й полк в 1777 р. отримав червоні мундири з синіми відзнаками 8-го та 21-го піших британських полків.

Отже, ситуація у 1775–1777 рр. не дивлячись на реформи залишалась надзвичайно складною. Командуванню не вдавалось створити сильної, боєздатної армії, а ментальність мінітменів, яка була перепорою для створення дисциплінованих військових підрозділів призводила до поразок на полі бою. Американці могли перемагати у невеликих сутичках, або під час раптових нападів.

На початку 1777 р. американці знову зазнають ряд поразок 11 вересня та 4 жовтня на р. Брендівайн та при Джермантауні. Хоча генералу Гейтсу і вдалося перемоги британців при Саратозі 17 жовтня, та знищити армію, яка наступала на Нью Йорк, але головні сили генерала Хоу зайняли Філадельфію, що змусило Дж. Вашингтона відійти на зиму у Вілпі Фордж.

Складності зимівлі 1777–1778 рр. звели нанівець всі попередні здобутки. Армія зустріла весну у жахливому стані. Близько 3.000 чоловік померло від хвороб, приблизно 2.000 чоловік дезертирували, а армія ледве нараховувала 3.000 воїнів [2, с. 78].

Весною 1778р. до армії, в якості наставника, прибуває пруський офіцер Штебен. Збереглися його спогади в яких він описав становище армії. Офіцери носили мундири всіх держав, кольорів та стилів, а частина з них ходила в пошитих з різної матерії халатах. Дисципліни не було, капітани навіть не мали списків своїх солдатів [10, с. 186]. Всі військові тренування зводились виключно до фізичних вправ. При цьому кожен полковник притримувався власної системи підготовки: пруської, англійської чи французької [10, с. 187].

Перше що зробив Штебен – це запровадив в армії сувору дисципліну. Був створений військово-політичний підрозділ та набрано 120 чоловік особистої охорони головнокомандувача. Для гарнізонної служби та підтримки порядку набрали Інвалідний континентальний полк. Контракти стали пітсувати на 3 роки або до завершення війни.

Саме весною-літом 1778 р. відбувається перехід від неефективної для американців британської військової системи до пруської. Полки були оснащені однотипною зброєю, військові вправи зведені до єдиного стандарту. З Франції завозять велику кількість синіх мундирів, а на місцях починається заміна застарілої форми [8, с. 34].

Реорганізація змінила обличчя війни і літо Дж. Вашингтон зустрів з військом в 12.000 чоловік [7, с. 24]. Наслідком реорганізації стала битва при Монмуті 27 червня 1778 р. коли американці вперше змогли вистояти проти британців у відкритому бою.

Охарактеризувавши еволюцію Континентальної армії відзначимо, що саме Штебен став людиною яка змінила характер американо-англійської війни. Він підводить підсумок процесу розвитку Континентальної армії у цей період. Тут ми маємо справу з швидкою еволюцією розуміння поняття армії. Якщо в 1775 р. Конгрес боявся, що регулярна армія може стати зброєю деспотизму, то в 1778 р. США визнали необхідність створення постійних полків.

Фактично армія змінювалась до 1783 р. модернізувалась, стандартизувалась. Але тут ми розглянули найважливіший етап змін, коли ополчення трансформувалось в армію. Процес адаптації відбувся, як наслідок тиску сильного ворога. Штебен залишався при Дж. Вашингтоні до кінця війни, тому пруська військова система, прийнята у 1778 р., використовувалась до підписання миру та демобілізації.

Сам процес еволюції від ополчення до регулярної армії, який зайняв лише три роки є унікальним випадком в історії. Армія пройшла тернистий шлях зміни ментальності та розуміння війни, створивши у майбутньому, опору демократії в Америці.

Література

1. Daniel Marston The American War of Independence 1774-1783. –Oxford: "Osprey Publishing", 2002. – 94 с.
2. Robert K. Wright Jr. The Continental Army: War of American Independence. – W.: "U.S. Army Center of Military History", 1983. – 250 с.
3. Robert Middlekauff The Glorious Cause: The American Revolution, 1763–1789. – Oxford: "Oxford University Press Inc", 1982. – 707 с.
4. Richard Holmes The American War of Independence: The Rebels and the Redcoats
www.bbc.co.uk/history/british/empire_seapower/rebels_redcoats_01.shtml
5. Theodore Draper A Struggle for Power: The American Revolution. – New York "Random House", 1996. – 210 с.
6. История США Т. 1. – М., 1983. – 688 с.
7. Континентальная армия США 1775-1783 гг. // ВИЖ "Воин". – Самара, 2002. – № 10. – С. 23–26.
8. Континентальная армия США 1775-1783 гг. // ВИЖ "Воин". – Самара, 2003. – № 11. – С. 32–36.
9. Степанова О. 4 июля 1776г. – М., 1976. – 192 с.
10. Яковлев Н. Вашингтон. – М., 1973. – 400 с.

Зміни в соціально-економічному становищі населення Габсбурзької монархії під час реформ Йозефа II (1780–1790 рр.)

Йозеф II – син Франца I і королеви Марії Терезії, видатний представник династії Габсбургів, який в 1765–1790 рр. був імператором Священної Римської імперії. Існували різні погляди на дану особистість: для одних він був героєм, інші, навпаки, негативно характеризували його діяльність. В зв'язку з цим, вивчення окремих сторінок історії та ролі в ній особистостей, діяльність яких певний час не була достатньо висвітлена, виступає передумовою для створення цілісного уявлення про розвиток держави. Аналіз впливу, що відігравав імператор Йозеф II у розвитку Габсбурзької імперії, характеристика становища населення під час його реформ є важливою умовою для розуміння як політики просвітницького абсолютизму в цілому, так і її регіональних особливостей. У вищезазначеному й полягає актуальність нашої статті.

Різні аспекти внутрішньої політики Йозефа II уже виступали предметом дослідження. Дана тема цікавила багатьох істориків, але українські вчені не звертали значної уваги на просвітницького монарха із династії Габсбургів. Реформи Йозефа II аналізували такі зарубіжні науковці: П. Ардашов, Ю. Івонін, Т. Ісламов, М. Карєєв, В. Моріц, Е. Прістер, К. Рижов, П. Соколов, А. Тейлор, Е. Цольнер, Я. Шимов, А. Шиндлинг та ін. Серед усіх праць виділялася монографія П. Митрофанова "Политическая деятельность Иосифа II, ее сторонники и ее враги (1780–1790)". Здебільшого, в ній розповідалося про опозицію, з якою імператор зіткнувся в своїй реформаторській і міжнародній політиці. П. Соколов досліджував церковну реформу Йозефа II. Він описував її зміст та перераховував причини невдачі. Англійський історик Дерек Білз характеризував внутрішньополітичну діяльність імператора та зазначав, що зміни під час правління старшого сина Марії Терезії відбувалися в усіх сферах суспільного життя. Він показав, наскільки значним може бути вклад однієї людини в становлення та розвиток великої монархії. Позитивно оцінювали реформи, що проводив Йозеф II, такі дослідники, як Е. Цольнер, Я. Шимов. Для Х. Лайдингера, К. Рижова цей просвітницький монарх був неоднозначною особистістю.

Мета нашої статті – показати зміни в соціально-економічному становищі населення монархії Габсбургів під час правління Йозефа II; проаналізувати причини виникнення опозиції до реформ імператора.

Йозеф II був великим реформатором, прагнув створити сильну державу, яка б піклувалася про все населення, незважаючи на те, до якого стану воно належало. Гердер, Клопшток і Лессінг вважали, що зміни, які здійснив просвітницький монарх, дадуть могутній імпульс для того, щоб середньовічна Німеччина прокинулася від сну. Разом із тим Гете помітив

суперечність характеру Йозефа, що робила його постать по-справжньому трагічною. "У нього є голова, але немає серця!" – зазначав поет [3, с. 149].

Старший син Марії Терезії був прихильником ідей фізіократів, які отожднювали суспільство з природою і вважали розвиток сільського господарства основою суспільного блага, тому однією з найважливіших цілей його політики стала відміна кріпосного права. Йозеф II у листі до угорського магната зазначав, що селянин, який "приречений задовольняти загальнонародні потреби, має першочергове право на захист свого короля" [8, с. 279].

Ставши одноосібним правителем, Йозеф II у 1781 р. видав Патент про підданих. Це був перший селянський закон імператора, за яким скасовувалося кріпацтво спочатку в Моравії, Галіції, Чехії, Силезії, а пізніше в Угорщині, Каринтії, Штирії. Він не стосувався Ломбардії, Нідерландів і Тіролю, де селяни вже були вільні. За патентом кріпацтво замінювалося так званим "підданством". Відтепер особиста залежність селянина була скасована. Однак земля продовжувала залишатися у власності поміщика і за користування нею передбачалася сплата оброку. Жителі сільської місцевості могли йти, куди хотіли, виконувати будь-яку роботу, одружуватися, займатися ремеслом, купляти і продавати власність. На нашу думку, недоліком даного закону було те, що селянин хоч і ставав особисто вільним, але не отримував землі. Відміна кріпацтва в такій формі призвела перед усім до переїзду людей до міст, що дало новій промисловості робочу силу, якої вона потребувала. Цей патент не зустрів великої опозиції, крім того, вже в указі від 1 листопада 1782 р. зазначалося, що піддані і після скасування кріпацтва "зобов'язані підкорятися своїм господарям відповідно до існуючих законів" [4, с. 550]. Непокірних поміщики могли заарештовувати, бити, відправляти на виправні роботи. Це означало, що, як і раніше, селянин залежав від сеньйора, його юрисдикції.

Важлива дворянська прерогатива – виключне право на полювання, була суворо врегульована на користь всього населення, що мало у власності землю. Згідно з указом від 21 серпня 1786 р., всі тварини, які шкодили майбутньому урожаю, підлягали знищенню; будь-який землевласник отримував право загороджувати свої поля і домашні обшуки з метою відібрати сховану зброю заборонялися. Але, з іншого боку, селянам та міщанам не дозволялося купувати чи орендувати угіддя для полювання, бо це, на думку монарха, могло стати причиною занепаду господарства та ремесла.

Значно більше обмежили права дворянства патент про покарання підданих; постановою, що забороняла забирати землю; розпорядження, за яким селянам дозволялося усадковувати володіння, але продовжувала існувати панщина. До тих пір, поки поміщик розпоряджався часом та працею селянина, про самостійну діяльність останнього не могло бути й мови. Розуміючи це, Йозеф II у 1789 р. видав урбаріальний патент, що скасував панщину та встановив розміри податку, який повинні виплачувати піддані своїм поміщикам. Він мав складати 17 % селянського прибутку. Дворянство рішуче виступило проти патенту. Однак консервативні історики наводять цей закон в якості доказу "безсердечності та жорстокості" Йозефа II. Адже

вони вважають, що селяни не були зобов'язані сплачувати поміщику викуп за "втрату" робочої сили [6, с. 281]. Проте ми підтримуємо твердження Е. Цольнера, який у своїй монографії зазначає, що імператор був справжнім покровителем і другом селянства" [9, с. 350]. Хоча реформи монарха не повністю задовольнили їх прагнення, але за умов абсолютистського порядку, навіть такі зміни були прогресивні та наштовхнулися на опір аристократії.

Для того, щоб захистити селян від свавілля поміщиків, створювалася посада сільського адвоката. Він отримував вищу юридичну освіту, призначався для того, щоб допомагати підданим, а саме: давати їм юридичні поради, складати прохання, виступати захисником у суді. За невиконання обов'язків такого адвоката звільняли. Іншим захисником селянства був начальник округу. Без його відому та згоди підданих не могли покарати, позбавити землі, оштрафувати. Він отримував апеляції на рішення сеньйоріальних судів і слідкував за тим, щоб не порушувалися права сільського населення. Тільки адвокат та начальник округу мали можливість захищати підданих. Селяни отримали право лише відправляти до них депутацію, до якої входило 2 особи. Якщо людей було більше, то скарги не розглядалися. Коли зібрання не розходилося за першою вимогою, то непокірних карали. Солдатам навіть дозволялося стріляти в селян для того, щоб налякати їх.

Загалом, під час правління Йозефа II дворяни втратили своє привілейоване становище в суспільстві. Як зазначалося вище, вони більше не могли розраховувати на безплатну працю селянства. Встановлювалося, що усі ті, хто називав себе дворянами, мають навести документальні докази приналежності до цього стану. Крім того, їх урівняли з іншими підданими перед законом, судом, адміністрацією, податковою системою. Йозеф II вважав, що різні категорії населення, які володіють землею, повинні мати однакові права. В імператорському указі зазначалося: "Привілеї і прерогативи дворян в будь-якій країні полягають... в тому, щоб самим визначати розмір своїх повинностей і показувати в цьому відношенні приклад іншим" [1, с. 379]. Але відразу зруйнувати суспільний устрій, який складався століттями, було неможливо. Навіть у сфері державного управління дворянство зберегло перевагу над іншими станами.

Зміни відбувалися і в становищі жителів міст. Суд в них почали здійснювати незалежно від власника. Магістрати могли самостійно дарувати звання майстра, збирати податки, призначати рекрутів. Однак міста продовжували виплачувати сеньйору всі повинності, їх витрати контролювалися. Згодом Йозеф II надав бюргерам ті ж права перед законом, що й дворянам. Насправді така рівність знищила залишки самоуправління. Не слід також забувати, що міста були феодалними землевласниками, тому врегулювання та зменшення селянських повинностей позбавляло їх значної частини прибутків.

Із політико-економічних міркувань імператор був проти утворення великих населених центрів і тільки тоді погоджувався надати субсидію фабриканту, коли він відкривав своє "підприємство" в селі. Йозеф II вважав, що більшість бюргерів не хочуть працювати і живуть за рахунок держави, тому він наполягав, щоб в рекрути забирали лакеїв і перукарів, а не робітників-

селян. Імператор прагнув за можливістю переселити деяких "зайвих" жителів міст до сіл. Але бюргери і далі мали право посилати своїх депутатів на ландтаги та на комітетські зібрання. Це пов'язано із тим, що представники міст не відігравали значної ролі на сеймах. Вирішальний вплив мали перші три благородних стани [5, с. 135].

Реформами просвітницького монарха не було задоволене духовенство, адже зміни відбувалися не на його користь: було проведено секуляризацію, велику частину прибутків та майна церкви забиравала держава. Політика Йозефа в даній сфері втілювала лише старий Габсбурзький принцип: безумовне підпорядкування церкви авторитету держави. Очолювати католицьку церкву, на думку імператора повинен не папа, а правитель країни або особливий чиновник. Всі його розпорядження мали затверджуватися монархом, а служителі церкви прирівнювалися до державних чиновників. Радикальнішим був такий захід, як закриття частини монастирів, але і його не можна розглядати як антицерковний або антирелігійний. Йозеф і його прихильники вважали, що в державі має право на захист і підтримку тільки той, хто працює на благо суспільства. З вищезгаданими заходами церква ще могла якось змиритися, більший спротив викликало те, що про нове поповнення священиків мали дбати державні генеральні семінарії, так Йозеф II сподівалися встановити чіткіший контроль за формуванням світогляду проповідників. Серед католицької частини населення велике обурення викликало втручання в духовне життя: церковні свята було заборонено, прочанство радикально обмежено, братства розпущено і багато святкувань скасовано. Чиновники втручалися і в літургійну службу, питаннями політики стали церковна музика і кількість свічок на вівтарі [9, с. 317]. Таким чином, з-поміж духовних сановників на симпатії та підтримку монарха найперше міг розраховувати священик.

Для імператора всі піддані були рівними, незалежно від їх соціально-економічного становища в суспільстві чи національності. Наприклад, він значно покращив становище євреїв. Їм було дозволено займатися ремеслами, відкривати не тільки промислові, але й торгові підприємства, і навіть навчатися в університетах. Відтепер представники даної національності могли носити європейський одяг. Так розпочалася асиміляція значної частини єврейського населення Австрії, чеських земель і центральної Угорщини, його інтеграція в місцеве суспільство [10, с. 171]. В єврейських колах зміни сприйняли по-різному: заможна частина євреїв із західних корінних земель, яка прагнула до емансипації, радісно вітала їх, проте ортодоксам такий новий напрям подій здавався підозрілим. У свою чергу католиків не задовольняла, як вони говорили, "занадто велика толерантність" до протестантів.

На нашу думку, не дивно, що значна кількість жителів Габсбурзької монархії вороже ставилася до реформ Йозефа II, адже вони змінювали старовинний устрій держави і встановлювали новий порядок, який був незрозумілий для населення. Дворяни вважали, що соціальні зміни відбуваються за їх рахунок, оскільки вони втратили більшість своїх привілеїв,

несправедливою для них здавалася відміна кріпацтва, більшості повинностей. Поміщики наполягали, що вони мають право на свій погляд розпоряджатися селянською землею. Найменше критики від них зазнав закон про полювання тоді, як зі знищенням пропінації та помольщини, скасуванням тілесних покарань дворяни змиритися не змогли.

Міста не задовольняло те, що їх позбавили земельного прибутку. Особливо негативно сприйняло реформи духовенство. Воно мріяло про повернення старих часів і проводило агітацію серед населення [5, с. 140].

Імператор зміг налаштувати проти себе масонів, гуманістичні і просвітницькі цілі яких збігалися із його політикою. Чиновники, яким довіряв монарх, в кризовій ситуації підтримали вищу аристократію, оскільки їхні соціальні та політичні інтереси співпадали. Врешті-решт найближчі соратники Йозефа II почали вимагати зміни курсу.

Згодом навіть деякі селяни, на користь яких проводилися реформи Йозефа II, відвернулися від монарха. Можливо, вони надто багато чекали від нього або просто повірили дворянам-реакціонерам. Наприклад, в 1789 р. волоські бідняки не підкорилися навіть імператорській владі. Але, загалом, селяни поважали та звеличували імператора. Вони проявляли лояльність до Йозефа II, зберігаючи вірність габсбурзькій династії.

М.Карєєв вважав, що причини невдач реформаторської діяльності Йозефа II полягали не тільки в опозиції консервативних елементів суспільства, але й в особливостях його власної політики. Імператор сам створював собі труднощі. Перед усім його реформи були погано продумані, не об'єднані в чітку та міцну систему. Йозеф II часто "робив другий крок, не здійснивши першого". Він не піклувався про законодавче обґрунтування своїх заходів, тому на місцях часто розуміли їх неправильно та виконували із помилками [2, с. 352–353]. Порозуміння з народом чи з делегованими представниками Йозеф не шукав, двір вирішував справи самовладно, хоча всі реформи мали йти на благо населення монархії, проте взаємодія із народом здавалася зайвою, в принципі обтяжливою і взагалі небажаною справою. Зверхній та категоричний стиль оголошення розпоряджень й законів перетворював багато з цілком виправданих і вигідних заходів йозефінізму на непопулярні [9, с. 313].

Незадовго до смерті Йозеф II писав: "Я знаю своє серце, в глибині душі я впевнений в чистоті моїх намірів і сподіваюся, що коли мене не стане, нащадки розглянуть уважніше, справедливіше, ніж сучасники, те, що я зробив для народу" [7, с. 93].

Отже, реформи Йозефа II змінили соціально-економічне становище всіх станів суспільства. Імператор прагнув покращити матеріальне становище своїх підданих, надати їм рівні права, щоб зробити населення держави свідомими громадянами та надійними платниками податків. З цією метою скасовувалися привілеї дворянства, селяни звільнялися від кріпацтва, чітко визначався розмір панщини, проводилася секуляризація. Загалом реформаторська діяльність імператора була на той час прогресивним явищем. На жаль, сучасники не зрозуміли ідей Йозефа II та критикували нововведення.

Література

1. Кареев Н. Западно-европейская абсолютная монархия XV, XVII, XVIII вв. / Н. Кареев – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1908. – 408 с.
2. Кареев Н. История Западной Европы в Новое время / Н. Кареев. – Т. III. История XVIII века. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1904. – 646 с.
3. Краткая история Венгрии : С древнейших времен до наших дней / Под ред. Т. М. Исламова, А.И. Пушкеш, В.П. Шушарина. – М.: Наука, 1991. – 608 с.
4. Митрофанов П. Политическая деятельность Иосифа II, ее сторонники и ее враги (1780–1790) / П. Митрофанов. – СПб., 1907. – 784 с.
5. Митрофанов П. П. История Австрии с древнейших времен до 1792 г. / П. П. Митрофанов. – М., 2003. – 452 с.
6. Пристер Е. Краткая история Австрии / Е. Пристер. – М., 1952. – 509 с.
7. Рыжов К. В. 100 великих монархов / К. В. Рыжов. – М.: Вече, 2005. – 480 с.
8. Хрестоматия по новой истории: В 3 т. – Т. 1 : 1640–1815 / Под ред. А. А. Губера, А. В. Ефимова. – М.: Соцэкгиз, 1963. – 767 с.
9. Цольнер Е. Історія Австрії / Е. Цольнер; пер. з нім. Р. Дубасевич. – Львів: Літопис, 2001. – 712 с.
10. Шимов Я. Австро-Венгерская империя / Я. Шимов. – М. : Изд-во Эксмо, 2003. – 608 с.

Дигал Я. В.

Організаційні основи збройних сил Франції наполеонівського періоду

Історія збройних сил Франції наполеонівського періоду вивчається в контексті Наполеонівських воєн та займає чільне місце у військовій історії Франції. Метою статті є дослідження таких організаційних аспектів, як особливості військової організації армії Наполеона, основи управління армією та організація тилового забезпечення.

Щодо історіографії сучасного періоду, то потрібно відмітити роботу Р. Ернеста Дююї та Тревора Н. Дююї "Всесвітня історія війн". У своїй роботі автори дають дуже детальний аналіз історії наполеонівських воєн, розвитку тактики та стратегії, а також розвиток організації та озброєння французької армії.

Варто назвати також працю сучасного російського дослідника О. Соколова "Армія Наполеона". Тут історик, опираючись на джерельні матеріали детально описує організацію наполеонівської армії, озброєння, структуру родів військ, систему управління, стратегію та тактику Наполеона. Праця Соколова цікава ґрунтовним аналізом французьких джерел та оригінальною формою розкриття досліджуваної теми.

Також потрібно відмітити працю Ч. Ісдейла "Наполеонівські війни", тут автор розкриває питання управління французькою армією та доводить, що саме завдяки грамотному керуванню збройними силами, Наполеон здобув свої видатні перемоги.

Необхідно відзначити, що піхотна дивізія з'явилася у Франції в XVIII столітті. У 1759 р. маршал Франції герцог Віктор Франсуа де Бройль ввів у

французькій армії поділ на дивізії, що поєднували піхотні і артилерійські частини. У 1794 р. військовий міністр Республіки Лазар Нікола Карно удосконалив дивізію, ввівши туди підрозділи всіх трьох родів військ – піхоти, кавалерії і артилерії, що були здатні виконувати незалежні операції. До 1796 р. дивізійна система розповсюдилася у французькій армії повсюдно [1, с. 14–15].

Але тільки Наполеон Бонапарт розвинув всі можливості, потенційно закладені в дивізійній системі, і використовував її в бойових діях, заснованих на тактиці швидкого маневрування. Солдати були навчені пересуватися стрімким маршем; системи постачання – вдосконалені, щоб підтримувати їх, куди б вони не прямували. Нарешті, мобільність дивізії була додатково покращена за рахунок збільшеної мобільності артилерії, здатної слідувати за піхотою на марші і маневрувати на полі бою.

Надалі, коли загальна чисельність армії наблизилася до 200 тисяч, виникла необхідність групувати дивізії в армійські корпуси з метою поліпшення управління і контролю. Вперше подібна організація з'явилася місце в 1800 р., коли генерал Жан Віктор Моро згрупував одинадцять дивізій Рейнської армії в чотири корпуси. Проте постійні армійські корпуси Наполеон ввів у французьких військах не раніше 1804 р., застосовуючи їх таким же чином, як раніше використовував дивізії. Ці корпуси включали важкі кавалерійські підрозділи, що в основному виконували розвідувальні функції. Крім того, Наполеон сформував кавалерійські дивізії і корпуси, проте, дивізія все ще залишалася основним тактичним підрозділом, що був утворений з піхоти і артилерії і виконував певні оперативні завдання [1, с. 15].

Наполеонівська піхотна дивізія складалася з двох або трьох піхотних бригад (кожна включала від двох до п'яти батальйонів в одному чи більш полках) і однієї артилерійської бригади, що складалась з однієї чи більш батарей до складу кожної з яких входило по чотири-шість польових гармат і дві гаубиці.

Взагалі, у 1802 р. в армії було 408 тисяч чоловік піхоти і 45 тисяч чоловік кінноти. У подальші роки чисельність армії зростає. У 1812 р. французька армія (за винятком військ союзних країн, що брали участь в поході на Росію) налічувала до 1 мільйона чоловік (1 тисяча батальйонів – 800 тисяч чоловік, 400 ескадронів – 100 тисяч, інженерних і артилерійських військ – 100 тисяч чоловік). Армія переважно складалась з селян. Продовжував дотримуватися принцип допуску солдатів на офіцерські посади [10, с. 118].

За Наполеона значно змінилась організація військ. Армія ділилася на корпуси, склад корпусу не був постійним, він включав від 2 до 5 піхотних дивізій, дивізія ж складалася з 2 або 3 піхотних бригад, бригада – з 2 полків (напівбригади були скасовані і знов замінені полками), полк – з 4 лінійних батальйонів і 1 запасного. Батальйон, що складався з 850 чоловік, підрозділявся на 6 рот: 4 фузилерні, 1 гренадерську і 1 вольтижерську. Окрім піхотних дивізій, до складу корпусу входили 1–2 кавалерійських бригади або 1 дивізія і бригада: дивізія складалася з 2 бригад, бригада – з 2 кавалерійських полків, полк – з 4 ескадронів. Корпус мав 24 або більше гармат резервної артилерії, крім артилерії дивізій; дивізії мали частіше по 2 батареї (гармат) і декілька саперних рот [1, с. 12].

Чисельність корпусу була непостійною. Найбільш сильні корпуси налічували 30–40 тисяч чоловік. Корпус був вищою організаційною одиницею. Він складався з трьох родів військ: з піхоти, кавалерії і артилерії – і міг вести самостійно бойові дії. Командували корпусами маршали.

Іноді Наполеон створював військові групи з декількох корпусів, розміщуючи сили і засоби для здійснення стратегічних маневрів на полі бою або для завдання ударів по противнику. Проте військові групи (власне армійська організація) не отримали розвитку унаслідок пануючих тоді способів ведення війни, примітивності засобів повідомлення і зв'язку.

Організація озброєних сил і окремих родів військ повинна була відповідати способу їх дій, забезпечувати швидкість пересування військ і зручність управління відносно крупними масами. Спосіб дій і організацій військ знаходились у взаємному зв'язку і взаємній залежності.

У 1802 р. військове міністерство роздвоюється: у веденні військового міністра (яким до 1807 р. був Бертє, потім Кларк) залишаються виробництва і військові операції, а керівник по військових справах – так званий *minister directeur de l'administration de la guerre* – завідує набором рекрутів і інтендантством. Цей другий міністр – особа штатська: Дежан (1802 р.), Лакює (1810 р.); він займався підготовкою війни, а військовий міністр проводив війну. З 1806 р. існував навіть особливий завідувач оглядами військ – *director general des revues*. Сам Наполеон залишався верховним міністром, душею всіх реформ і операцій.

Його помічниками, вождями його армій, була ціла плеяда молодих генералів, що пройшли бойову шкалу в титанічних війнах революції. Після приходу до влади він відразу ж призначив 14 маршалів Франції і 4 почесних маршалів, – жоден з цих обранців не виявився негідним такої честі. Багато інших його соратників теж заслужили і пізніше отримали це високе звання [2, с. 23].

Наполеон вибирав своїх помічників зі всіх верств суспільства без станової відмінності. Якщо Даву, Макдональд, Мармон, Груші і Кларк належали до старого дворянства, то Мойсей, Бернадот, Сульт, Мортє, Гувіон, Сюше, Брюн, Жюно походили з простих буржуазних родів, а Журдан, Массена, Ожеро, Мюрат, Бессєр, Йї, Ланн, Віктор, Удіно, Лекурб, Себастьяні і Дроу були за походженням з простого народу, причому останніх було більше. Проте Наполеон завжди віддавав перевагу людям дворянського походження, вважаючи їх покірнішими, витонченішими і більш представницькими. Деяких з них він дуже швидко підвищив, наприклад Сегюра або Прапора. Для інших він заснував пажеське училище і кавалерійську школу в Сен-Жермен-ан-Ле, де протягом короткого терміну готували офіцерів, для піхоти і для кавалерії. Потім Наполеон послідовно заснував два корпуси: велітів, в кількості 800 чоловік, і вістових жандармів імператора (вересень 1806 р.), що користувалися майже тими ж привілеями, як колишня лейб-гвардія, і, нарешті, в 1813 р. – чотири полки почесної гвардії: це були майже заручники, що ручалися за вірність вищих класів суспільства, що вже починали коливатися. Кожен юнак, що вступав в один з цих корпусів, повинен був мати особистий дохід не менше 300 франків і за

свій рахунок купувати екіпіровку і коня; командирами в цих корпусах були зазвичай командири, що були вже в чині полковника і вище [9, с. 49].

Разом з прагненням Наполеона бачити в числі своїх офіцерів представників найгучніших імен французької знаті, необхідно відзначити і його цілком розумну турботу про можливо швидке поповнення офіцерських кадрів. Наполеон приніс в жертву війні неймовірну кількість офіцерів, а ті, що уціліли швидко втрачали сили. Притому необхідно було зацікавити найбільш відданих і найбільш обдарованих перспективною просування по службі, відповідно до їх заслуг [7, с. 42].

Таким чином, Наполеон готував людей на зміну своїм генералам і маршалам. Ті з його військових соратників, яких він вважав нездібними досягти звання маршала Франції, отримали чин генерал-полковника, як Жюно і Бараге д'Іллъє; інші ставали комендантами фортець, членами Сенату або Державної ради, іноді навіть цивільними чиновниками, наприклад, префектами. Інші отримували відставку. У 1813 р. одна тільки кавалерія налічувала вже 41 відставного генерала, притому всі вони були молодшими 60 років. Наполеон хотів мати молоду армію і на чолі її – молодих вождів. Та й невдачі його останніх років в значній мірі пояснюються його власною втомою і стомленістю деяких з кращих його полководців. Але всіх своїх соратників він беріг, та, у міру сил, обсилав їх милостями і грошовими нагородами.

Управління військами було надмірно централізованим, що позначалося, наприклад, на діях корпусів, командири яких фактично був перетворені на простих виконавців волі, Наполеона, і часто, не маючи вказівок зверху, не наважувалися самостійно проявити ініціативу [7, с. 85].

Генеральний штаб не отримав належного розвитку. Наполеон вважав його не більш як технічним органом управління, офіцери якого повинні були добре знати карту, майстерно проводити рекогносцировки, спостерігати за розсиланням наказів, просто контролювати найскладніші рухи армії. Штаби були у начальників артилерії, інженерів і генерал-інтенданта, що відав провіантською частиною. Штаб армії, що знаходився під безпосереднім командуванням Наполеона, очолював маршал Бертъє (до кінця 1814 р.), що користувався великою довірою імператора [1, с. 46].

Французька армія відрізнялася високою бойовою підготовкою і дисципліною. Дисципліна, говорив Наполеон, повинна бути заснована більше на честі і почуттях. На відміну від Густава-Адольфа, що ввів покарання солдатів шпіцрутенами "крізь стрій", Наполеон вважав подібну систему принизливою. Він розумів, що республіканські армії здійснили великі подвиги тому, що складалися з селянських синів, а не з найманців, але в той час він вважав, що солдат б'ється тільки заради слави, відзнак і нагород. На його думку, правильна організація, належне навчання і строга дисципліна утворюють хороші війська незалежно від того, за що будуть битись солдати. Хоча фанатизм, любов до вітчизни, народна слава також можуть надихнути війська.

Французький полководець всіляко прагнув прищепити солдатам прагнення до слави, відзнак і нагород. За подвиги і вірну службу солдати

отримували зброю, шаблі, срібні труби, було встановлено орден Почесного Легіону і орден Трьох Золотих Рун. Нагороди були пов'язані із збільшенням грошових виплат. Часто після битв не тільки генерали, але і офіцери отримували великі грошові винагороди. Маршалам і генералам, що відзначилися, Наполеон роздавав титули принців, герцогів, графів, баронів, шеальє [8, с. 51].

З кожним таким титулом були зв'язані грошові дотації, що виплачуються частково французькою казною, частково з п'ятнадцятивідсоткового фонду з доходів тієї території, по якій був отриманий даний титул. До платні, що зростала з кожним чином, приєднувалася пенсія, що призначається різним кавалерам ордена Почесного легіону. Бертєе отримував до 1 мільйона 364 тисяч 945 франків річного доходу, Массена – більше мільйона, Даву – 910 тисяч, Ней – 628 тисяч, Дюрюк – 270 тисяч, які після його смерті перейшли до його дочки, Саварі – 162 тисячі, Себастьяні – 720 тисяч, Рапп – 110 тисяч, останні – в таких же розмірах. У вечір дня битви біля Ейлау кожен із запрошених до імператорського столу знайшов під своєю серветкою казначейський білет в 1 тисячу франків. Наполеон багато вимагав з кожного, але умів і щедро оплачувати відданість собі.

Наполеон був майстром як спланованого, так і імпровізованого постачання. Планування тилового забезпечення, що заздалегідь передбачало пункти для організації військових складів і розподілу армійських запасів, підняло справу на вищий рівень і зробило його набагато ефективнішим, ніж раніше.

Спочатку наполеонівські війська існували, наскільки це було можливо, за рахунок місцевостей, якими проходили або де билися; коли ж вони зупинялися на квартири в містах і селах, від місцевого населення потрібно було забезпечити армію продовольством. Згодом ситуація змінилася. Солдати мали при собі чотириденний недоторканий запас. Крім того, продовольство запасалося на головній базі і проміжних складах, причому останні переміщалися вперед відповідно до просування військ [10, с. 119].

Завдяки такій передбачливості, французька армія пересувалася з вражаючою швидкістю. Найвидатнішим прикладом є восьмисоткілометровий марш, здійснений в 1805 р. з північного побережжя Франції через Західну Європу до Ульма, Відня і Аустерліца. Війська загальною чисельністю близько дев'яност тисяч чоловік протягом п'яти тижнів щодня проходили в середньому по 20–25 км – найстрімкіший зі всіх більш-менш тривалих армійських маршів з часів Чингісхана.

Така система тилового забезпечення виявлялася задовільною до самої російської кампанії 1812 р., коли вона повністю розладналась із-за поганих російських доріг, бідності і спустошеності країни, а також дій російських партизанів [9, с.49].

При підготовці кампанії Наполеон ретельно піклувався не тільки про навчання солдатів, але і особливо про заготівлю всього того, що потрібно для бою і похідного життя. Зброя, амуніція, одяг і бівуачне приладдя заготовлялися у величезних кількостях. Наполеон до найдрібнішої деталі був обізнаний про місцезнаходження кожної частини сухопутних і морських

військових сил, про їхній стан, про ресурси арсеналів і військових складів. Продовольчому постачанню війська, як стверджують французькі джерела, він приділяв менше уваги.

Постачання армії здійснювалося шляхом реквізицій на місці, тобто за принципом, висунутим революцією, – "війна повинна жити війну" – і шляхом облаштування баз і комунікаційних ліній, що охороняються військами. У 1807 р. вводяться батальйони військового фурштадту. При дивізії, на думку Наполеона, повинно було бути 120 фурштадтських і звичайних возів, а в корпусі – 480 (240 військових і 240 реквізованих). Велику частину армійського обозу складали важкі провіантські хури, навантажені сухарями і борошном.

Вважалось, що армія повинна мати в своєму розпорядженні місячний запас продовольства: десятиденний запас повинен знаходитися на людях і на в'ючних тваринах, а двадцятиденний повинен везти парк.

Запаси продовольства витрачалися у разі неможливості удатися до реквізиції. Видача фуражу строго регламентувалася. Для кожного виду кінноти встановлювався особливий раціон.

З метою зменшення обозу намети солдатам не видавалися. Намети були тільки у батальйонних командирів, командирів полків і генералів.

У армії були госпіталі, при яких було (з 1809 р.) десять санітарних рот.

Походи французьких військ, що здійснювались великими масами на значні відстані, з незвичайною для західноєвропейських військ швидкістю були можливі і завдяки тому, що армія звільнилася від пут магазинної системи постачання, що сковувала рух [6, с. 48].

Проте, не дивлячись на дивовижний організаторський талант Наполеона, Великій армії весь час доводилося жити або реквізиціями, або грабежем. Реквізиції навіть заздалегідь враховувалися на випадок пізніших потреб.

Отже, в основі організації армії Наполеона лежав дивізійний принцип, тобто об'єднання військових мас у дивізії, а також в корпуси. Це стало однією з причин високої бойової ефективності збройних сил Імперії. Попри те, що дивізійна система була розроблена, ще попередниками Бонапарта, лише Наполеон розвинув всі можливості, потенційно закладені в дивізійній системі, і використовував її в бойових діях, заснованих на тактиці швидкого маневрування. Солдати французької армії були навчені пересуватися стрімким маршем; системи постачання – вдосконалені, щоб підтримувати їх, куди б вони не прямували. Крім того, мобільність дивізії була додатково покращена за рахунок збільшеної мобільності артилерії, здатної слідувати за піхотою на марші і маневрувати на полі бою. Також Наполеон увів корпусну систему, що стала логічним розвитком дивізійної системи, проте, застосовувалася для організації більших мас війська.

Серед керівного складу великої армії були представники всіх верств населення, це сприяло кращій дисципліні та покращувало управління армією.

У французьких збройних силах було добре організовано тилове забезпечення. Зокрема діяв революційний принцип "Війна повинна жити війну". Окрім цього, Бонапарт детально розробив систему постачання армії,

що дозволяло здійснювати стрімкі маневри, незалежно від чисельності і розмірів обозу. На високому рівні була дисципліна, яка забезпечувалась не лише страхом покарань, а й апелюванням до честі солдат і офіцерів.

Література

1. Дююи Р Э, Дююи Т. Н. Всемирная история войн: в 3 т.– Т. 3. – М., 1998.
2. Залесский К. А. Наполеоновские войны, 1799-1815: Биографический энциклопедический словарь.
3. Исдейл Ч. Наполеоновский войны. – М., 1997.
4. Клаузевиц К. 1806 [електронний ресурс]:
[http:// www.militera.lib.ru/ Clausewitz/zip](http://www.militera.lib.ru/Clausewitz/zip)
5. Клаузевиц К. 1812 електронний ресурс]:
[http:// www.militera.lib.ru/ Clausewitz3.zip](http://www.militera.lib.ru/ Clausewitz3.zip)
6. Левицкий Н. А. Полководческое искусство наполеона. - М., 1938.
7. Манфред А. З. Наполеон Бонапарт. – М. 1989.
8. Наполеоника. Армия наполеоновских войн [електронний ресурс]:
<http://www.bogari.lv>
9. Соколов. О. Армия Наполеона. – Спб. 1999.
10. Строчков А. А. История военного искусства в 3 т.– 1-2 Т. – М., 1957.

Корзун М. В.

Балканські війни 1912–1913 рр. через призму зовнішньополітичного курсу Великої Британії та провідних держав європейського континенту

Проблеми вивчення зовнішньої політики Великої Британії є досить цікавими для дослідження, оскільки охоплюють низку питань, які становлять цінність і не втратили своєї актуальності й на сучасному етапі. На початку ХХ ст. відбуваються важливі зміни, що ознаменувалися появою двох військово-політичних блоків – Антанти та Троїстого Союзу. У свою чергу, країни Балканського півострова переживали складний період активізації національно-визвольного руху, прагнення до незалежності та встановлення власних кордонів. Унаслідок цього та завдяки своєму географічному розташуванню вони стали "ласим шматком" та місцем зіткнення інтересів великих держав Європи та перетворенню Балкан у "пороховий погріб Європи".

Метою статті є дослідження дипломатичного курсу Великої Британії на Балканах в ході балканських війн 1912–1913 рр.

Проблематикою англійської зовнішньої політики ХХ ст. на Балканах досить плідно займалась чимала когорта істориків. Зокрема, Н. Ангел, Н. Бакстон, Д. Касаветти, Л. Енштейн, С. Сеймур, Дж. Роз та ін. [13] першими намагались дати оцінку подіям на Балканах через призму політики умиротворення Великої Британії.

Політика на Балканах розглядалася і як прояв традиційного протистояння Росії і Англії, зокрема у працях В. Виноградова [2], М. Тодорова [12].

На думку дослідника А. Тейлора, який розвивав теорію рівноваги сил напередодні Першої світової війни, Велика Британія грала в цій системі ключову роль. Саме через це неможна ігнорувати англійську позицію у балканських подіях того періоду [11].

Звідси постає питання, чи могла Велика Британія, що завжди слідкувала за співвідношенням сил на континенті, не брати до уваги події, які відбувалися на Балканах, у яких тісно перепліталися інтереси інших великих держав?

У балканській політиці Лондона можна виділити три рівні: європейський (взаємовідносини між великими державами); близькосхідний (викликаний послабленням позицій Османської імперії) та регіональний (пов'язаний з внутрішньо балканськими розбіжностями). Це свідчило про власні інтереси Англії щодо Балканського півострова.

По-перше, Англія не могла допустити зміщення сил у Європі на користь Центральних держав (Німеччини та Австро-Угорщини). Тому країною проводилась політика на зміцнення та укріплення позицій Антанти, а Балкани були зручним плацдармом для здійснення політики взаємодії Великої Британії та Росії.

По-друге, Лондон розглядав Балкани, як частину Близькосхідного регіону.

По-третє, Велика Британія повинна також враховувати розстановку сил Балканських держав на півострові, котрі все більше прагнули втілити в життя власні національні ідеї [1, с. 94].

З моменту формування Балканського союзу навесні 1912 р. розпочався новий етап загострення ситуації на півострові. Він характеризувався зміною становища балканських країн. Болгарія, Сербія, Греція і Чорногорія, які уклали між собою військову і політичні угоди при безпосередній участі англійських і російських дипломатів, знайшли досить сил для спільного протистояння Туреччини. Хоча, на думку дипломатів Форин Офіс, Балканський союз мав стати стримуючим чинником австрійського впливу, стан справ змінилося таким чином, що саме Порта виявилася головним ворогом балканських держав [2, с. 36].

Війна, що розпочалася на Балканах змусила європейські держави переглянути свої позиції. Всі сходились до розуміння зачекати доки не визначиться лідер і лише тоді втрутитись в події.

Військові сутички на Балканах показали перевагу балканських союзників над Туреччиною. Вже через декілька тижнів турецькі війська були розбиті, і 3 листопада 1912р. турецький уряд звернувся до великих держав з проханням про посередництво у укладенні мирного договору [7, с. 88].

Міністерство закордонних справ (далі МЗС) Російської імперії на чолі з С. Сазоновим запропонувало європейським країнам негайно виступити посередниками у врегулюванні суперечностей щодо передачі балканським союзникам завойованої частини Європейської Туреччини: 1) великі держави не отримують будь-яких прирощень територій чи вигоди; 2) Константинополь та протоки залишаються за Туреччиною; 3) інші території Туреччини

будуть розподілені між союзниками; 4) Румунія отримує винагороду від Болгарії за нейтралітет [6, с. 136].

Ознайомившись з російською пропозицією щодо мирного врегулювання на Балканах, в Лондоні не заперечували і вирішили зачекати доки Австро-Угорщина не висуне свої вимоги. Це пов'язувалося з тим, що Англія прагнула протистояти впливу на Балканському півострові не лише Троїстого союзу, але й і Росії.

Австро-Угорщина не змусила довго чекати й заявила, що в разі порушення або зміни статус-кво на Балканах вимагатиме компенсацію. Ці умови викликали обурення в очільника МЗС Росії С. Сазонова, який заявив англійському дипломатові Б'юкенену, що Росія у випадку приєднання до Австрії Ново-Базарського санджака, претендуватиме на Константинополь [11, с. 98].

Англія ж висунула власний проект нейтралізації проток і надання Константинополю статусу вільного порту, і стала чекати як Росія відреагує на цей проект. Керівник закордонного відомства Росії С. Сазонов не погодився на цей проект (відкриття проток завдавало Росії безпосередньої шкоди по обороноздатності країни) аргументувавши це – низкою міжнародних суперечностей, які не дозволяють реалізувати даний проект.

Незабаром у Лондоні розпочалися наради послів великих держав і одночасно переговори між Туреччиною і балканськими союзниками з питання про умови мирного договору.

В той момент, коли дипломати Росії та Англії сперечались щодо проток, вимога Сербії надати їй порт на Адріатиці викликала невдоволення Австро-Угорщини. Міністр закордонних справ Німеччини Кидерлен-Вехтер наголошував: "Якщо Сербія прагнучиме утвердитись на Адріатиці ..., то Німеччина так само, як і Австро-Угорщина, зробить все включаючи збройний виступ проти Сербії" [14]. Підтримана Німеччиною, вона провела мобілізацію і приступила до зосередження військ на кордоні Сербії. Росія схвалювала територіальні претензії Сербії, але рекомендувала сербському уряду уникати відкритих сутичок. До цього часу Франція спочатку схилитися до більш агресивного курсу, сподіваючись що у разі великої європейської війни можна використовувати болгарську і сербську армії проти австро-німецького блоку. З цією метою очільник міністерства закордонних справ Франції Р. Пуанкаре підштовхував царський уряд до більш активної підтримки Сербії проти Австро-Угорщини, а паризька біржа надала царському уряду нову позику, призначену винятково на військові потреби. Англія зі свого боку намагалась закріпити за собою роль арбітра. Проте держави не зважилися розв'язати велику війну, а Сербії довелося відступитися від своїх територіальних планів на Адріатиці і задовольнятися отриманням комерційного виходу до вільного порту в Албанії. Одним із ключових питань лондонських переговорів стало албанське питання. Албанія отримала статус автономії, але залишалась під верховною владою турецького султана [12, с. 138–139].

Балканські держави змушували Туреччину відмовитись від всіх своїх володінь у Європі, а також передати переможцям весь Егейський архіпелаг.

Російська ж дипломатія висувувала пропозицію, що стосувалась збереження за Туреччиною її частини європейської території з Константинополем. Лише за таких умов залишаться сподівання на утвердження своїх прав на протоки й виступала проти англійського плану фінансово-політичного контролю над Туреччиною. Росія наполягала на виплаті контрибуцій переможцям. В той час, як Англія була проти. Вона у свою чергу, пропонувала дозволити Туреччині підвищити митні податки для відновлення країни [7, с. 332]. Британські політики відіграли величезну роль у визначенні меж Албанії і долі Егейських островів.

Ситуація ще більше поглибилась і вилилась у поновлення воєнних дій балканськими державами проти Туреччини. Стамбул знову запросив миру. В результаті 16 квітня 1912 року було підписано мир між Болгарією та Туреччиною, а через чотири дні до підписання договору приєдналися і інші держави Балканського союзу, крім Чорногорії, котра відмовилась виконати рішення конференції щодо Скутарії. Незабаром у Лондоні відновились мирні переговори. А Австрія пригрозила Чорногорії силою [8, с. 286].

На конференції послів міністр закордонних справ Великої Британії Грей заявив, що англійський уряд визнає легітимним вжиття військово-примусових заходів лише як крайній засіб у разі якщо не зможуть домовитись держави. Для дотримання умов досягнутої угоди англійському флоту та збройним силам довелося взяти участь у міжнародній операції проти Чорногорії, що ще більше підкреслило значення Великої Британії у справі стабілізації становища на Балканському півострові [4, с. 146].

Лондонська конференція схвалила проект мирного договору між Туреччиною та балканськими союзниками, що був підписаний 30 травня 1913 р. Однак мирна угода не створила стабільності в регіоні. Австро-Угорщина й Німеччина добивалися ліквідації Балканського союзу, розпалюючи протиріччя між союзниками.

Лондонський договір 1913 р., підписаний воюючими сторонами під явним тиском Англії й інших великих держав, заклав основу нового територіального устрою на Балканах [10, с. 48].

Користуючись моментом невдоволення Болгарії пов'язаного з приєднанням Сербії в Македонії і спираючись на свою креатуру, царя Фердинанда Кобургського, Німеччина й Австро-Угорщина стали підштовхувати Болгарію на виступ проти інших учасників Балканського блоку. У свою чергу Сербія, Чорногорія і Греція уклали таємний договір проти Болгарії; до яких пізніше приєдналася і Румунія.

Царська дипломатія намагалась запобігти війні між Болгарією, з одного боку, Грецією, Сербією та Румунією – з іншого. Здавалося б, збереження Балканського союзу відповідало також інтересам всієї Антанти. Проте, британська дипломатія, як і напередодні першої війни на Балканах посилалася на те, що не варто повторювати демаршів, які залишаються безрезультатними. Очільник МЗС Великої Британії Грей відкинув ідею міністра закордонних справ Росії С. Сазонова про посередництво країн в суперечці між Болгарією і Грецією [2, с. 41–42].

Головним завданням залишалося збереження своїх позицій в балканському регіоні.

В червні керівник закордонного відомства Франції Р. Пуанкаре із міністрами французького уряду відвідав Лондон. Керівники зовнішньополітичних відомств двох країн домовилися в разі війни дотримуватися принципу невтручання великих держав. Вони вважали за доцільне, щоб держави – учасниці Лондонської конференції – домовилися зберегти в силі прийняті рішення стосовно Балкан [5, с. 27].

Пасивність Англії в цьому важливому питанні можна пояснити двома моментами. Партнери Росії, вважаючи співвідношення сил в Європі досить сприятливим для Антанти, не боялися загострення на міжнародній арені. Можливо також, що Англія схильна була допустити розрив Болгарії з Балканським союзом, побоюючись, посилення російського впливу на півострові.

29 червня 1913р. болгарська армія розпочала воєнні дії проти Сербії і Греції. Десять днів потому у війну вступила Румунія, а ще через тиждень – Туреччина [8, с. 293].

21 липня відбулося чергове засідання міністра закордонних справ Великої Британії Грея з російським послом Бенкендорфом і політичним представником з Франції Камбоном. Троє дипломатів домовились про створення нового мирного договору і про морську демонстрацію держав проти Туреччини. Ці пропозиції міністр МЗС Великої Британії Греї висунув на конференції послів. Перше положення Грея не викликало ніяких суперечок. А до проекту щодо морської демонстрації представники Троїстого союзу поставилися негативно. Після тривалих суперечок вдалося дійти до спільної згоди і Константинополю була висунута вимога, що країни учасниці конференції мають наміри відстоювати лінію Енос-Мидія (тобто загальний напрямок турецько-болгарського кордону згідно з Лондонським мирним договором), але готові піти на деякі поступки Туреччині. Демарш не увінчався успіхом [9, с. 123–124].

Перед країнами учасницями постало питання, що робити далі. Очільник МЗС Росії С. Сазонов пропонував провести демонстрацію в морі силами трьох країн або фінансовий – бойкот Туреччині. Намагаючись вплинути на партнерів, царські дипломати наголошували, що відмова від колективних заходів покладе на Росію особливу місію. Англія від "політики дії трьох" відмовилась і не заперечувала пропозиції Росії стосовно самостійності дій на Балканах, при цьому обов'язковою умовою було, що вони не зачеплять азіатських володінь Порти. В свою чергу С. Сазонов від імені Росії обіцяв не вдаватися до сепаратних методів [3, с. 164].

Дипломати Форин Офіс і особисто керівник закордонного відомства Великої Британії Греї заперечували не проти воєнних заходів, а проти того, щоб вони вживалися без домовленостей з Англією і Францією: "... додайте, що я найщирішим чином сподіваюсь, що російський уряд не вчинить ніяких дій, які будуть наслідком залучення інших держав, не інформувавши уряд його величності і французький уряд" [13].

Царська дипломатія – намагалась пришвидшити укладання договору і зменшення територіальних втрат Болгарії. Першу частину завдання їй вдалося вирішити, а другу ні, так як Англія і Франція прагнули до посилення Греції [6, с. 96].

30 липня 1913 р. у Бухаресті почалася мирна конференція, і вже 10 серпня Болгарія підписала мирний договір із Сербією, Грецією і Румунією.

С. Сазонов заручившись підтримкою союзників Росії, запропонував, щоб в якості першого кроку країни Антанти розірвали дипломатичні відносини з Туреччиною. Намагаючись отримати згоду від Англії і Франції, С. Сазонов пригрозив, що якщо Росії доведеться виступити однією і справа дійде до війни, не можна заздалегідь відмовитися від дій на тому чи іншому театрі зіткнення з противником [11, с. 115–116].

У Лондоні з недовірою зустріли звістку про наміри царського уряду розпочати війну. Проте, Англія не стала відмовляти Росію від втручання. Німецькому послу Грей сказав, що перехід турків через Марицу змінює ситуацію і, якщо Росія застосує будь-які санкції, Англія не стане перешкоджати, бо вважає її поведінку виправданою. Ідею С. Сазонова про "виступ трьох" і розрив дипломатичних відносин Грей відкинув [5, с. 36].

В остаточному підсумку всі держави примкнули до компромісного рішення, запропонованого Греєм. Турки пішли за Марицу. І 29 вересня 1913 р. був підписаний і болгаро-турецький мирний договір. Боротьба держав навколо балканського питання на цьому, не скінчилася.

Підводячи підсумки, можемо констатувати, розпочата восени 1912 р. Перша балканська війна показала слабкість турецької армії і, в той же час, викликала нове загострення міжнародної ситуації, оскільки територіальні приєднання, здійснені союзницькими військами, зачіпали інтереси Австро-Угорщини.

Друга балканська війна призвела до чергової зміни балансу сил в регіоні. Якщо раніше домінуючим фактором залишався Балканський союз, то після його розпаду склалося кілька двосторонніх союзів, як, наприклад, греко-сербський і сербо-румунський, на основі спільності інтересів, які не відігравали для Великої Британії істотної ролі. Це призвело до необхідності чергового перегляду ставлення до балканських країн і стало початком нового етапу балканської політики.

Якщо в 1912–1913 рр. Велика Британія робила ставку на Балканський союз, як істотну політичну силу, то в 1913–1914 рр. пріоритетом стало остаточне врегулювання спірних прикордонних питань і побудова системи стримувань і противаг шляхом підтримки окремих балканських держав.

Багато в чому, завдяки англійським дипломатам на початку ХХ ст., вдалося приборкати на певний період конфлікту на Балканському півострові й домогтися відносно мирного співіснування народів цього регіону.

Якщо раніше Англія прагнула використати, переважно, політику умиротворення, то тепер, напередодні утворення Балканського союзу, взяла найактивнішу участь у становленні військового і політичного блоку балканських держав, що прослідковувалось за Другої балканської війни і передували їй вступу в Першу світову війну.

Література

1. Агансов О. И. Балканский вопрос во внешней политике Великобритании (1908–1912 годы) // Новая и новейшая история. – 2011. – № 1. – С. 93–106
2. Виноградов В. Н. Британский лев на Босфоре / В. Н. Виноградов. – М.: Наука, 1991. – 160 с.
3. Галкин И. Англия в 1870-1914 гг. – М., 1952. – 245 с.
4. Ерофеев Н.А. Очерки по истории Англии. 1815-1917. М.: ИМО, 1959. – 263 с.
5. Єлавіч Б. Історія Балкан ХХ століття. – К., 2003. – 296 с.
6. Игнатьев А. В. "Русско-английские отношения накануне первой мировой войны (1908–1914 гг.). – М., 1967. – 298 с.
7. История международных отношений: Учеб. пособие: В 4 ч. Ч. 1 / Ю. И. Малевич, С. Ф. Свилас, Р. М. Турарбекова и др.; Под. ред. А. В. Шарapo. – Мн.: БГУ, 2004. – 377 с.
8. Международные отношения на Балканах. – М.: "Наука", 1974.- 365 с.
9. Писарев Ю. А. Великие державы и Балканы накануне Первой Мировой войны / Отв. ред. Т.М. Исламов. М.: Наука, 1985. – 285 с.
10. Ротштейн Э. Внешняя политика Великобритании и ее критика 1830–1950. М.: Прогресс, 1973. – 148 с.
11. Тэйлор Д. П. Борьба за господство в Европе. 1848-1918. – М., 1958. – 176 с.
12. Тодорова М. Н. Англия, Россия и танзимат. – М., 1983. – 239 с.
13. British Documents of the Origins of the War, 1898-1914 / Ed. by G.P. Gooch and H. Temperly. - London: Stationary Office, 1985
14. Churchill W. S. The World Crisis 1911 1918. - London, Macmillan, 1942. – 831 P.

Ведмідь Л. П.

Балканські війни 1912–1913 рр.: історіографічний аналіз проблеми

Європейські міжнародні відносини початку ХХ ст. є комплексом багатьох складних протиріч, що визначали долю як окремих держав так і загального історичного розвитку, втілювали в собі одвічні прагнення країн відігравати впливову роль на світовій арені.

Проблеми історії Балканських воєн та впливу цих подій на подальший розвиток Європи і світу знаходять своє втілення в усе більшій кількості вітчизняних та зарубіжних досліджень. Така зацікавленість до драматичних подій початку ХХ ст. зумовлена тим, що Балкани дійсно були у сфері інтересів всіх провідних європейських держав. Та гостра боротьба, яка велася між ними, пояснювалася економічним і стратегічним значенням Балканського півострова. Він був своєрідним барометром міжнародних відносин, що чутливо реагував на будь-які зміни в зовнішній політиці великих держав. Загострення національно-визвольного руху, прагнення до незалежності, встановлення власних кордонів та географічне розташування могло стати причиною того, що регіональний конфлікт на Балканах створив би серйозну загрозу міжнародного конфлікту.

Метою статті є аналіз вітчизняної, російської та зарубіжної історіографії, що стосується Балканських воєн та міжнародних відносин навколо "порохового погребі Європи".

Історіографію проблеми, доцільно розділити на три групи за таким принципом: праці радянських-істориків, сучасна російська та українська (після 1991 р.) та зарубіжна історіографія.

Великий пласт літератури, що стосується досліджуваної теми належить радянським вченим: А. Аветяну, І. Астаф'єву, В. Бовікіну, Ю. Бову, К. Виноградову, І. Галкіну, І. Глічову, В. Жебокрицькому, П. Жогову, Ф. Зуєву, А. Ігнат'єву, О. Морозову, Б. Попову, Є. Урібесу, В. Хвостову [1]. Вони безперечно цінні, оскільки базуються на широкій джерельній базі, однак більшість з них є заідеологізованими і певною мірою тенденційними.

Серед значної кількості історичної літератури радянського періоду варто виокремити праці загального характеру і ті, які торкаються окремих аспектів цієї тематики.

Передусім слід згадати фундаментальне видання "Історія дипломатії" [31], в другому томі якого академік В. Хвостов розкрив сутність і зміст дипломатії європейських держав, дав характеристику цілям, засобам і методам їх політики на Балканському півострові.

Для кращого розуміння економічної і соціально-політичної ситуації в Росії і на Балканах важливого значення набули праці "Історія Болгарії" [18], "Історія південних і західних слов'ян" [21], "Історія Югославії" [20]. В цих роботах висвітлюється історія балканських народів, їх стосунки з великими європейськими державами.

Питання, пов'язані з проблематикою Балканських війн і національно-визвольним рухом на Балканському півострові, висвітлюються у дослідженні І. Галкіна "Дипломатія європейських держав у зв'язку з визвольним рухом народів європейської Туреччини 1905–1912 рр." [10]. Робота написана на широкій джерельній базі і містить аналіз національно-визвольного руху на Балканському півострові.

У працях А. Аветяна [4] та І. Астаф'єва [5] подається детальний аналіз внутрішньополітичної ситуації держав Балканського півострова, що свідчить про те, що Балканський союз був необхідним перед усім самим балканським країнам для здобуття повної незалежності, а також висвітлені питання, пов'язані з англійсько-німецькими протиріччями на Балканах і суперечками Росії, Австро-Угорщини та Німеччини, які особливо загострилися під час та після Боснійської кризи.

Безсумнівно важливим дослідженням є книга В. Бовікіна "З історії виникнення Першої світової війни" [7]. В ній автор намагається розкрити причини і цілі світової війни, показати важливі якісні зміни, що відбулися в міжнародних відносинах на початку ХХ ст.

Висвітленню найважливіших подій міжнародних відносин напередодні Першої світової війни присвячена праця Ф. Зуєва [16]. Автор вказує причини утворення двох ворогуючих військово-політичних блоків. Своє завдання Ф. Зуєв вбачає у висвітленні всієї зовнішньої політики європейських країн на початку ХХ ст., тому він не зупиняється спеціально на проблемах Балканського півострова.

Слід також назвати праці, присвячені окремим питанням балканської політики у блоковому протистоянні різних європейських держав. В цьому

плані заслуговує на увагу монографія Ю. Писарєва [23]. В роботі висвітлюється історія міжнародних відносин і політика європейських держав на Балканах напередодні Першої світової війни 1914–1918 років, розкриваються експансіоністські плани коаліцій в Південно-Східній Європі, прослідковуються причини перетворення Балкан в "пороховий погреб Європи".

Потрібно також виокремити праці Ю. Боева [8], П. Жогова [14], А. Ігнат'єва [17] та Б. Попова [25]. Автори прагнуть розглянути основні лінії діяльності європейських держав в 1911–1913 рр. у зв'язку з загостренням протиріч на Балканах, зростанням їх ролі у міжнародних відносинах. Приділено належної уваги позиції Франції та Англії, які не були зацікавлені в розширенні експансії Австро-Угорщини і її союзниці Німеччини на Балканському півострові, але залишалися пасивними, побоюючись надто серйозного посилення Росії в цьому регіоні.

Окрім монографій можна виокремити велику кількість наукових публікацій, пов'язаних з досліджуваною темою. Зокрема, це історична розвідка Е. Урібеса [29], в якій зазначається прагнення провідних європейських держав до збереження Status Quo на Балканах під час кризи, що була викликана албанським повстанням влітку 1911 р. Така позиція стала стримуючим фактором у ставленні правлячих кіл балканських держав до подій в Албанії, однак підштовхнула їх до безпосередньої підготовки по створенню військово-політичного об'єднання (Балканського союзу).

Робота О. Морозова "Політика Росії і європейських держав на Балканах в період підготовки Сербсько-болгарського договору 1912 р." [22], в якій автор намагається визначити місце та роль провідних європейських держав (Антанти) у створення сербсько-болгарського договору, який став ядром майбутнього Балканського союзу. Вказує на їх зацікавленість у підписанні цього договору, а також на його необхідність для власне балканських держав.

У статті "З історії виникнення балканської війни 1912 р." [13] В. Жебокрицький описує етапи оформлення Балканського союзу з моменту підписання сербсько-болгарського договору, звертає увагу на його антитурецьку спрямованість. Вказує на велику роль російської дипломатії у його формуванні і, разом з тим, на прагнення Росії до збереження існуючого становища на Балканах.

Варто наголосити на ще одній розвідці – "Балкани між миром і війною (Лондонські конференції 1912–1913 рр.)" Ю. Писарєва [24], в якій дослідник розкриває сутність переговорних процесів на Лондонських конференціях 1912–1913 р. та позицію провідних держав європейського континенту.

В українській історіографії, на жаль, більшою мірою і в російській меншою на сьогоднішній день немає цілісних комплексних праць з вищезазначеного питання. Є окремі роботи, які опосередковано зачіпають комплекс проблем і протиріч, які вилилися у Балканські війни 1912–1913 рр., що врешті-решт призвели до розв'язання Першої світової війни.

Щодо розгляду сучасної історіографії, що висвітлює дану проблему, можна назвати таких авторів: А. Бадака, І. Войнич, А. Задохіна, А. Низовського, І. Рибаченко [2].

═══════

Праці даних авторів загального спрямування, проте все ж таки торкаються проблеми балканської політики європейських держав у зазначений період. Одна з них, колективна монографія "В "пороховому погребі Європи" " [15] присвячена міжнародним відносинам на Балканах в 1878–1914 рр., тобто від Берлінського конгресу до Першої світової війни, коли на авансцену вийшли і стали грати "першу скрипку" в розвитку міжнародних відносин даного регіону незалежні християнські держави. Суперечності між балканськими країнами породжували в регіоні ситуацію постійних конфліктів, що переходили іноді у війни, протиборства великих держав, і регіон перетворився в "пороховий погреб Європи". Потрібно вказати на широкую джерельну базу, використану у праці.

Інші історичні розвідки А. Бадака та І. Войничча [6], а також Ю. Малевич, С. Свилас, Р. Тарарбекова [19] розкривають основні аспекти балканської політики європейських держав.

Можна виокремити змістовне дослідження І. Рибаченко, "Эта система союзов носит в себе семья неизбежных столкновений" [27], в якому опубліковано рідкісний документ – записку російського дипломата барона Р. Р. Розена на ім'я Миколи II (подану в жовтні 1912 р.). В ній автор цієї записки критикує напрямок зовнішньої політики царського уряду, вказуючи, що інтерес Росії до Балканського півострова і чорноморських проток зовсім не є історичним завданням. Він закликав залишити цей регіон, домовившись з Австро-Угорщиною про поділ його на сфері впливу і, таким чином, звільнити руки для активізації політики на Далекому Сході. Як справедливо зазначається в статті, Розен мав ілюзорні уявлення про можливість домовитися щодо розподілу інтересів з Австро-Угорщиною на Балканах. До того ж автор записки, очевидно, недооцінював геостратегічне значення Балканського півострова та Чорноморських проток в боротьбі великих держав за гегемонію в Європі та світі.

Вагомий внесок у наукову розробку теми здійснений зарубіжними вченими-істориками, політичними діячами: Б. Єлавіч, Р. Пуанкаре, Р. Ренкіном, А. Дж. Тейлором, С. Фейем, І. Хоффманом, Е. Хельмрайхом. [3].

В працях зарубіжних авторів стосовно подій на Балканах основна увага акцентувалася на зіткненні інтересів великих держав, передусім царської Росії та Австро-Угорщини, і менше уваги приділялося значенню національно-визвольного руху балканських народів проти османського поневолення, а також боротьби за захист своєї незалежності від німецького і австро-угорського натиску. Так, у дослідженні Е. Хельмрайха [32] стверджувалося, що Балканський союз був слухняною зброєю в руках Росії і використовувався нею проти Австро-Угорщини та Німеччини.

Американські та англійські історики С. Фей [30], А. Дж. Тейлор [28] та І. Хоффман [33], навпаки, робили висновки, що Балканський союз мав антитурецьку спрямованість, зазначаючи, що Росія за його допомоги прагнула здійснити своє історичне завдання зміни статусу чорноморських проток Босфору та Дарданелл. Схожа думка простежується у дослідженні англійського історика Р. Ренкіна "Внутрішня історія балканських воєн" [34],

де автор вказує, що проблема проток займала ключове місце у зовнішній політиці європейських держав.

Неабияку цінність становлять мемуари французького державного і політичного діяча Р. Пуанкаре "Походження світової війни" [26] і його спогади "На службі Франції". Позиція Пуанкаре полягала у підтримці Антанти, жорсткому курсі стосовно Німеччини. В 1912 р. він був обраний прем'єр-міністром, і зберіг при цьому портфель міністра закордонних справ. У своїх спогадах він торкається багатьох питань історії європейських міжнародних відносин початку ХХ ст. Зокрема, стосовно створення Балканського союзу, Р. Пуанкаре, як і багато зарубіжних політичних діячів та істориків, відводить Росії провідну роль організатора формування союзу. Він пише, що ні Англія ні Франція не були зацікавлені в ньому, більш того, не були поінформовані про хід переговорів. Однак, його власний візит до Петербургу у серпні 1912 р., здійснений з метою узгодження політики стосовно Балкан, свідчить про протилежне.

Американська дослідниця Барбара Єлавіч написала досить змістовну працю, яка називається "Історія Балкан ХХ століття" [12]. Видання починається з обговорення внутрішніх досягнень Болгарії, Греції, Чорногорії, Румунії й Сербії з 1878 року, а також румунського й південно-слов'янського населення Габсбурзької Імперії від 1867 року. Далі досліджується територіальне розширення цих держав, неабияке місце приділяється Балканським війнам 1912 і 1913 років.

Отже, як показує аналіз літератури дана тема достатньо висвітлена радянськими істориками, але вона перенасичена ідеологічними оцінками. Щодо зарубіжних праць, то в них більше уваги приділялось загальним питанням міжнародної діяльності на початку ХХ ст., проблемам безпосередньої підготовки і розв'язанню Першої світової війни, або двостороннім відносинам Російської імперії з великими країнами Європи у досліджуваний період. На чільному місці знаходилося висвітлення блокового протистояння великих держав у Східному питанні, а також аналіз соціально-економічної, політичної ситуації, зовнішньополітичного курсу країн Балканського півострова.

Література

1. Аветян А. С. Русско-германские дипломатические отношения накануне первой мировой войны 1910–1914. – М.: Наука, 1985. – 287 с.; Астафьев И. И. Русско-германские дипломатические отношения 1905–1911 гг. – М.: МГУ, 1972. – 305 с.; Бовыкин В. И. Из истории возникновения первой мировой войны. – М.: МГУ, 1961. – 208 с.; Боев Ю. О. Политика Франции на Балканах напередодні першої світової імперіалістичної війни (1912–1913 рр.). – К., 1958 – 202 с.; Виноградов К. Б. Основные особенности политики Австро-Венгрии на Балканах 1909–1913 гг. – М., 1966.; Галкин И. С. Образование Балканского союза 1912 г. и политика европейских держав. // Вестник Московского университета. Сер. Общественных наук. М., 1956. – Вып. 2. – № 4.; Глічов І. О. Балканські війни (1912–1913 рр.) у висвітленні більшовицької преси // Українське слов'янознавство. – 1975. – Вип. 12. – С. 111–117.; Жебокрицкий В. А. Болгария во время Балканских войн 1912–1913 гг. – К., 1961. – 320 с.; Жогов П. В. Дипломатия Германии и Австро-Венгрии и первая балканская

война 1912–1913 гг. – М.: Наука, 1969. – 395 с.; Зуев Ф. Г. Международные отношения накануне и в годы первой мировой войны. – М., 1956. – 88 с.; Игнатьев А. В. Русско-английские отношения накануне первой мировой войны 1908–1914 гг. – М., 1962. – 244 с.; Морозов А. В. Политика России и европейских держав на Балканах в период подготовки сербо-болгарского договора 1912 г. // Вестник Московского университета. Сер. История – М., 1978. – № 1. – С. 17–27.; Писарев Ю. А. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны. – М., 1985. – 289 с.; Писарев Ю. А. Балканы между миром и войной. (Лондонские конференции 1912–1913 гг.) // Новая и новейшая история. – М., 1984. – № 4. – С. 63–75; Попов Б. С. Балканские страны (Болгария и Сербия) в 1870–1914 годах. – М., 1952. – 34 с.; Урибес Э. Балканский кризис 1911 г. и европейские державы. // Советское славяноведение. – М., 1977. – № 1. – С. 39–48; Хвостов В. М. История дипломатии. – М.-Л., 1945. – Т. 2. – 423 с.

2. Бадак А. Войнич И. Всемирная история: Канун Первой мировой войны. – М.: ООО "Издат. АТС", 1996. – Т. 18. – 528 с; Задохин А. Г., Низовский А. Ю. Пороховой погреб Европы. – М.: Вече, 2000. – 416 с.; Рибаченок И. Эта система союзов носит в себе семя неизбежных столкновений. // Источник. – М., 1997. – № 6. – С. 32–57.

3. Єлавіч. Б. Історія Балкан ХХ століття. Пер. з англ. Р. А. Семків. – К.: Свенас, 2004. – 600 с.; Пуанкаре Р. Происхождение мировой войны. – М., 1924, – 256 с.; Тейлор А. Дж. Борьба за господство в Европе. – М., 1958. – 643 с.; Фей С. Происхождение мировой войны. – М., 1934. – Т. I, II.; E. Helmreich The diplomacy of the Balkan Wars, 1912–1913. – Cambridge, 1938; J. Hoffmann. The Austro-Russian Rivalry in the Balkans. – Chicago, 1940; R. Renkin. The Inner History of the Balkan Wars. – London, 1930, Vol. I, II.

4. Аветян А. С. Русско-германские дипломатические отношения накануне первой мировой войны 1910–1914. – М.: Наука, 1985. – 287 с.

5. Астафьев И. И. Русско-германские дипломатические отношения 1905–1911 гг. – М.: МГУ, 1972. – 305 с.

6. Бадак А. Войнич И. Всемирная история: Канун Первой мировой войны. – М.: ООО "Издат. АТС", 1996. – Т. 18. – 528 с.

7. Бовыкин В. И. Из истории возникновения первой мировой войны. – М.: МГУ, 1961. – 208 с.

8. Боев Ю. О. Політика Франції на Балканах напередодні першої світової імперіалістичної війни (1912–1913 рр.). – К., 1958 – 202 с.

9. Виноградов К. Б. Основные особенности политики Австро-Венгрии на Балканах 1909–1913 гг. – М., 1966.

10. Галкин И. С. Образование Балканского союза 1912 г. И политика европейских держав. // Вестник Московского университета, сер. Общественных наук. М., 1956. – Вып. 2. – № 4.

11. Глічов І. О. Балканські війни (1912–1913 рр.) у висвітленні більшовицької преси. // Українське слов'язнознавство. – 1975. – Вип. 12. – С. 111–117.

12. Єлавіч. Б. Історія Балкан ХХ століття. Пер. з англ. Р. А. Семків. – К.: Свенас., 2004. – 600 с.

13. Жебокрицкий В. А. Болгария во время Балканских войн 1912–1913 гг. – К., 1961. – 300 с.

14. Жогов П. В. Дипломатия Германии и Австро-Венгрии и первая балканская война 1912–1913 гг. – М.: Наука, 1969. – 395 с.

15. Задохин А. Г., Низовский А. Ю. Пороховой погреб Европы. – М.: Вече, 2000. – 416 с.;

16. Зуев Ф. Г. Международные отношения накануне и в годы первой мировой войны. – М., 1956. – 88 с.

17. Игнатъев А. В. Русско-английские отношения накануне первой мировой войны 1908–1914 гг. – М., 1962. – 244 с.
18. История Болгарии. В 2-х т.: Т. 1. – М., 1954. – 575 с.
19. История международных отношений: учеб. пособие: В 4-х ч. Ч. 1/ Ю. И. Малевич, С. Ф. Свилас, Р.М. Турарбекова / Под ред. А. В. Шарапо. – Минск: БГУ, 2004. – 375 с.
20. История Югославии. В 2-х т.: Т.1. – М., 1963. – 456 с.
21. История южных и западных славян: Курс. Лекций. – М., 1979.
22. Морозов А. В. Политика России и европейских держав на Балканах в период подготовки сербо-болгарского договора 1912 г. // Вестник Московского университета. Сер. История – М. 1978. – № 1. – С. 17–27.
23. Писарев Ю. А. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны. – М., 1985. – 289 с.
24. Писарев Ю. А. Балканы между миром и войной. (Лондонские конференции 1912–1913 гг.) // Новая и новейшая история. – М., 1984. – № 4 – С. 63–75.
25. Попов Б. С. Балканские страны (Болгария и Сербия) в 1870–1914 годах. – М., 1952. – 34 с.
26. Пуанкаре Р. Происхождение мировой войны. – М., 1924. – 256 с.
27. Рибаченок И. Эта система союзов носит в себе семя неизбежных столкновений. // Источник. – М., 1997. – № 6. – С. 32–57.
28. Тейлор А. Дж.. Борьба за господство в Европе. – М., 1958. – 643.
29. Урибес Э. Балканский кризис 1911 г. и европейские державы. // Советское славяноведение. – М., 1977. – № 1. – С. 39–48.
30. Фей С. Происхождение мировой войны. – М., 1934. – Т. I, II.
31. Хвостов В.М. История дипломатии. – М.-Л., 1945. – Т. 2. – 423 с.
32. E. Helmreich The diplomacy of the Balkan Wars, 1912–1913.– Cambridge, 1938;
33. J. Hoffmann. The Austro-Russian Rivalry in the Balkans. – Chicago, 1940;
34. R. Renkin. The Inner History of the Balkan Wars. – London, 1930. – Vol. I, II.

Куэль Анастасия

Культура и образование в годы Великой Отечественной войны

Никогда ещё история войн не изобиловала примерами таких грубых нарушений законов и обычаев войны, как это совершил нацизм, возведший военные преступления в ранг официальной государственной политики, поднявший террористические действия до уровня норм обращения с военнопленными и гражданским населением временно оккупированной советской территории [3, с. 18].

Война лишила миллионы детей нормально учиться в школах. В тыловых районах страны многие школьные помещения были превращены в госпитали, призывные пункты, казармы. Ухудшилось снабжение школ учебниками, оборудованием, письменными принадлежностями. Многие учителя ушли в армию. Занятия приходилось проводить в три-четыре смены. Значительно сократилось число старшеклассников. Часть из них ушла на фронт, другие стали работать на предприятиях и в колхозах [2, с. 324].

В тылу для эвакуированных школьников открывались школы, где преподавание велось на их родном языке. Для детей, оставшихся без родителей, открывались школы-интернаты. Даже в осаждённых фашистами городах многие школы продолжали работать. В Севастополе занятия шли в бомбоубежищах и подземных штольнях. Учителя ленинградских школ, как правило, имели два плана уроков: один – для спокойной обстановки, другой – для занятий в бомбоубежище [2, с. 324].

Обстановка военного времени наложила свой отпечаток на всю жизнь советской школы. В старших классах была введена обязательная военная и физическая подготовка. Сотни тысяч учащихся помогали своим трудом промышленным предприятиям, принимали участие в сельскохозяйственных работах [2, с. 325].

В сентябре 1941 г. ЦК ВКП(б) и Совнарком СССР приняли постановление о массовом сельскохозяйственном обучении учащихся старших классов школ, техникумов и вузов. Уже к июлю 1942 г. свыше миллиона школьников окончили курсы механизаторов. В сельскохозяйственных работах 1943 г. участвовало около 5 млн школьников [2, с. 325].

Поистине всеобщим стало тимуровское движение, начавшееся ещё в конце 1940 г. Тимуровцы заготавливали дрова для школ, помогали семьям фронтовиков, собирали металлолом. На средства школьников, заработанные в неурочное время, были построены и громилы врага танковые колонны "Московский пионер", "Куйбышевский пионер" и другие [2, с. 325].

Коренной перелом в войне позволил уделять больше внимания системе народного образования. В 1943–1945 гг. усилиями трудящихся на освобождённых территориях было восстановлено свыше 70 тыс. школьных зданий [2, с. 325].

В 1943 г. по решению правительства в Москве в виде опыта было введено раздельное обучение, что позволило улучшить военно-физкультурные занятия среди мальчиков. Вскоре оно было распространено на многие города страны. Однако раздельное обучение привело к ряду нарушений в учебно-воспитательном процессе, усугубило острую нехватку помещений, учительских кадров и в дальнейшем было отменено.

В самый разгар войны, осенью 1943 г. для дальнейшей разработки теоретических и практических вопросов народного образования была создана Академия педагогических наук РСФСР. Её первым президентом стал народный комиссар просвещения РСФСР академик В. И. Потемкин [2, с. 325].

Массовое участие молодёжи в общественном производстве вызвало к жизни появление нового типа общеобразовательной школы. В 1943 г. в городах и посёлках создаются вечерние семилетние и средние школы для обучения рабочей молодёжи без отрыва от производства, на следующую год стали открываться и вечерние школы для сельской молодёжи. В школах были введены экзамены на аттестат зрелости. Учащиеся, окончившие среднюю школу с высокими оценками при примерном поведении, стали награждаться золотыми и серебряными медалями [2, с. 326].

Тысячи преподавателей, студентов высших и средних специальных учебных заведений оставили аудитории и влились в число защитников

Родины. Но занятия во многих вузах не прекращались, вузы ускоренно готовили специалистов, необходимых тылу и фронту. За 1941–1945 гг. высшая школа дала стране более 300 тыс. специалистов, средние специальные учебные заведения – 540 тыс. В течение 1943/44 учебного года проводилась напряжённая работа по восстановлению вузов в освобождённых районах, было восстановлено 170 высших учебных заведений. Была проведена большая работа по совершенствованию подготовки специалистов. С 1944 г. наряду с государственными экзаменами в вузах вводится обязательная защита диплома [2, с. 326].

Все направления развития культуры в годы войны были посвящены мобилизации народа на разгром врага, носили ярко выраженную пропагандистскую направленность. Творчество русских писателей и деятелей искусства играло определяющую роль во всём культурном процессе военных лет [2, с. 326].

Литература и искусство раскрывали духовный мир советского человека, отстаивающего честь и независимость своей Родины. Были созданы такие произведения, как "Наука ненависти" М. Шолохова, "Русский характер" А. Толстого, "Жди меня" К. Симонова и др. В основу многих художественных произведений легли подлинные события и герои войны. Поэма М. Алигер "Зоя" была посвящена З. Космодемьянской. М. Светлов создаёт поэмы "Двадцать восемь" и "Лиза Чайкина", А. Фадеев пишет роман "Молодая гвардия" [2, с. 327].

С 1942 г. начинают появляться крупные литературные произведения, в которых содержалось осмысление войны. В июне – августе 1942 г. в газете "Красная звезда" была опубликована первая повесть военных лет – "Народ бессмертен" В. Гроссмана. Публикация художественных произведений в центральных и фронтовых газетах до выхода их отдельными изданиями – одна из характерных особенностей литературы военного времени [2, с. 327].

По свежим следам событий создавалась художественная летопись Великой Отечественной войны. Победе под Москвой посвящается повесть А. Бека "Волоколамское шоссе". Героическая оборона Ленинграда раскрывается в произведениях В. Вишневского "У стен Ленинграда", В. Инбер "Пулковский меридиан" и др. Легендарная Сталинградская битва запечатлена в повести К. Симонова "Дни и ночи". О боях на дону говорилось в первых главах романа М. Шолохова "Они сражались за Родину" [2, с. 327].

4 сентября 1942 г. в газете Западного фронта "Красноармейская правда" начала печататься поэма А. Твардовского "Василий Тёркин". Эта "книга про бойца" сразу стала любимым поэтическим произведением народа [2, с. 327].

Активно участвовали в работе белорусских и других советских изданий военного времени литераторы, выехавшие из Беларуси на восток. Публицистика стала едва ли не главной в их творчестве в военные годы [1, с. 240].

Общим делом представителей различных групп белорусской интеллигенции была работа радиостанции "Советская Белоруссия", передачи которой велись из Москвы. На антигерманском пропагандистском фронте люди творческих профессий действовали с полной отдачей и не щадя сил.

С большим успехом работали в советском тылу эвакуированные театры: Первый Белорусский государственный театр (БГТ-1) – в Томске, БГТ-2 – в Уральске (Казахстан) и в Орехово-Зуеве, Государственный театр оперы и балета БССР – Горьком, Государственный еврейский драмтеатр БССР – в Новосибирске, Государственный русский драматический театр БССР – в Москве [1, с. 240].

Незабываемые песни военных лет создали А. Александров, М. Блантер, И. Дунаевский, В. Захаров, Б. Мокроусов и многие другие [2, с. 327].

Выдающееся место в музыкальном творчестве военных лет занимает Седьмая симфония Д. Д. Шостаковича. Она была написана в блокадном Ленинграде и посвящена борьбе с фашизмом, нашей грядущей победе. Симфония получила мировое признание и с огромным успехом исполнялась как в нашей стране, так и за рубежом [2, с. 328].

Кинематографисты продолжали вести хронику героической борьбы против фашистских захватчиков. На её основе были смонтированы такие полнометражные документальные фильмы, как "Разгром немецких войск под Москвой", "Народные мстители", "Сталинград". [2, с. 328]

Однако в это же время большая группа писателей и поэтов была подвергнута политическим проработкам, а их произведения были объявлены "идеологически вредными". Среди них были стихотворения И. Сельвинского, пьеса В. Катаева "Синий платочек", первая часть повести М. Зощенко "Перед заходом солнца" и др. [2, с. 328].

Свой труд для Победы, укрепления тыла сражающихся страны отдавали белорусские учёные и работники культурной сферы. В различных регионах Советского Союза работали около 100 выехавших из Беларуси академиков, членов-корреспондентов АН БССР, докторов и кандидатов наук, свыше 400 артистов, около 50 художников, 22 композитора, большое количество работников печати, просвещения, здравоохранения [1, с. 240].

Была проведена работа по восстановлению в советском тылу некоторых белорусских вузов. Для этой цели уже в конце 1942 г. из армейских частей, партизанских отрядов, из различных тыловых районов СССР отозвана группа работников высшей школы БССР. Осенью 1943 г. начали работу Белорусский государственный университет (Москва), Белорусская государственная консерватория (Саратов), медицинский институт (Ярославль) [1, с. 240].

Литература

1. Баларусь: страницы истории / редсовет: А. А. Коваленя [и др.]; НАН Беларуси, Институт истории. – Минск, 2011. – 408 с.
2. История отечества. XX век: Кишеневская О. В.; М.:Дрофа, 2002. – 608 с.
3. Нацистская политика геноцида и "выжженной земли" в Белоруссии 1941–1944: Лобанок В. Е., – Минск "Беларусь", 1984. – 271 с.

Лісаковіч Анна

Аднаўлене народнай гаспадаркі на случчыне ў сярэдзіне 40-х – пачатку 50-х гадоў ХХ ст.

Як вядома, горад Слуцк і Случчына былі ўлетку 1944 г. вызвалены ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў войскамі Першага Беларускага фронту пад камандаваннем К.К. Ракасоўскага ў ходзе Беларускай наступальнай аперацыі "Баграціён". І няхай у накірунку "Слуцк – Клецк" войскі правага флангу гэтага фронту наносілі дапаможны ўдар, усё роўна ў раёне гэтых старажытных беларускіх гарадоў разгарнуліся жорсткія баі.

"Случчына вызвалена", "Слуцк стаў свабодны", "Слуцк – наш", – пісалі армейскія газеты і паведамлялі зводкі Саўінфармбюро, але мірнае жыццё не адразу трывала ўсталявалася ў раённым цэнтры і ваколіцах [2, с. 383]. Канечне ж, наступленне савецкіх войск было імклівым, аднак усё ж такі гэты даволі прыкметны па маштабах Беларусі горад яшчэ некаторы час заставаўся аб'ектам "пільнай увагі" з боку гітлераўскай авіяцыі. І нават пасля вызвалення жыхары Слуцка па сігнале "паветраная трывога" неаднаразова вымушаныя былі пэўны час праводзіць ў спецыяльных альбо імправізаваных бомбасховішчах.

Горад захоўваў ваеннае аблічча і тады, калі лінія фронту няўхільна адсоўвалася на захад. Напрыклад, у ім, акрамя тылавых часцей Чырвонай Арміі размясціўся ваенна-палявы шпіталь. Аднавядным чынам, паўсядзённым жыццём жыхароў Случчыны дух вайны адчуваўся вельмі моцна. Можна сцвярджаць, што Случчына, зрабіўшыся раёнам савецкага тылу, жыла надзеямі і трывогамі, радасцю перамогі і горыччу страт.

Аднаўленне народнай гаспадаркі Случчыны, моцна разбуранай вайною і нямецка-фашысцкай акупацыяй, пачалося фактычна адразу пасля вызвалення. Можна вылучыць некалькі этапаў дадзенага працэсу.

Першы этап ахапіў апошні перыяд Вялікай Айчыннай вайны і першыя пасляваенныя месяцы (да канца 1945 г.). Яго характэрнай асаблівасцю было аднаўленне работы тых прадпрыемстваў, якія выпускалі прадукцыю, у той альбо іншай ступені патрэбную для вядзення вайны, аднак яна задавальняла і элементарныя патрэбы жыхароў Случчыны. Кніга "Памяць" сведчыць, што з першых дзён вызвалення савецкія і партыйныя арганізацыі ўзначалілі аднаўленчыя рыботы ў гораде і раёне. У 1945 г. пачалі выпуск прадукцыі аўтарамонтны завод (сельгасмайстэрня), масласырзавод, мукамольны завод "Прагрэс", гарпрамкамбінат, чыгуналіцейная майстэрня. У лістападе была здадена другая чарга электрастанцы, магутнасць якой перавысіла даваенную ў паўтара раза. Крыху палепшыўся жыллёвы фонд горада, які складаў 18 цыгільных, 779 драўляных дамоў агульнай плошчай 41 900 кв. метраў [2, с. 384].

Якім чынам гэтыя падзеі адбываліся на паўсядзённым жыццём жыхароў Случчыны? Як сведчаць іх успаміны, якія, на жаль, у значнай большасці

выпадкаў не былі належным чынам зафіксаваныя, сэнсам жыцця для шмат каго з іх стала стваральная праца, якая, між іншым, хоць у некаторай ступені дазваляла ім перажыць асабістыя трагедыі, якія так часта здараліся ў гады ваеннага ліхалецця. "Жывым у магілу не палезеш, бо трэба неяк жыць", – прыкладна такімі словамі яны перадавалі свае тагачасныя пачуцці. Грэла душу спадзяванне, што ўсе беды мінуцца разам з вайною, а мірнае жыццё будзе значна лепшым.

Другі этап аднаўлення народнай гаспадаркі Случчыны пачаўся ў 1946 г. На працягу гэтага этапу аднаўленчы працэс спалучаўся з узвядзеннем новых прадпрыемстваў. Прадугледжвалася таксама рэканструкцыя і тых з іх якія былі разбураны ў час вайны, а ў першы аднаўленчы перыяд былі запушчаны не на поўную магутнасць. Таму не трэба здзіўляцца, што ў прыведзеным ніжэй пераліку прадпрыемстваў фігуруюць і тыя, якія былі запушчаны ў эксплуатацыю ў апошні перыяд Вялікай Айчыннай вайны.

Прадугледжвалася аднаўленне жыллёвага фонду, добраўпарадкаванне горада, развіццё прамысловасці, пашырэнне гандлёвай сеткі. Да 1950 г. намячалася пабудаваць плодакансервавы і чыгуналіцейны заводы, мясакамбінат і іншыя прадпрыемствы, рэканструяваць і расшырыць аўтамататычны завод, масласыразавад, лесазавод, мукамольны завод "Прагрэс", аднавіць будынкі пошты і банка [2, с.384].

Вынікі вайны моцна адбіліся на развіцці прамысловасці – недахоп сыравіны, вытворчыя плошчаў, тэхналагічнага абсталявання, кваліфікаваных кадраў, рабочай сілы. Востра адчуваўся недахоп працоўных рук і тэхнікі ў сельскай гаспадарцы. У мовы жыцця насельніцтва заставаліся цяжкімі, і асабліва ў складаным становішчы апынулася сялянства – даходы калгаснікаў раслі марудна, а іх асабістыя гаспадаркі абкладваліся высокамі падаткамі. Але, нягледзячы на ўсё гэта, у 1946 г., да дня 2-й гадавіны вызвалення Случчыны, працоўнымі горада было адноўлена 10 прамысловых прадпрыемстваў, 8 арцелей, 2 майстерні. У снежны раённая газета паведаміла "...У гораде адноўлена 6 школ, дзіцічы сад, дзіцічы дом. У педвучылішчы займаецца 380 студэнтаў" [3, с. 50].

1947 год адзначыўся новымі працоўнымі дасягненнямі: пачаў выпускаць прадукцыю ліцейна-механічны завод, запрацаваў пасля рэканструкцыі мукамольны завод "Прагрэс", магутнасць якога склала 45 тон мукі ў суткі (другая яго чарга уступіла ў эксплуатацыю ў 1949 г.), адкрылася новая харчовая арцель "Іскра" з цэхамі: каўбасным, кандытарскім і безалкагольных напіткаў. У 1948 г. у гораде і раёне працавала ўжо 18 прамысловых прадпрыемстваў, 13 арцелей Добра папрацавалі ў гэтым годзе работнікі прамысловай арцелі "Прагрэсіўная праца", якія звыш плана далі прадкцыі на суму 20 тыс. Рублёў. Павялічыўся і жыллёвы фонд: былі заселены першыя 4 адноўленыя дамы, пачалося будаўніцтва 8-кватэрнага дома гаркамгаса, Дома культуры. За два пасляваенныя гады ўзнік новы прыватны сектар – вуліца Зялёная [3, с. 50].

Пасля вызвалення пачалася напружаная праца па аднаўленні разбуранай вайной сельскай гаспадаркі. Вялікую дапамогу ў гэты час

працоўнікам раёна аказвала дзяржава насеннем, жывёлай, будаўнічымі матэрыяламі, сельгасінвентаром. З кожным годам павышаліся ураджай. [3, с. 404].

У свядомасці жыхароў Случчыны ў дадзены перыяд паступова зацягваліся раны, нанесеныя вайной. Было відавочна, што мірнае жыццё брала сваё, людзі заводзілі сем'і, нараджалі дзяцей. Неаднаразова даводзілася чуць, што, нягледзячы на нястачы пасляваеннага перыяду, людзі тады былі дабрэйшыя адзін да аднаго, дапамагалі адзін аднаму і дзяліліся апошнім.

З іншага боку, паступова развейваліся ілюзіі наконт таго, што пасляваенныя гады прынясуць найкаю сацыяльную палёжку. Былі і такія, хто спадзяваўся на тое, што будуць ліквідаваны калгасы. Але ніякай палёккі ў жыцці калгаснікаў не адбылося. Як і раней, іх работа ўлічвалася ў працэднях, а з'ехаць з вёскі яны фактычна не мелі магчымасці, паколькі пашпартоў ім ніхто не даваў.

Заклучны перыяд аднаўлення народнай гаспадаркі Случка і Случчыны ахоплівае першую палову 50-х гг. XX ст. Для яго была характэрна асаблівая ўвага да сацыяльнай і культурнай сферы жыцця грамадства.

Новыя віды прадукцыі пачалі выпускаць ліцейна-механічны завод, арцель "Першае мая" (адзенне, хусткі, абрусы, паясы). Бысо адноўлена памяшканне Дома Саветаў, у красавіку гэтага ж года пачаўся аўтобусны рух, пабудаваны 8-кватэрны дом, капітальнае адрамантавана 14 жылых дамоў, змянілася і аблічча горада – азяляніліся і заасфальтоўваліся вуліцы. У канцы 1950 г. у гораде быў пабудаваны новы вакзал, добраўпарадкаваны парк адпачынку, пабудаваныя новыя жылыя дамы [2, с. 405].

Разам з аднаўленнем народнай гаспадаркі вялікая ўвага надавалася развіццю культурна-асветніцкіх устаноў. Пашыралася сетка дамоў культуры, хат-чыталень, клубаў, бібліятэт. У 1951 г. у гораде быў збудаваны ў эксплуатацыю двухпавярховы Дом культуры, які ў хуткім часе ператварыўся ў моцны асяродак развіцця мастацкай самадзейнасці. У 1952 г. у двух яго пакоях размясціўся краязнаўчы музей – так з'явілася яшчэ адна ўстанова культуры. Пры Доме культуры працавалі калектывы мастацкай самадзейнасці, сярод якіх паспехамі вылучаўся драматургічна гурток (кіраўнік Л. Бортнік), у 1957 г. быў арганізаваны духавы аркестр. У яго рэпертуары балі творы героікапатрыятычнай тэматыкі (маршы, фантазіі на тэму Вялікай Айчыннай вайны і інш. [1, с. 405].

Такім чынам, назіраўся няўхільны, хаця і супярэчлівы працэс паляпшэння якасці жыцця, З цягам часу ўжо не такімі балючымі здаваліся наступствы вайны, але горкая памяць пра яе заставалася фактарам грамадскай свядомасці.

Літаратура

1. Нарысы гісторыі Беларусі : у 2-х ч. / М. П. Касцюк, У. Ф. Ісаенка, Г. В. Штыхаў [і інш.] – Мінск: Беларусь, 1995. – Ч.2. – 527 с.

2. Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Слуцка. – Мн.: БЕЛТА, 1998. – 550 с.
3. Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Слуцкага раёна. – Мн.: БЕЛТА, 2004. – 573 с.

Ковтун Р. П.

Політичні мотиви в рок-музиці часів "Холодної війни"

Актуальність теми дослідження полягає у з'ясуванні зв'язку рок-музики з політичною сферою життя суспільства та як вона відображає погляди музикантів на час написання творів. Дослідження цього жанру доступні здебільшого у спеціалізованій літературі культурологічного характеру [5]. Основними джерелами для вивчення даної проблеми є: мемуари музикантів (за їх наявності) [3], інтерв'ю спеціалізованим журналам ("Metal Hammer", "Kerrang"), тексти композицій виконавців, а також література, яка тим чи іншим чином стосується музикантів (офіційні та неофіційні біографії) [1; 2; 4]. Серед авторів вартій уваги неофіційний біограф груп Black Sabbath, Slayer, Metallica, Slipknot та ін. Джоел МакАйвер, який у період 2007-2010 року видав ґрунтовні дослідження про вище згадані команди.

Метою дослідження є визначення коли і за яких обставин рок-музика перетворилася із розважальної легкої музики на ідеологічно та композиційно зрілу. Виходячи з мети постають такі завдання: виявити територіальну приналежність виконавців та з'ясувати чому саме вони стали описувати політику та супутні явища; виявити причини неприйняття всерйоз тих чи інших колективів, а також чим зумовлена затримка політично вмотивованої рок-музики у певних регіонах планети.

Рок та метал-музика виникли після II Світової війни, в ході подальшого розширення громадянських прав у країнах Західної Європи, Північної та, частково, Південної Америки, демократизації суспільств, а також на хвилі загострення відносин між військово-політичними блоками, які були утворені у результаті тієї ж таки Другої Світової Війни. Як і будь-який стиль музики на початку свого існування рок-музика не була політично вмотивованою, але у той же час була музикою протесту проти істеблішменту та старих порядків, але це були лише зародки молодіжного руху, який ще мав організуватися у середині 1960-х років [5].

Розвиток рок-музики у плані політизації текстів та ідеології можна поділити на такі періоди:

1. Середина 1950-х – перша половина 1960-х – рок-музика є скоріше одним з піджанрів поп-музики з примітивною структурою пісень, аполітичністю та часто асоціальним образом життя, що неодноразово "пригадують" комуністичні пропагандисти, а також релігійні діячі. Цей період, фактично, дискредитував рок-музику як таку через постаті самих музикантів (наркотична залежність Елвіса Преслі, Літл Річарда, The Beatles), але одночасно формується підґрунтя для творчого розвитку груп та виконавців, які існували в той період [1].

2. Друга половина 1960-х – друга половина 1970-х – розквіт рок-музики як самостійного жанру музики і політизація її на фоні війни у В'єтнамі та інших локальних війн у світі, руху Хіппі (який є одним з факторів, що змусили звернути увагу на В'єтнамську проблему з боку керівництва США та її союзників), загальної напруженості у зв'язку з "комуністичною загрозою", що проявилось неодноразово у творчості таких відомих груп як Sex Pistols та Dead Kennedys. Основними піджанрами у цей період були прогресивний рок (Queen, The Doors, Pink Floyd), панк-рок, що пізніше розвинувся у хардкор-панк (Sex Pistols, Dead Kennedys), хеві-метал (рання творчість Black Sabbath).

3. Кінець 1970-х – 1991 – основною силою у рок-музиці з політичною тематикою стають метал-групи (NWOBHM, треш-метал), які з'явилися в першу чергу в США у районі Bay Area. Основними виконавцями того періоду були Megadeth, Iron Maiden, Metallica, Slayer, Sepultura, Napalm Death. Панк знову модифікувався з хардкор-панку у ще важчу форму – грайндкор, який наприкінці 80-х був суто політичним жанром [2,3].

Основна тематика політично вмотивованої рок-музики включає в себе:

- Соціальну несправедливість (характерна для треш-металу) [2; 3]
- Війну (власне сама "холодна війна" загалом, можливість повномасштабної ядерної війни, релігійні війни) [1; 2; 3]
- Політичну сатиру (глузливий опис політичних осіб та їх режимів; характерно для панк-груп) [3; 4]

Еталонною композицією з нашої проблеми є антивоєнна "War Pigs" групи Black Sabbath, яка є по суті антивоєнним гімном, де описується як політики кинули солдатів на війну у якості "гарматного м'яса" і подальша доля політиканів уже після їх смерті [1].

"Evil minds that plot destruction / Злі уми, які будують знищення
Sorcerers of death's construction / чаклуни, що створюють смерть"

Ніде у тексті конкретно не говориться про війну у В'єтнамі, але самі учасники Black Sabbath у багатьох інтерв'ю підтвердили, що ця пісня саме події у В'єтнамі. Джоел МакАйвер, який видав по суті неофіційну біографію Black Sabbath (подібні праці він видав про Metallica та Slayer), дає уявлення про створення композиції. Найбільш цікавим є те, що "War Pigs" могла бути видана під назвою "Walpurgis" з тематикою і текстом, який до війни не має ніякого відношення. Але, судячи з тексту пісні, елементи "Walpurgis" залишилися у "War Pigs", адже як пояснити порівняння генералів з відьмами або "Сатану, який сміється розправляючи крила" ("Satan laughing spreads his wings"). Така стилістика в тексті політичної композиції пояснюється дуже просто: перший альбом Black Sabbath, назва якого співпала з назвою групи, як і назва однієї пісень з нього, був в основному на окультну тематику і вийшов на півроку раніше, ніж "Paranoid" (звідки "War Pigs"). Назву і слова було змінено за наполяганням ударника групи Білла Уорда, який побачив картини війни у В'єтнамі, а також з-за політики рекордингової компанії Vertigo, яка відмовилася випускати пісню "Walpurgis" як занадто окультну (найдивніше те, що оформлення дебютного альбому "Black Sabbath" було

виконано саме за наполяганням фірми і яке було розкритиковане учасниками групи, мало якраз провокаційний та окультний характер) [1].

Варто зазначити, що політизація рок-музики проходила в окремих регіонах з різною швидкістю. У той час, як британська рок-музика вже була ідеологічно серйозною зброєю, американська зберігала загальні стереотипні риси, які були вироблені у 50-х роках. "Секс, наркотики, рок-н-ролл" – як не дивно, але це найточніша характеристика американської рок-музики до кінця 1970-х – початку 1980-х років, тому американські рок-виконавці того періоду майже не мали впливу, окрім панк-андерграунду, який був популярний лише в окремих колах слухачів [1; 5].

Рух хіпі, який протестував проти війн у США, був різко розкритикований рок-музикантами Великої Британії через їх пасивність, яка проявлялася у ненасильницькому протесті, але найголовнішим аргументом проти них було те, що естетика хіпі експлуатувалася популярними і комерційно успішними виконавцями (The Beatles, Shocking Blue), що зробило культ хіпі частиною поп-культури, які не відбивали дійсність, про яку власне розповідали музиканти з Європи [1; 2].

Поява політичних мотивів у рок-музиці саме у Європі можна пояснити тим, що континент лише оговтався від II Світової Війни (голод, розруха, поділ Європи на вільну та комуністичну за "Залізною завісою"). Саме тому політичні мотиви у рок-музиці стали проявлятися спершу саме у Західній Європі. Північна Америка не потрапила у вогнище війни, тому жителям цього континенту просто не знайомі ті проблеми, що притаманні Європі (особливо у геополітичному плані). Латинська Америка влилася до політичного рок-музичного середовища ще пізніше, ніж Північна через наявність військової диктатури у Бразилії (звідки і є Sepultura, Overdose та деякі інші), Аргентині, Чилі (вокаліст Slayer Том Арайя чилійський індіанець), а також комуністичного режиму на Кубі (ударник Slayer Дейв Ломбардо), адже слідом за диктатурою йде й цензура, хоча не така жорстка, як у комуністичному блоці (окрім, звісно, Куби) [1].

Політична сатира у рок-музиці найбільш властива панк-колективам. Найвлучнішими у цьому плані є британці Sex Pistols та американці Dead Kennedys. Перші відзначилися композиціями "Holidays In The Sun", "God Save The Queen" та "Anarchy In The U.K.", други – "Holiday in Cambodia".

Панк-рок, який став важливою віхою у розвитку політичної тематики в рок-музиці, мав різні позиції по обидві боки Атлантики. У той час як американські панк-музиканти були в андеграунді, британські були частиною мейнстріму, тому отримували солідну частку теле- і радіоефіру, що створювало напруження серед панівних кіл Великої Британії, проти яких часто протестували панки. Sex Pistols були одними з тих, хто напружував ситуацію у першу чергу вище згаданими "God Save The Queen" та "Anarchy in the U.K." [4].

"God Save The Queen" – пісня глумливого змісту, назва якої, до того ж, дублює назву гімну Великої Британії. На самому початку режим правління Єлизавети II називається фашистським ("God save the Queen! The fascist

regime / Боже, храни Королеву, фашистський режим"). Сама композиція стала причиною неадекватної реакції консервативно налаштованих громадян, які скоїли серію нападів на групу Sex Pistols та її менеджера. Поліція проявила повну бездіяльність у пошуку нападників і ці злочини не були розкриті. Сама ж композиція досягла другої позиції у національному хіт-параді, хоча за тиражами продажу сингл мав би опинитися на першій позиції, але British Broadcast Corporation (BBC) прийняла це як недопустимий факт, що "антидержавна" пісня приносить прибуток, тому Sex Pistols були "відсунуті" вниз [4].

Схожа ситуація з "Anarchy In the U.K." ("Анархія в Сполученому Королівстві"). В тексті прямо говориться, що Велика Британія має бути анархічною ("Anarchy for the U.K it's coming sometime / Анархія в Сполучене Королівство прийде колись", "I thought it was the U.K or just another country / Я думав, що це Об'єднане Королівство чи просто інша країна") і частина організації однозначно названі терористичними (UDA, IRA). Для самих Sex Pistols "Anarchy In the U.K." була не такою скандальною, як "God Save The Queen", але кавер-версія від Megadeth стала причиною масових заворушень у Північній Ірландії після виконання її на одному з концертів. Зрештою Megadeth були змушені вибиратися з концерту у броньованому автобусі [3].

Щодо соціальної несправедливості варто згадати про цілий альбом Metallica "...And Justice For All", сама назва якого є уривком клятви американському прапорю. "Halls of justice painted Green, money talking / Коридори правосуддя пофарбовані зеленим, гроші вирішують все", – основна суть однойменної композиції альбому про продажність американських судів [3].

Інший їхній твір "Eye Of the Beholder" розповідає про неможливість вільного самовираження в Америці, по суті, про цензуру, яка нав'язується "громадськими організаціями" на кшталт P.M.R.C. (Parents Music Resource Center), яка була за своєю суттю організацією домогосподарок, які протестували проти музики, а не лише проти ненормативної лексики у піснях виконавців. Ця організація "таврувала" будь-який альбом, який їм здається непристойним, знаком "Parental advisory / Explicit content". Вираження протесту проти P.M.R.C. було в першому виданні альбому Metallica "Master Of Puppets", на конверт платівки з яким було поміщено попередження про те, що на альбомі лунає слово "fuck" всього тричі [2].

Пісня Megadeth "Hook In Mouth" досить чітко дає зрозуміти, що "не буде свободи, поки є P.M.R.C." ("This spells out FREEDOM, it means nothing to me As long as there's P.M.R.C.") [3].

Підсумовуючи вище сказане ми встановили:

- політичні мотиви у рок-музиці з'явилися не одразу, а лише з розвитком її піджанрів;
- європейська рок-музика у цьому плані почала розвиватися раніше у зв'язку із сусідством з комуністичними країнами та постійною напругою у той час, як американське суспільство до середини 1970-х було офіційно більш консервативним, і музиканти не могли собі дозволити критично

говорити про владу та політику, що підтверджується створенням у 1985 році Р.М.Р.С. для протидії рок-музиці під прикриттям боротьби з вульгарністю у музиці;

– рок-музика з політичною тематикою неофіційно підлягала гонінням консервативно налаштованих кіл.

Таким чином, політика й рок-музика стали нерозривними супутниками. Кожне політичне явище, особа чи режим знаходять свій опис у таких творах.

Література

1. Black Sabbath: история группы / Джоэл Макайвер; [пер. с англ. А. Соломиной и А. Шаляпина]. – СПб.: Амфора. ТИД Амфора, 2009. – 589 с.: ил. – (Серия "Дискография").
2. "...Justice for All": вся правда о группе "Metallica" / Джоэл МакАйвер; [пер. с англ. А. Соломина и А. Шаляпина]. – СПб.: Амфора. ТИД Амфора, 2009. – 510с.: ил. – (Серия "Дискография").
3. Layden Joe, Mustaine Dave Mustaine: A Heavy metal memoir – 2010.
4. Верморел Д., Верморел Ф. Sex Pistols: подлинная история - Издательство: Амфора, 2006
5. Кнабе Г.С. Избранные труды. Теория и история культуры. - М.-СПб.: Летний сад; М.: РОССПЭН, 2006, с. 20-50.

Вакуліна Т. М.

Матеріально-побутове забезпечення партійно-радянської номенклатури СРСР у роки перебудови

З приходом до влади партії більшовиків став формуватися "новий правлячий прошарок", який отримав найменування "номенклатура". В даний час поняття "номенклатура" давно не відповідає первісному змісту (лат. "розпис імен") і набуло цілого ряду значень в різних областях людської діяльності. Так сталося, що список посад, які заміщалися за рішенням або за згодою правлячої партії, отримали в колишньому Радянському Союзі саме цю назву. У всьому світі слово "номенклатура" виявилось міцно пов'язаним із системою влади, що затвердилася в СРСР. Стільки найстрашніших звинувачень прозвучало в останні роки на адресу номенклатури, що вона в суспільній свідомості сприймається як якийсь, абстрактний, але зловісний символ усіх бід і нещастя, що спіткали пострадянське суспільство.

На жаль, наукових досліджень феномену радянської номенклатури до цих пір є вкрай мало – буквально одиниці, а спеціальні дослідження, присвячені структурі і динаміці доходів пануючого класу Радянського Союзу, практично невідомі. Це й не дивно: сучасний правлячий клас ретельно оберігає таємницю свого народження, реальні джерела своєї могутності.

Однією із перших праць, присвячених привілеям номенклатури, є книга Восленського М. С. "Номенклатура: Господствующий класс Советского

Союза" [2]. Вона носить скоріше описовий характер, розглядаючи різні сторони життя керівних та відповідальних кадрів в СРСР.

Важливим джерелом для дослідження матеріально-побутового забезпечення партійно-радянської номенклатури є свідчення людей, які знали не з чуток про номенклатурний механізм і брали безпосередню участь у його встановленні та дії. Це спогади таких великих радянських діячів як М. С. Горбачов, Єльцин Б. М. У своїх мемуарах "Исповедь на заданную тему" [4] Б. Єльцин дає особисті оцінки політичним діячам, ситуації, яка була на той час у "верхніх ешелонах" влади, а також у його спогадах описано багато моментів із побутового життя номенклатури.

Частково тему привілеїв номенклатури зачіпає Млеєчин Л. М. у своїх книгах "Брежнев" [5] і "Горбачев и Єльцин. Революция, реформы и контр-революция" [6].

У 1980-ті роки в СРСР разом з радикальними змінами в ідеології, суспільній свідомості, політичній і державній організації відбулися глибокі зміни у відносинах власності та соціальної структури. Розглядаючи номенклатуру як соціально-професійний прошарок, варто відзначити, що її повсякденне життя досить тісно залежало від професійної діяльності. Саме рівень посади визначав обсяг пільг і привілеїв, давав соціальний статус [7, с. 1].

Привілеї ж були і головною зброєю номенклатури в боротьбі з так званими зовнішніми ворогами, ними вона огортала не тільки власних функціонерів, але і своїх опонентів на інших гілках та інститутах влади, прив'язуючи їх до себе. Улюблений прийом номенклатури – зарахувати такого опонента в номенклатурний штат, посадивши на "голку" привілеїв [7, с. 1].

Рівень життя номенклатури аж ніяк не залежав від розміру зарплатні. Реальне матеріальне становище визначалось, передусім, натуральним забезпеченням, яке ніде не фіксувалось. Це були спеціальні продовольчі пайки й разові виплати або так звана "матеріальна допомога". Приховану частину зарплати отримував кожен відповідальний працівник. Наявний документальний матеріал не дає змоги підрахувати у грошовому еквіваленті сукупний дохід будь-якого номенклатурника, адже статистика його зарплатні і вартості отриманих ним матеріальних благ і послуг завжди були засекречені. Однак, враховуючи те, що додаткові блага й послуги надавалися представникам номенклатури або безкоштовно, або за символічну плату, використовуючи метод порівняльного аналізу, можна скласти приблизну уяву про вартість цих благ [7, с. 1].

Середній статистичний радянський робітник і службовець отримував 257 карбованців на місяць. Зарплата завсектором ЦК складала 700 рублів на місяць [2, с. 273]. Один з 12 місяців у році він проводив у відпустці (відпустка у ЦК – 30 днів + дні, витрачені на проїзд до місця відпочинку і назад, відпустка для рядового трудівника – 12–18 робочих днів на рік). Йдучи у відпустку, завсектором отримував не тільки дванадцятку, але одночасно і тринадцятку зарплату – додатково 700 рублів нібито "на лікування" [2, с. 273]. Однак ні на лікування, ні взагалі на відпустку він ніяких грошей не витрачав. Йому надавалась безкоштовна місячна путівка в санаторій ЦК або Ради Міністрів. Путівка в той же санаторій надавалась зі значною знижкою його

дружині, а діти відправлялись у престижний піонерський табір ЦК. З цього випливає, що, фактично 13-місячна зарплата завсектором розкладалась на 11 місяців у році. Отримуємо 827 рублів 30 копійок в місяць [2, с. 273].

Завсектором мав "кремлівку" – гордість вдалого номенклатурника. Це талони на нібито "лікувальне харчування", але видавалися вони не через хворобу, а за номенклатурну посаду. На кожен день потрібно було 3 талона: сніданок, обід і вечерю. Однак майже всі власники "кремлівки" вважали за краще брати належні їм продукти у вигляді пайка, у всякому разі за сніданок і вечерю. Пайок складався з набору високоякісних продуктів, які ні в яких магазинах Москви не можна було дістати. Пайок відпускався в кремлівській їдальні на вулиці Грановського, будинок 2, а також у Будинку уряду, в закритому розподільнику по вулиці Серафимовича, будинок 2 [2, с. 274].

Завсектором ЦК отримував кремлівських талонів на 90 рублів на місяць. Але це не звичайні 90 рублів. Справа в тому, що ціни на "кремлівку" обчислені за прейскурантом 1929 року. І номенклатурники, які знали це, підраховали що продукти завсектором видавались приблизно на 300 рублів на місяць за існуючими в той час цінами – значить, ще 3600 рублів в рік, знову діляться на 11 робочих місяців [2, с. 274].

Таким чином, завсектором ЦК отримував фактично 1154 рубля на місяць – майже в п'ять разів більше, ніж середньостатистичний робітник або службовець.

Система привілеїв для вищого керівництва не обмежувалася всім вище перерахованим. За рахунок держави чи партійного бюджету оплачувалися квартири, дачі, машини та багато чого іншого. Як правило, квартири надавалися в будинках підвищеної комфортності й дозволяли при необхідності мати під рукою охорону та обслуговуючий персонал. Принагідно наголосимо, що при всіх надмірностях, квартири за західними стандартами були досить скромні [1, с. 221].

Інша справа дачі. Їх мало вище партійне керівництво. Це були, як правило, вілли, розташовані зазвичай на ділянках соснового лісу розміром до 50 гектарів. На територіях розміщувалися теплиці, вольєри для птахів, загоны для іншої живності. До вілл прибудували басейни та сауни. Та й самі дачі являли собою архітектурні шедеври. Вони були в кілька поверхів з безліччю кімнат, спалень, ванн та туалетів. Малися великі їдальні, більярдні-кінозали, в яких легко могло розміститися до 40–50 чоловік гостей. До будинку, як правило, примикав госпблок, кімнати з морозильниками, кухнями. На території розміщувався теплий гараж, в якому цілодобово могли знаходитися спеціальні машини [1, с. 221].

Крім підмосковних дач, в курортних місцях існували для членів керівництва вілли й палаци, що залишилися ще з царських часів, для літнього відпочинку. Практично для кожної сім'ї була своя курортна дача, й тим не менше будівництво їх тривало, зокрема в Криму, на Кавказькому узбережжі Чорного моря, в Кисловодську і інших районах Кавказу. У архітектора перебудови М. Горбачова була певна схильність вносити свої ідеї в архітектуру будівель, було своєрідне бачення територій, ландшафтів, розташування

всіх будов. Він не хотів відпочивати влітку в тих резиденціях, де свого часу зупинялися інші генсеки або члени Політбюро, тому в Грузії на узбережжі моря споруджувалася одна з резиденцій Генерального секретаря ЦК. Як наголошував М. Горбачов, побудувати цю дачу йому наполегливо радили грузинські керівники, рекомендуючи чудові кліматичні умови тих місць, поєднання морського повітря з гірським хвойним повітрям Кавказьких гір. Будівництво це велось з розмахом, і навіть пісок для пляжу, як я дізнався з листів громадян, завозився з місць, розташованих за сотні кілометрів від нього [1, с. 222].

Державні дачі обслуговував численний персонал: кухарі, покоївки, офіціантки, прибиральниці, вже не говорячи про тих, хто доглядав за садом і охороняв цей маєток.

У членів політбюро і секретарів ЦК були особисті кухарі. На кожен день під наглядом лікарів-дієтологів складалося велике меню. Залишалося тільки помітити, що високо обслуговувана особа бажає сьогодні з'їсти. До столу кожен страву доставляли в опломбованих судках.

У працівників номенклатури був свій сімейний лікар, який постійно оглядав пацієнтів й у разі потреби закликав на допомогу будь-яких фахівців. Спецполіклініка знаходилася у Москві на вулиці Грановського в старому триповерховому будинку, який належав Четвертому головному управлінню при Міністерстві охорони здоров'я СРСР [5, с. 315].

"Існували спеціальні магазини, закриті майстерні, розподільники, де члени політбюро і їхні сім'ї могли придбати все імпортне, й практично в необмеженій кількості" [5, с. 315].

Ще при Хрущові в головному універсальному магазині була відкрита "200-та секція". Офіційно вона призначалася для важливих іноземних гостей – комуністів, які, приїжджаючи в столицю першої в світі соціалістичної держави, могли там купити те, що їм хотілося, і переконатися в перевагах нового соціального ладу. Насправді ж ця секція перетворилася на торгову точку для сімей вищого керівництва – там купували дублянки й шуби, коштовності, побутову техніку [5, с. 316].

Дещо доводилося самим купувати за кордоном. Особистий перекладач керівництва країни Віктор Суходреєв розповідав, що Лідія Дмитрівна Громико, приїжджаючи в Сполучені Штати разом з чоловіком-міністром, їздила за покупками для всієї родини, шукала товар дешевше. Громико завжди привозив подарунки першим особам в політбюро – капелюхи, сорочки та краватки. Сам, звичайно, не купував, доручав перекладачеві. Лідія Дмитрівна незмінно вичитувала Суходреєва за те, що він вибрав занадто дорогий товар [5, с. 317].

Система номенклатурних благ поширювалася включно до райкому партії (в менших, зрозуміло, масштабах). В обласних центрах існували спецполіклініки з лікарнями, продовольчі бази й спецїдальні, куди пускали за перепустками з фотографією. Причому обком партії та облвиконком розташовувалися в одній будівлі, але в їдальні працівники двох установ часто розходилися по різних залах – партійці, як вища влада, обідали окремо навіть від радянської влади... І ще був зал для найвищого керівництва.

Пообідавши і завантаживши пакунок з продуктами для родини в багажник чорної "Волги" [6, с. 258].

Членам вищого партійного керівництва їх життя здавалося звичайним. Соломенцев згадував: "Ми жили досить скромно. Я отримував як голова Радміну РРФСР і як секретар ЦК КПРС вісімсот рублів на місяць, була службова машина, держдача. Ну, ще лікування, санаторії ... Що ще? Ах так, так званий кремлівський магазин. Але в ньому був всього пару разів – купив одну імпортну бритву. Дружина, правда, купувала там сорочки, білизну. Костюми мені шили. Привозили зразки тканин, приїжджали з приміркою. Костюм коштував сто тридцять – сто сорок карбованців. У мене їх було штук п'ятнадцять ... " [8, с. 212].

Отже, в період перебудови у партійно-радянської номенклатури склався набір привілеїв, якими вона неухильно користувалася. За роки існування СРСР обсяг і якість привілеїв постійно зростали. Для номенклатури за рахунок держави будувалося краще житло, створювалося спеціальне медичне та санаторне обслуговування, постачання кращим продовольством, надавалися державні розкішні дачі. Номенклатуру навіть хоронили на спеціально відведених для неї кладовищах і по особливому розряду. У період перебудови працівники номенклатури завдяки "власності на владу" придбали реальну власність, зберігши при цьому ключові позиції в системі владних відносин.

Література

1. Болдин В. Крушение пьедестала. Штрихи к портрету М. С. Горбачева. / В.И. Болдин. – М.: Республика, 1995. – 447 с.
2. Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. / М. С. Восленский. – М.: "Советская Россия", 1991. – 624 с.
3. Ельцин Б. Исповедь на заданную тему. / Б.Н. Ельцин. – М: Огонек, 1990. – 191 с.
4. Левин М. Номенклатура – Arcanum imperii. Технология управления против социологии управленцев / Моше Левин // Свободная мысль. – 1997. – № 4. – С. 75–80.
5. Млечин Л. Брежнев. / Л.М. Млечин. – М.: Проспект, 2008. – 624 с.
6. Млечин Л. Горбачев и Ельцин. Революция, реформы и контрреволюция. / Л.М. Млечин. – СПб.: Питер, 2012. – 448 с.
7. Плотичкина Н. Номенклатура в истории советского общества [Электронный ресурс] / Н. В. Плотичкина. – Режим доступа до статті: http://www.elis.pstu.ru/index.php?a=9&pod_id=31&pod3_id=126. – Назва з екрану.
8. Соломенцев М. С. Зачистка в Политбюро. Как Горбачев убирал "врагов перестройки" / Михаил Соломенцев. М.: Эксмо: Алгоритм. – 2011. – 224 с.

ЗМІСТ

Статті та повідомлення з історії України

Косарєв В. В. Житлова культура Давньоруського поселення	4
Ребенок В. В. Українське козацтво і Московія в кінці XVI ст.: історіографія питання	9
Помазан М. Б. Походження шабель на Січі у XVI–XVIII ст.	15
Марусечко О. М. Особливості січової кухні в XVII ст.	21
Машир Я. І. Переяславська рада та Березневі статті 1654 р. в оцінках вітчизняних істориків	25
Рослий Д. М. Наукові "Записки" XIX–поч. XX ст.: формування історичних знань та творення національного простору	31
Терещенко О. В. Розвиток цукрової галузі на Правобережній, Лівобережній та Південній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: порівняльний аналіз	37
Рослий Д. М. Вклад українських наукових товариств кінця XIX – початку XX ст. в становлення Української академії наук	43
Борисюк Я. П. Етнодемографічні процеси на Лівобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі міста Ніжина)	47
Калита С. Ю. Біженство в українських губерніях Російської імперії як соціальний феномен Першої світової війни	51
Злиденна Н. А. Збройні формування Центральної Ради у лютому-квітні 1918 року: чисельність, стан, боєздатність	55
Лугинець Ю. М. Рейд по Чернігівщині махновського загону Феодосія Щуся (весна 1921 року)	62
Партатус М. В. Переклад Біблії митрополитом Іларіоном (І. Огієнком)	67
Ребенок В. В. Ніжинський маслозавод окупаційного періоду 1941–1943 рр. (за архівними матеріалами)	72
Онищенко Д. М. Сільськогосподарська політика окупантів на території України (1941–1944 рр.)	76
Юшкевич М. А. Повсякденне життя робітництва України у 1940–50-х рр.	81
Даниленко О. А. Відбудова культурної інфраструктури міста Ніжина у контексті повоєнного повсякдення (1944–1953 рр.)	83
Бондар Я. А. Степан Бандера щодо проросійської тенденції в американській політиці 50-х років XX ст.	89
Терещенко А. С. Побутова сфера повсякденного життя ніжинських студентів у 1953–1965 рр. (за матеріалами регіональної преси)	93
Магомедов А. О. Миротворча діяльність України у складі ООН	98
Хвост А. А., Чебану П. О. Покоління переможців. Із епістолярної спадщини учасників Другої світової війни	104

Грищенко Т. М., Луняк Є. М. З фронтових спогадів ветерана Другої Світової війни Анатолія Олександровича Грищинського	109
Кавунник А. Л. Вектори молодіжної політики Європейського Союзу в українському соціумі	112

Статті та повідомлення із всесвітньої історії

Терещенко М. О. Історія формування гендерних стереотипів	119
Сенько Г. Г. Історія виникнення та розвитку правового регулювання правопорушень у сфері спорту	122
Черв'як Н. П. Ідеал грецького громадянина за даними античної філософії	126
Сухар Ю. В. Ремесло в Константинополі Х ст.	132
Білоненко О. Г. Специфіка формування образу Олександра Невського в дореволюційній історіографії	136
Грищенко Т. М. Філософсько-кримінологічні ідеї Ч. Беккарія	142
Кательницька Л. В. Здобутки і втрати династії Габсбургів у війні за Австрійську спадщину	148
Шовкун Д. С. Еволюція армії США у 1775–1778 рр.	154
Кательницька Л. В. Зміни в соціально-економічному становищі населення Габсбурзької монархії під час реформ Йозефа II (1780–1790 рр.)	156
Дигал Я. В. Організаційні основи збройних сил Франції наполеонівського періоду	164
Корзун М. В. Балканські війни 1912–1913 рр. через призму зовнішньополітичного курсу Великої Британії та провідних держав європейського континенту	170
Ведмідь Л. П. Балканські війни 1912–1913 рр.: історіографічний аналіз проблеми	176
Куель Анастасія Культура и образование в годы Великой Отечественной войны	182
Лісакович Анна Аднаўленне народнай гаспадаркі на Случчыне ў сярэдзіне 40-х – пачатку 50-х гадоў ХХ ст.	186
Ковтун Р. П. Політичні мотиви в рок-музиці часів "Холодної війни"	189
Вакуліна Т. М. Матеріально-побутове забезпечення партійно-радянської номенклатури СРСР у роки перебудови	193

Навчальне видання

ІСТОРИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

Збірник наукових праць студентів
історико-юридичного факультету

Випуск 9

Технічний редактор – Сливко В. П.
Верстка та макетування – Мачужак Н. В.

Книга друкується за авторським редагуванням

Підписано до друку
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 14,01
Ум. друк. арк. 11,62

Папір офсетний
Тираж 40 пр.

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4
(04631)7–19–72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.

